

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР  
МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ  
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ КАФЕДРАСИ

**Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний**

# **ИСЛОМ ҲУҚУҚШУНОСЛИГИ, ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ ВА ЎРТА ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИ**

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги  
олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма сифатида  
тасдиқлаган*

«Тошкент ислом университети» нашриёти — 2002

Абдулҳаким Шаръий ЖЎЗЖОНИЙ.

**Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари**  
(масъул муҳаррирлар: А.Х.Саидов, А.Мансур.-Т.: «Тошкент ислом университети», 2002.—256 б.

**БК 86.38**

***Масъул муҳаррирлар:*** А.Х.САИДОВ, юридик фанлари  
доктори, профессор,  
Абдулазиз МАНСУР

***Тақризчилар:*** Ҳ.Б.БОБОЕВ, юридик фанлари  
доктори, профессор  
А.ҲАСАНОВ, тарих фанлари  
доктори

## МОВАРОУННАХР ФИҚҲШУНОСЛИГИГА КИРИШ

Мустақил ўзбек давлатчилигини ва миллий ҳуқуқий тизимини шакллантиришнинг ўзига хос ва ўзига мос йўли бой маънавий-ҳуқуқий негизларга асосланади. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқининг пойдевори — миллий давлатчилигимизнинг таъинлари жуда қадимий ва мустақамдир. У уч минг йиллик тарихга эга. Қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон худудида равнақ топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган.

Бизнинг давлатимиз кўҳна Суғдиёна ва Хоразмдан бошлаб, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темур ва темурийлар давлатлари ва ўзбек хонликларининг давлат бошқарув таърибасини, халқимизнинг бутун миллий, тарихий, ҳуқуқий, маънавий амалиётини ҳамда унинг ўз мустақил давлатига эга бўлиш каби асрий орзуларини ўзида мужассамлаштирган. Ҳозир, ХХI аср бошида Ўзбекистон Республикаси янги давлатчилигининг қарор топишида умумжаҳон ва миллий давлатчилик тараққиёти қонуниятлари узвий равишда уйғунлашди.

Минтақамизнинг қадимий тарихи ва бой маданияти, бу ўлкада яшаб ўтган аجدодларимизнинг жаҳон маданиятини ривожлантиришга қўшган ғоят улкан ҳиссалари ҳозирги кунда ҳам турмушнинг барча жабҳаларига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

**“Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда”<sup>1</sup>**, — деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.

Миллий истиқлол шарофати ўлароқ Ўзбекистон ўзининг маънавий-ҳуқуқий қадриятларини қайта тиклаш даврига, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришлар даврига қадам қўйди.

<sup>1</sup> Каримов И.А., Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. — Т.: Ўзбекистон, 1996, 40—41-бетлар.

Ўзбекистоннинг давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихи – ўзбек халқи бой маънавий-ҳуқуқий меросининг ажралмас таркибий қисмидир. Бу тарих бир қанча авлодларнинг давлат ва ҳоқимият, сиёсат ва ҳуқуқ, адолат ва тенглик, бошқарув ва қонунчилик ҳақидаги ғоялари ва қарашларини ўзида мужассамлаштирган. Бу таълимотлар фақат ўтмишгагина тааллуқли бўлиб қолмай, балки ўз қудрати билан бизнинг ҳозирги кунимизга ҳам таъсир ўтказмоқда. Шу туфайли миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тизимимиз тарихига қизиқиш сўнгги йилларда ниҳоятда ошди.

Афсуски, мамлакатимизнинг ўрта асрлардаги, хусусан, Мовароуннаҳр давридаги ҳуқуқи тарихига, фикрларига бағишланган кўп қиррали йирик асарлар деярли йўқ. Замондошларимиз бўлмиш бир қатор ҳуқуқшунос ва шарқшунос олимлар ҳозирда бу соҳада тадқиқот олиб бормоқдалар. Зеро, ўрта осийлик фақиҳларимиз жаҳон ҳуқуқий маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини атрофлича чуқур тадқиқ қилиш давр талабидир. Чунки аждодларимизнинг бой ҳуқуқий тажрибаси ва мероси мустақил ўзбек давлати тараққиётига мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “**Ер юзида мусулмончилик пайдо бўлганидан буён асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб олиму уламолар ислом ҳуқуқшунослиги билан машғул бўлиб келганлар**”<sup>2</sup>. Бу соҳада ўзи яратган буюк асарлари ва мактаби билан исломий ҳуқуқ асосларини белгилаб берган ва фикр илмининг ҳар томонлама ривож топишига улкан ҳисса қўшган ўрта осийлик – мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг теран тадқиқотлари аҳамияти беқиёсдир. **Уларнинг бой илмий меросини “ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тегишли хулосалар чиқариб, замонавий билимлар, бугунги ҳаёт талабларидан келиб чиқадиган тажрибалар билан бойитиш зарур. Ва бу улуғ меросни аввало ўзимиз учун, келажак авлодлар тарбияси учун беқиёс маънавий озиқ деб билмоғимиз даркор”, - дейдилар юртбошимиз.**

Таниқли ҳуқуқшунос олим Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг “Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осий фақиҳлари” номли асари бу борадаги илк йирик тадқиқотлардандир.

<sup>2</sup> «Халқ сўзи», 2000 йил 15 октябр.

Китоб ўзаро мантиқан боғлиқ уч қисмдан иборат, ҳар бир қисм уч боб ва ҳар бир боб бир қанча фаслларга бўлинган.

Биринчи қисм ислом ҳуқуқшунослигининг асослари ва мазҳабларига бағишланган бўлиб, бунда ислом динининг тарқалиши, фикҳнинг таърифи, келиб чиқиши ва асосий тараққиёт босқичлари ҳақида сўз боради, ислом ҳуқуқшунослигининг асосий атамалари, уни ўрганиш зарурияти ва услублари ҳамда илк ҳуқуқий мактаблар бўйича маълумотлар берилади. Шариат ва унинг тараққиёт босқичлари бобнинг энг муҳим фаслларида биридир. Муаллиф ушбу мавзу бўйича Шарқу Фарбда нашр этилган муҳим ва мўътабар манбаларга таянган ҳолда муфассал тадқиқот олиб бориб, шариат категориялари, шариат ва қонун, шариат ва ислоҳот сарлавҳалари остида муҳим ва баъзан мунозарали масалаларни ёритишга ҳаракат қилади. У замон талабидан келиб чиқиб ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида ислоҳот тарафдорлари бўлмиш модернист-реформистлар (замонавийлаштириш тарафдорлари)нинг қарашларини ҳам кўрсатиб ўтади.

Иккинчи боб ислом ҳуқуқининг асосий манбалари, аҳли ҳадис ва аҳли раъй йўналишларини ўз ичига олади, уларнинг ҳар бири муаллиф томонидан илмий услубда ёритиб ўтилади.

Учинчи бобда муаллиф суннийлик ва шиалик оқимларининг юзага келиши омиллари ҳамда улардаги ҳуқуқий мазҳабларни қўлғезмалар ва бошқа илмий манбаларга таяниб ҳар томонлама таҳлил қилади, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва муштарак томонларини кўрсатиб беради.

Китобнинг иккинчи қисмида катта илмий-ҳуқуқий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган ҳанафий мазҳабига ихтисос берилган. Унинг биринчи бобида шу мазҳабнинг асосчиси Абу Ҳанифанинг ҳаёти, илмий фаолияти, шахсияти, устозлари ва замондошлари, дунёқараши ва сиёсий қарашлари устида тўхтаб ўтилиб, ҳар бир мавзу диққат билан тадқиқ этилади.

Иккинчи боб Абу Ҳанифанинг фикҳий услубига бағишланган, ўз ичига олган мавзулари билан бизнинг ҳуқуқшунослигимизда бир янгилик десак муболаға бўлмайди. Унда Абу Ҳанифанинг фикҳий услубига хос бўлиб, унинг мазҳаби ривожига катта ҳисса қўшган бир қатор усул ва қоидалар, жумладан, унинг услубида амалий ҳаёт таъсири, эркинлик қонунқоидалари, таҳриж ва таржиҳ усуллари, ҳийлаи шаръия, Абу Ҳанифанинг дарс ўтиш услуби, ҳанафий мазҳаби тарқалиши-

нинг сабаб ва омиллари илмий далиллар билан ёритиб берилди. Айниқса, ҳийлаи шаръия (қонуний тадбир) соҳасида бухоролик фақиҳлар зарурат қонун-қоидасидан келиб чиққан ҳолда “Байъ бил-вафо” (шартли гаров) қоидасини яратганликлари ва бу билан ҳанафий мазҳаби ривожига катта ҳисса қўшганликлари ҳақидаги маълумотлар ҳеч бир ўқувчини бифарқ қолдирмайди.

Учинчи бобда Абу Юсуф, аш-Шайбоний, Зуфар, Муҳаммад ибн Ҳасан Лувлуъий каби Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари ҳаёти ва илмий асарлари, уларнинг машҳур шогирдлари ҳаёти ва асарлари билан ошно бўламиз.

Китобнинг учинчи қисми “Мовароуннаҳрда Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари” деб аталиб, унинг биринчи бобида Ўрта Осиёга ҳанафий мазҳабининг кириб келиши, тарқалиб ривожланиш босқичлари илмий манбалар ва тарихий фактларга асосланиб кўрсатиб ўтилган. Иккинчи боб ва унинг фаслларида ҳанафий мазҳабининг йирик вакили бўлмиш буюк ватандошимиз Бурҳонуддин Марғинонийнинг ҳаёти, илмий фаолияти, шоҳ асари “ал-Ҳидоя”, унинг илмий қиммати, жаҳон миқёсида тутган ўрни, шарҳлари, таржималари, кенг кўламда қўлланиб тарқалишига сабаб бўлган қисқартмалари, бу соҳага катта ҳисса қўшган бухоролик Садруш-шариялар оиласи ҳақида, шунингдек, «Мухтасарул-виқоя»ни ўзбек тилида катта ҳажмда “Мажмаул-мақсуд” номи билан шарҳу таржима қилган тошкентлик олим Мақсудхўжа ҳақида муфассал ва қизиқарли маълумот берилиб, илмий таҳлил қилинади.

Қисмнинг учинчи боби ҳам катта аҳамиятга эга. Бу боб, “Ҳанафий мазҳаби ривожига Ўрта Осиё фақиҳларининг роли ва ҳиссаси” деб аталган. Унда Марв, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Фарғона ва Хоразм буюк фақиҳларидан 23 йирик олимнинг ҳаёти, илмий фаолияти ва қолдирган барҳаёт асарлари билан танишамиз. Учинчи боб ўз ичига олган мавзулари билан Ўрта Осиё фақиҳларини кенг кўламда таниб олиш ва ҳанафий мазҳаби ҳуқуқшунослигида улар тутган юксак ўринларни кўрсатиб беришда янгилик ҳисобланади. Учинчи қисмни ўқиб шу хулосага келиш мумкинки, ҳанафий мазҳаби ривожига ва тарқалишини Ўрта Осиё фақиҳлари ёзган кўп сонли илмий асарларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Китоб хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати билан якунланади.

Ҳақиқатан ҳам, ўрта осиелик фақиҳларнинг илғор тараққийпарвар ҳуқуқий ғоялари фақат улар яшаб ижод этган давр учунгина аҳамият касб этиб қолмасдан, ҳозирги даврда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Биз улардан ўзимизнинг миллий ҳуқуқий мафкурамизни шакллантиришда манба сифатида фойдалансак айнаи муддао бўлади. Ушбу асарнинг аҳамияти ва асосий мақсади ҳам шундадир.

**А.Х.Саидов,**  
юридик фанлари доктори,  
профессор.

## СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 1999 йил 7 апрелда имзоланган Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисидаги тарихий Фармонда ушбу Олий ўқув муассасаси таъсис этилишидан мақсад “**халқимизнинг муқаддас эътиқоди — ислом динига оид бой маънавий-маданий меросини асраб-авайлаш, диёримиздан етишиб чиққан буюк алломаларнинг илмий ғоялари ва асарларини чуқур ва замонавий руҳда ривожлантириш, шу соҳада илмий-назарий тадқиқотлар олиб бориш, замон талаблари даражасида малакали мутахассис кадрлар тайёрлашни таъминлаш, уларга лозим бўлган шарт-шароитларни яратиш ҳамда ажодларимиздан қолган ноёб манбалар асосида тадқиқ этилган маълумотлар билан халқимизнинг диний саводхонлигини ошириш**”<sup>3</sup> деб таъкидланган.

Ўша йили 14 апрел куни Тошкент ислом университетининг тантанали очилиш маросимида юртбошимиз сўзлаган нутқларида келажакда ушбу илм даргоҳидан ўз даврининг Форобий ва Берунийлари, Бухорий, Мотуридийлари ва Марғинонийлари ўсиб чиқишига ишонч билдириб, ўз самимий истаklarини изҳор этган эдилар.

Фармонга биноан, университетда Фикҳ, иқтисод ва табиий фанлар факультети таркибида “Ислом ҳуқуқи” кафедраси очилиб, фаолият олиб бормоқда. Кафедрага ислом ҳуқуқи асослари ва тармоқлари, ҳанафий мазҳаби таълимоти, исломда ҳуқуқий тизимлар, шунингдек, барча ҳуқуқшунослик соҳалари ва ғарбий ҳуқуқ тизимларини ўргатиш вазифаси топширилган. Бундан мақсад, талабалар фикҳ илмини ғарбий ҳуқуқий тизимлар билан қиёсий услубда ўрганишларини таъминлашдир.

Бундай услубдан фойдаланиш биринчидан талабаларга буюк фақиҳлар томонидан қўлланилган ҳуқуқий истидлол ва қиёсдан фойдаланиб ижтиҳод қилиш ва замон талабидан келиб

<sup>3</sup> “Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида”, “Маҳалла”, 1999 йил, 10—16 апрел.



чиқиб, ҳуқуқий назариялар яратиш методини чуқур тушуниб олишлари учун ёрдам беради. Иккинчидан улар, ислом ҳуқуқшунослари, ушбу фаннинг барча соҳалари, жумладан, қиёсий ҳуқуқшунослик, халқаро ҳуқуқ, оила ҳуқуқи ва ҳуқуқ фалсафаси бўйича ғарб ҳуқуқшунос олимларидан юзлаб йил муқаддам изланишлар олиб бориб, илмий китоблар ёзиш билан бирга илмий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлганликларини билиб оладилар ва улар яратган барҳаёт асарларнинг туб моҳиятига етиб бориб, улуғ фақиҳларимиз бу йўлда қанча олға қадам қўйганликларининг гувоҳи бўладилар.

Ислом ҳуқуқшунослигини бундай услубда ўрганиш давр талаби ва тарихий зарурат ҳисобланади, негаки бу — узоқ муддатли тоталитар тузум даврида халқимизнинг йўқотиш ва унутишга ҳукм этилган илмий-тарихий хотирасини тиклашнинг самарали йўлларида биридир. Бу йўл илмий-амалий жиҳатдан беқиёс аҳамиятга эга.

Агар ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак маълум бўладики, ислом дини Шарқ ўлкаларида тарқалиб Ўрта Осиё халқларининг асосий динига айланганидан кейин, Моваруннаҳр ҳудуди ислом таълимоти тарқалиши ва “Улуми шаръия”, айниқса, фикҳ, тафсир, ҳадис, калом илмлари, шунингдек, араб тили ва унга тегишли фанлар ривожининг марказига айланди ва ушбу фанлар бўйича буюк алломалар камолга етиб чиқишининг гувоҳи бўлди.

Булардан ташқари, диёримиз асрлар давомида ислом дунёсига уч буюк сўфи сиймосида учта буюк тасаввуф мактаби (Кубровийлик, Яссавийлик ва Нақшбандийлик тариқатлари) ва уларни ривожлантириб, такомиллаштириб келган атоқли иршод муаллимларини тақдим этиб келган<sup>4</sup>.

Ўрта Осиё фақиҳлари мужтаҳидлар давридан сўнг нафақат таҳриж ва таржиҳ даврларида, балки тақлид даврида ҳам ислом ҳуқуқшунослигини юксак поғоналарга кўтариш йўлида фахрланишга арзигулик илмий муваффақиятларга эришиб, калом ва ҳуқуқ соҳаларида янги фанлар ва мактабларга асос солиш билан бирга янги ҳуқуқий назариялар яратдилар. Масалан, суннийлик мазҳаблари орасида ҳуқуқий муаммолар бўйича юз бериб келган ихтилофларни чуқур ўргангач, уларни мавзу-

---

<sup>4</sup> Бу ҳақда батафсил ушбу китобимизга қаранг: А.Ш.Жўзжоний.Тасаввуф ва инсон. — Тошкент: “Адолат”, 2001.

лар бўйича тасниф этиб тизимлаштирган ва **“Илмул-хилоф”** деб аталган янги фанга асос солган улуғ олим — ватандошимиз Убайдулло (Абдулло) Абузайд Дабусий эди. У ўзининг “Таъсисун-назар” ва “ат-Таълиқа” китоблари билан барча олимлар томонидан **“Илмул-хилоф”** асосчиси деб тан олинган. Шунингдек, усулул-фиққ бўйича ҳанафий мазҳаби йўналиши асосида қимматли асарлар ёзиб, буюк аллома Ибн Халдун каби олимларнинг олқишига сазовор бўлган.

Ақидавий жиҳатдан ҳанафий мазҳабининг пойдеворини мустаҳкамлаш мақсадида Мўътазилийлар, Қарматийлар ва Ботинийларга қарши кураш яловдори бўлмиш Абу Мансур Мотуридий тарихий заруратга биноан **“Мотуридия”** калом мактабига асос солди ва давр бидъатчилари томонидан тарқатилган ғояларнинг асоссизлигини исботлаб берди. У яратган асарлар ҳам калом илми, ҳам усулул-фиққ бўйича ҳанафий мазҳабининг тенгсиз ютуқларидан ҳисобланади ва ҳозирги даврга қадар ўз илмий-амалий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Фуруъул-фиққ бўйича шамсул-аймма Сарахсий яратган 15 жилдлик **“ал-Мабсут”** китоби, усулул-фиққ бўйича икки жилдлик **“Усулус-Сарахсий”** асари, шунингдек, унинг халқаро ҳуқуқ соҳасида Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг **“ас-Сиярул-Кабийр”** китобига ёзган тўрт жилдлик шарҳи, Фахруддин Қозихон қаламига мансуб **“Қозихон фатовоси”**, Марғиноний битган тўрт жилдлик **“ал-Ҳидоя”** китоби, шу каби Бухоро, Хоразм, Насаф, Фарғона ва Самарқанд фақиҳлари томонидан яратилган бошқа қимматли асарлар ислом ҳуқуқшунослигининг туганмас хазиначилари ҳисобланади.

Буюк фақиҳларимиз қолдирган сон-саноқсиз илмий асарлардан юзлаб нусха Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти, Тошкент ислом университети ва Ўзбекистон Мусулмонлари идораси кутубхоналарида, шунингдек, шарқу ғарб мамлакатларидаги қўлёзмалар фондларида сақланиб, ўз тадқиқотчилари ва ноширларини кутмоқда.

Мазкур илмий асарларни ўқиб ўрганиш, уларни таржима қилиб нашр этиш ва ҳар бири устидан илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш мустақиллик даври фарзандларининг тарихий вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Тошкент ислом учиверситети очилиши маросимида айтган сўзлари ҳам

шундан далолат беради. Бинобарин, ёш олимларимиз бу очилмаган қўриққа кириб бориб, халқимиздан чиққан йирик олим ва мутафаккирларимиз ҳатто Ўрта аср замони давомида ҳам илму фаннинг юксак чўққиларини забт этганликларини дунё аҳлига кўрсатишлари керак.

Ушбу китоб юртбошимиз фармонларида кўрсатилган йўлланмаларга асосланиб ёзилди. Ундан мақсад ислом ҳуқуқшунослиги асослари ва уни тушуниш учун зарур бўлган бир қатор фикҳий атамаларни илмий жиҳатдан ёритиш, ҳанафий мазҳаби асосчиси Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг шахсияти, илмий мақоми, сиёсий қарашлари, унинг ҳуқуқшунослик мактаби яратилишига сабаб бўлган фикҳий услуби, буюк шогирдларининг фикҳий асарлари ҳақида муфассал маълумот бериш, ислом ҳуқуқшунослиги Ўрта Осиёга келиб юксак тараққиётларга эришгани ва ўрта осийлик фақиҳларнинг бу соҳадаги беназир илмий хизматлари ва қолдирган асарлари билан таништиришдир.

Фикҳ илми Ўрта Осиё фақиҳларининг илмий асарлари билан бир қаторда ўрганилмаганлиги сабабли ушбу фанни ўтишда муайян камчиликлар мавжуд эди. Шундай бир заруратдан келиб чиқиб, Тошкент ислом университети талабалари ва ислом ҳуқуқшунослиги ўтиладиган бошқа Олий ўқув юртлари талабалари, шунингдек, ислом ҳуқуқини ўрганувчи ва ўқитувчилари ҳамда бу соҳада тадқиқот ишларини олиб боровчиларнинг эҳтиёжини назарда тутган ҳолда, ушбу китобни ёзишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Китобни таълиф этишда асосан фикҳий мумтоз манбаларга таянилган бўлса ҳам, кўп жойларда масалаларни ҳар томонлама таҳлил этиш ва ҳуқуқий муаммоларни ёритиш мақсадида бир қатор шу давр олимлари ёзган илмий асарлар, жумладан, Имом Абу Заҳра, доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, Шайх Муҳаммад Хузарийбек, Ваҳбий Сулаймон Ғовжий, доктор Аҳмад ан-Наим, доктор Аҳмад Шалабий, доктор Ваҳба Зухайлий каби машҳур фикҳшунос олимлар асарларидан, шунингдек, "Исломда ҳуқуқ", "ал-Мавсуъатул-фикҳия" китоблари, "Ислом энциклопедияси" ва бошқа бир қатор адабиётлардан кенг қўламда фойдаланилди.

Шошилинич билан ёзилган ушбу китоб ислом ҳуқуқшунослигини Ўрта Осиё фақиҳлари асарлари негизида ўрганиш учун бир мадҳал, яъни кириш босқичи десак бўлади. Асарда ёритилмаган мавзулар, муаммолар ёки етарли даражада аниқлаштириб берилмаган масалалар кўп, чунки ислом ҳуқуқшунос-

лиги қимматли дуру гавҳарларга тўла чегарасиз бир денгизга ўхшайди. Биз фақат унинг қирғоғида туриб, қўлимиздан келганча бир миқдор маржонлар териб, ҳурматли ўқувчиларга тақдим этишга уриндик.

Ишончимиз комилки, Тошкент ислом университети ва бошқа олий ўқув юртларидан камолга етиб чиққан ёш ҳуқуқшунос ва исломшунос олимлар Президентимиз фармонида таъкидланганидек, ушбу соҳада илмий-назарий тадқиқотлар олиб бориб, аждодларимиздан қолган ноёб манбалар асосида тадқиқ этилган маълумотлар билан халқимизнинг илмий ва диний билимини ошириш йўлида муҳим ва қимматли асарлар яратишга муваффақ бўладилар.

Сўз охирида фурсатдан фойдаланиб, ушбу тадқиқотни ёзиб тугатиш ва нашр этиш учун шароит яратиб берган Тошкент ислом университети ректори, филология фанлари доктори, профессор Ҳ.С.Кароматовга чин кўнгилдан миннатдорчилик билдираман.

Шунингдек, ўз илмий маслаҳатлари орқали ва шахсий кутубхоналаридаги илмий адабиётларни муаллиф ихтиёрига топшириб, ёрдам кўрсатганликлари муносабати билан ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор А.Х.Саидов ва фикҳшунос олим Абдулазиз Мансурга самимий ташаккур изҳор этаман. Айни ҳолда ушбу асарни ёзиш жараёнида манбаларни излаш ва турли адабиётлардан фойдаланишда муаллиф билан ҳамкорлик қилиб келган истеъдодли шогирдимиз Озод Сарсенбоевга ўз розилигимни билдираман.

Агар ушбу китоб азиз талабалар ва ҳурматли ўқитувчиларга бир қатор фикҳий тушунчаларни ёритиш бўйича оз бўлса ҳам ёрдам бера олса, муаллиф ўзини бахтли деб билади.

**А.Ш.Жўзжоний,**  
юридик фанлари номзоди

## БИРИНЧИ ҚИСМ

### ИСЛОМ ҲУҚУҚШУНОСЛИГИНИНГ АСОСЛАРИ ВА МАЗҲАБЛАРИ

#### І БОБ

#### ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАЛИШИ, ФИҚҲНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

##### 1. Ислом динининг тарқалиши ва фиқҳнинг шаклланиши

Ислом дини милодий 610 йилда Пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад ибн Абдулло (с.а.в.) томонидан янги ва энг мукам- мал илоҳий дин сифатида барча инсониятга қарата эълон қилинди ва оз муддат ичида дунё бўйлаб кенг кўламда тарқал- ди.

Ҳазрат Муҳаммаднинг ҳаётлари давомида юз берган ҳоди- салар, айниқса, 23 йиллик рисолат — Пайғамбарлик даври воқеалари борасида бугунга қадар минглаб китоб ва рисола- лар ёзилиб, уларда ушбу улўф зотнинг туғилиши, вояга ети- ши, Пайғамбарлик даражасига кўтарилиши, шунингдек, ах- лоқ-одоби, олий фазилатлари, ҳуқуқий таълимоти ва ислом динининг барча усул-қоидалари борасида кенг қамровли маъ- лумотлар берилган.

Шу боис, бугун тадқиқотчилар ҳеч бир тарихий шахс ҳақида бунча кўп маълумот-манбаларга эга эмаслар.

Мусулмонлар Пайғамбари ёшлигиданоқ ўзининг ўткир зеҳ- ни, чуқур тафаккури, хурофотдан нафратланувчи буюк руҳи, кучли иродаси ва қатъийлиги билан барчадан ажралиб турар- ди. Унинг якка ўзи ҳеч бир иккиланмасдан одамлар онгига сингиб кетган хурофотлар, асоссиз эътиқод ва ишончларга қарши курашди ва ширинсўзлик билан ўз халқини фасод ва тубанлик ҳалокатига тушишдан сақлаб, ёвузлик ва разиллик- ларни қоралади ва мазлумлар ҳомийси сифатида танилди, улар- ни тошдан йўнилган санамлардан юз ўгириб, тўғри йўлдан бориш ва ягона яратувчига сиғинишга даъват қилди.

Ислом дини таълимотига амал қилиш асрлар давомида инсонлар руҳига сингиб кетган ботил эътиқодлар, расму ру-

сумларнинг тарк этилишига сабаб бўлиб, тарихий, ижтимоий ўзгаришлар учун шароит яратиб берди.

Яратувчи олдида барча инсонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, инсофу адолат мезонига ҳар доим риоя қилиш, умуминсоний меъёрларни эъзозлаш, илму фазилат ва эзгуликларга интилиш каби исломий қадриятлар тез орада одамлар қалбига йўл очиб, турли ўлкаларда ислом динининг ёйилишига сабаб бўлди ва унга ишонувчилар сони кун сайин ошиб борди.

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида мусулмонлар сони “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар” номли рисолада берилган энг янги маълумотларга кўра, бир миллиард уч юз миллион кишига етиб боради<sup>5</sup>.

IX—XII асрларда Шарқ ўлкаларида ислом дини кенг миқёсда тарқалиб, умумий дин тусини олди.

Ўрта Осиё халқлари дастлабки босқичларда ислом ғояларини ташувчи арабларга қарши туриб, оғир курашлар олиб борган бўлсалар ҳам, аста-секин ушбу ғоялар уларнинг ҳаётий манфаатларига мос эканлигини тушунгандан кейин, уни қабул қилиб, ислом динининг ҳомийларига айландилар. Айниқса, X аср аввалларига келиб, туркий халқларнинг кўпчилиги биринкетин кўнгилли равишда исломга ўтишлари минтақани Бағдод халифалигига яқинлаштирди. Араб тарихчилари таъкидлашларича, ушбу ҳодиса минтақада ислом дини тарқалиши учун бир бурилиш нуқтаси бўлди.

Шарқ ўлкаларида ислом таълимоти таъсири остида, турли халқлар ва элатларга тегишли бўлган маданиятлар бир-бирига яқинлашиб, “Синкритик”, яъни янги бир қўшма цивилизация (тамаддун)нинг юзага келиши учун замин юзага келди.

Салоҳиятли шарқшунос олимлар томонидан Шарқ ренессанси, яъни Уйғониш даври деб аталган IX—XII асрларда, шарқ ўлкалари, айниқса, Мовароуннаҳр ҳудудида диний илмлар билан бирга, дунёвий фанлар ҳам мисли кўрилмаган миқёсда ривожланди ва тараққиётнинг юқори поғоналарига кўтарилди. Шарқ ренессанси ва унинг хусусиятлари ҳақида академик Музаффар Хайруллаев ўзининг “Уйғониш даври ва шарқ мутафаккири Абу Наср Форобий” номли китобида муфассал маълумот бериб ўтган.

---

<sup>5</sup> З.Хусниддинов, “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар“, 6-бет, “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2000.

Ўз илмий асарлари ва ижодий фаолиятлари билан шарқ ва жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган мовароуннаҳрлик Фарғоний, Хоразмий, Бухорий, Форобий, Термизий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Саҳл Масиҳий, Ибн Ироқ, Сарахсий, Абу Мансур Мотуридий, Бурҳонуддин Марғиноний, Насафий, Баздавий ва Ибнул-Баззозий, Дабусий каби алломалар ушбу даврнинг порлоқ юлдузлари ҳисобланадилар.

Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиши биланок, бу минтақада унга мансуб турли мазҳаблар, ақидавий оқимлар ва фикрий йўналишлар ҳам тарқала бошлади. Марв шаҳридан тортиб, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хоразм, Сурхондарё ва Қашқадарё ҳудудларигача мазкур оқимлар ва мазҳабларнинг рақобат марказларига айланиб, уларнинг тарқалиши ёки майдондан чиқиб кетиши ва барча соҳаларда Ҳанафий мазҳаби қатъий ғалабага эришишининг гувоҳи бўлди.

Шарқ ва ғарбнинг бир гуруҳ машҳур ҳуқуқшунос олимлари ва файласуфлари томонидан ёзилиб, улар жумласидан Мажид Ҳаддурий ва америкалик Ҳерберт Ж. Либесни томонидан тартибга солиниб нашр этилган **“Исломда ҳуқуқ”** номли муҳим китобда, фикҳ-ислом ҳуқуқига юксак баҳо берилиб, ислом қонуни исломнинг руҳи, марказий ядроси ва мағзи деб аталган<sup>6</sup>. Уларча ислом қонуншунослиги ислом таълимоти доирасида юзага келган бўлса ҳам, миллатлар ва халқлардан олинган турли материаллар билан уни ривожлантириш йўлида фойдаланилган.

Бошланғич босқичда ислом давлатида ҳуқуқий институтлар ривожланмаган шаклда мавжуд бўлиб, исломнинг ахлоқий вазифалари ва мазҳабий фигураси бир-бири билан ҳамоҳанг ва уйғунлашган эди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир жамиятда, унинг қандай шароитда яшашидан қатъи назар, унга тегишли бўлган ишлар, муаммолар, шахсий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, жамиятда тинчликни таъминлаб, жиноят олдини олиш ва бошқа кўп турмуш муаммоларини ечиш учун бир миқдор қонун-қоидаларга зарурат бўлган. Ислом динини би-

---

<sup>6</sup> “Исломда ҳуқуқ”. Тўпловчилар Мажид Ҳаддурий ва Ҳерберт Ж. Либесни. Муаллифлар гуруҳи Шарқ ва Ғарбнинг 12 та машҳур ҳуқуқшунос, исломшунос ва шарқшунос олимлари. Шу жумладан, Муҳаммад Абу Заҳра, Субҳий Муҳассамоний, Шукрий Қардоший, Абул-Ало Мордин, Жозеф Шахт ва бошқалар. Техрон—Нью-Йорк. 1955 й. 34-бет.

ринчи бўлиб қабул қилган араблар жамияти етарли даражада ривожланган бўлмаса ҳам, шу каби ўзига хос қоидалар ва анъаналарга эга эди. Уларда салам (пулни олдиндан тўлаб, пишиб етмаган мол, масалан, буғдойни кейинроқ олиш битими), музорабат (фойдага шериклик асосида ишлатиш учун пулни бировга бериш), хилма-хил никоҳ шакллари, ҳақамият, савдо ва муомалотга тегишли бир қатор удумлар, урф-одатлар мавжуд бўлиб, жамиятда қонун тусини олган эди.

Лекин мазкур удум ва қоидалар етарли даражада ўсиб ривожланмагани туфайли, бутун жамият ҳаёти соҳаларини қамраб олиб, бирлашган жамият ва умумий ҳуқуқий тизим қуриш учун етарли эмасди. Араблар қабилавий шароитда яшаганликлари учун уларда марказлашган ҳокимият йўқ эди, бу эса ягона суд тизимини ташкил этиш учун имкон бермасди.

Макка шаҳри энг муҳим тижорат маркази бўлган. Савдо ва тижорат соҳасидаги қонунларни савдогарлар ўзаро ижро этардилар. Оилавий муносабатлар (қариндошлик ва мерос) га оид қонунлар, шунингдек, жазо қонуни, ҳам кўчманчилар ва ҳам шаҳарларда яшовчи аҳоли орасида эски қабилавий тузум таъсири остида эди. Унга биноан бирон бир қабилага мансуб бўлмаган киши қабилавий қонун ҳимоясидан четда қоларди.

Араблар орасида низо ва келишмовчиликлар пайдо бўлганида, томонлар музокара йўли билан келиша олмасалар, ҳақамларга мурожаат қилинарди. Ҳақамлар бирон бир хос фирқага мансуб бўлмай, кенг маълумотли, зукко ва яхши ном чиқарган кишилар ҳамда илоҳий кучга эга ҳисобланган коҳинлар ичидан танланарди. Ислом Пайғамбари Ҳазрат Муҳаммад (Пайғамбарлигидан илгари) Каъбани таъмирлаш ишлари олиб борилганда Қоратош (ҳажарул-асвад)ни ўрнига қўйиш бўйича уруғлар орасида юзага келган низога ҳақам сифатида ҳал қилишга муваффақ бўлган эдилар.

Ислом дини ўз ҳуқуқий тизими ва қонунчилигини ривожлантирар экан, Қуръон ва Суннага асосланган ҳолда ана шундай анъанавий удумлардан фойдаланди. Шу маънодаки, уларнинг айримлари Қуръон оятлари ёки ҳадислар орқали бекор қилинди, айримларига ўзгартиришлар киритилиб қабул қилинди ва баъзиларига қонуний тус берилди. Масалан, ўша даврда амалда бўлган олти хил никоҳдан авваллари тўрттаси ва кейинроқ бешинчиси (мутъа ё вақтинча никоҳ) ҳам бекор қилиниб, уларнинг бир шакли — ҳозирги қонуний никоҳ қабул қилинди.



Шунингдек, музорабат ва ширкат меъёрлари қабул қилиниб, салам битимига икки шарт киритилди ва рибо (судхўрлик) бутунлай ҳаром деб эълон қилинди.

Биринчи ҳижрий асрда ислом ҳуқуқи шакллана бошлаб, иккинчи ва учинчи ҳижрий асрларда тараққиёт босқичларига кўтарилди. Ҳижрий иккинчи аср бошларида илк ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар) юзага кела бошлади ва янги шаклланган ислом жамияти ўзининг бошланғич ҳуқуқий ва қонуний институтлари — муассасаларини қуришга муваффақ бўлди.

Араб ҳалифалигида ижроий фаолиятлар ва қонун тузиш ишлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эди ва унинг мақсади янги тасарруф қилинган мамлакатлар идораларини ислом қонунлари асосида ташкил этиб, бошқариш эди.

Биринчи ҳижрий аср ўрталарига келиб ислом сиёсий қарама-қаршиликларга дуч келди. Хавориж (хорижийлар) ва Шиа фирқалари кўпчилиқни ташкил этган аҳли сунна вал жамоага қарши турдилар. Кейинроқ улар суннийликнинг буюк олимлари томонидан асос солинган ва такомиллаштирилган ҳуқуқий тизимларни иқтибос этиб, иккинчи ҳижрий асрнинг иккинчи ярмида уларга айрим ўзгартиришлар киргиздилар<sup>7</sup>.

Биринчи ҳижрий асрнинг кўпроқ қисмида ислом ҳуқуқи ҳануз ўз илмий маъносида шаклланиб бўлмаган эди. Биринчи ҳижрий аср асосан тасарруф этилган мамлакатлар ҳуқуқий нормаларини кўриб чиқиб, уларнинг урф-одатларини шариат қонунларига мослаштириш жараёни билан ўтди. Ислом ҳуқуқининг яратилиб, тартибга солиниши иккинчи ҳижрий аср ўрталарида бошланди ва ўз тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Ислом ҳуқуқи ўз ривожланиш босқичларини шу йўсинда босиб ўтди. Асли араб бўлмаган кўп халқлар, айниқса, Мовароуннаҳр фақиҳлари ва муҳаддислари унинг ривожига беқиёс даражада катта ҳисса қўшиб келдилар.

## **2. Шариат (ислом қонунчилиги) ва унинг тараққиёт босқичлари**

“Шариат”, “шариа”, “шаръ” сўзлари “сувга олиб борадиган йўл” маъносида ишлатилган<sup>8</sup>. Шу асосда араблар ҳозирги

<sup>7</sup> “Исломда ҳуқуқ“, 40-бет.

<sup>8</sup> Абулфазл ибн Манзур, ”Лисонул-араб“, 3-жилд 421—422-бетлар. Байрут, Дор Содир, 1997, 510-б.

кунда ҳам шоҳқўча (проспект)ни “аш-шорий” деб атайдилар. Диний ифода билан айтадиган бўлсак шариат илоҳий буйруқлар ва исломий қонунлар (ислом қонунчилиги) мазмунини англатади.

Унинг эски шакли “шир’а” бўлиб, одат маъносида қўлланилган<sup>9</sup>.

А.Деҳхудо “Луғатнома”да “Орифлар атамалари қомуси” китобидан келтирган маълумотга кўра, шариат сувга кирадиган жой, одамлар сув ичадиган жой, катта ариқ, яратувчи томонидан Пайғамбарлар орқали одамларга юборилган қонун, дин, дин йўли, ёруғ йўл ва қонун маъноларини ифодаловчи сўз бўлиб, унинг кўплиги “шароий”дир.

Аҳли шаръ (шариат аҳли) дейилганда мужтаҳид, қози, фақиҳ ва муфтий назарда тутилади. “Шаръ ва ақл”дан мақсад дин ва фалсафадир<sup>10</sup>.

“Шаръ” ўзагидан келиб чиққан сўзлар: **шорий** — қонун тузувчи, Пайғамбар, яъни шариатнинг тарғиботчиси ва Аллоҳ томонидан қонун тузиш ваколатига эга бўлган киши маъносида, “**машруъ**” — шариатга мувофиқ тасбит этилган нарсадир. Тартибга солинган, диний қонунга кирган ёки унга уйғун бўлган, ёхуд қонуний бўлган нарса “**шаръий**” деб аталади. Ушбу нуқтаи назардан “Кашшофу истилоҳотил-фунун” китоби ва “Ислом энциклопедияси” таъбирига биноан **шаръий**нинг зидди **ҳиссий** деб аталади. Шаръий дейилганда беш сезги орқали идрок этилган, айна ҳолда ҳуқуқий қимматга эга бўлган нарса назарда тутилади. **Ҳиссий** эса бундай қимматга эга бўлмаган нарсадир. Масалан, ийжоб ва қабул (таклиф ва қабул) бир битимнинг шаклланишида шаръий бўлса, бошқа ҳолларда, яъни ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлмаган аҳволда ҳиссийдир<sup>11</sup>.

Бу соҳада ўрта осийлик фақиҳлар ва мутакаллимлар ўз фикрларини билдириб келганлар. Масалан, Нажмиддин Умар Насафийнинг “Ақоидин-насафия” китобига Саъдуддий Тафтазоний ёзган шарҳда таъкидланганидек, баъзан “шаръ” дейилганда фаръий ҳукмлар, яъни ҳуқуқий муаммолар бўйича амалий ҳукмлар назарда тутилади. Фаръий ҳукмлар ҳақидаги илм “илмуш-шароий вал-аҳқом” ва асосий ҳукмлар (эътиқод-

<sup>9</sup> “Ислом энциклопедияси”, 11-жилд, 424-бет, 1970 йил, Истамбул.

<sup>10</sup> А.Деҳхудо, “Луғатнома”, 156-сон, 351-бет, Техрон, 1346 ҳ.

<sup>11</sup> Шайх Муҳаммад Али ат-Таҳований ал-ҳиндий, “Кашшофу истилоҳотил-фунун”, 836-бет. Иқдом матбааси, Истамбул, 1317 ҳ.й. “Ислом энциклопедияси”, 11-жилд, 429-бет; Шамсиддин Сомий, “Қомуси туркий” 763, 774-бетлар, Дари Саодат, Иқдом босмаҳонаси, 1317 ҳ.й

га тегишли ҳукмлар) ҳақидаги фан “илмут-тавҳид вал-аҳком” деб аталади<sup>12</sup>.

Ушбу атама бир диний-қонуний тизим сифатида мураккаб, кўп қиррали ва кенг қамровли моҳиятга эга бўлгани учун унга илмий таъриф бериш бўйича муайян тўхтама келиш осон бўлмаган.

“Ҳуқуқ терминологияси” номли луғатномада шариат ислом ёки бошқа ҳар бир самовий диннинг барча ахлоқий, эътиқодий ва ҳуқуқий нормаларидан иборат деб изоҳланган. Шариат ёки шаръ фикҳий (ҳуқуқий) атама сифатида қонун маъносида ифодаланган<sup>13</sup>.

Абуҳомид Ғаззолий фикрича, шариат инсонларнинг бешта асосий манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Динни муҳофаза қилиш;
2. Ҳаётни муҳофаза қилиш;
3. Ақлни муҳофаза қилиш;
4. Насл ва авлодни муҳофаза қилиш;
5. Молу мулкни муҳофаза қилиш.

Машҳур араб тарихчиси Журжи Зайдон ўзининг қимматли “**Ислом маданияти тарихи**” асарида шариатнинг юзага келиши ҳақида қуйидагича фикр билдиради:

Мусулмонлар давлатга асос солингандан кейин, шахсий, ҳуқуқий ва ижтимоий ишларни идора қилиш учун бир қатор қонун-қоидаларга зарурат сезиб, Қуръон ва Суннага мурожаат қилдилар. Уларга асосланиб, белгилаб олинган қонун-қоидалар орқали мусулмонларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш учун фойдалана бошладилар.

Дунёнинг буюк ўлкаларида ҳам давлат ташкил топганидан кейин қонун тузиш йўлига ўтиш шундай кечган. Масалан, Рим империясида давлат ташкил топганидан ўн-ўн беш асрдан кейин, 533 йили асрлар давомида Рим аҳолиси орасида йиғилиб келган лотин, саксон ва бошқа миллатлардан ўтган барча одат, расм-русум ва турли эътиқодлари қонуний мажмуа қилиб тўпланди.

<sup>12</sup> Саъдуддий Тафтазоний, “Шарҳул-ақоидин-насафия” 4-бет, Ҳиндистон, Лакнаҳу, Юсуфий матбааси, 1913 й. 128 бет; “Кашшофу истилоҳотил-фунун” 1-жилд, 835-бет, Иқдом матбааси, Истамбул, 1317 ҳ.й.

<sup>13</sup> Доктор М.Ж.Жаъфарий Лангродий, “Ҳуқуқ терминологияси”, 386-бет, Тейрон, 1376 ҳ.й.

Лекин мусулмонлар ўз ҳукмларини (қонун-қоидаларини) Қуръон ва Ҳадисдан чиқариб олиш бўйича илк кунларидан бошлаб кенг кўламли фаолият олиб бордилар. Шу йўсинда икки-уч асрда ислом шариати ривожланиб, ўз қиёмига етди. **Дунёнинг энг юксак ва энг олий ҳуқуқий тизимларидан бири бўлмиш фикҳ ва унинг қонунлари мукамал шаклда тартибга солиниб тўпланди**<sup>14</sup>.

Абул-Бақо ривоятига кўра, пешволари имом Абу Мансур Мотуридий бўлган машойихимиз (устозларимиз)нинг айтишларича, бизнинг китобимиз (Қуръон) ёки Пайғамбаримиз ҳадислари билан исботланган, олдинги пайғамбарлардан қолган ҳукмлар бизнинг Пайғамбаримиз шариатининг бир қисми бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун уларни ўтган пайғамбарларнинг шариати деб эмас, балки ўз Пайғамбаримизнинг шариати деб қабул қилишимиз зарур. Негаки, шариатнинг асоси бўлмиш пайғамбарлик Аллоҳ билан унинг оқил бандалари орасида воситачилик-элчилик қилишдан иборат бўлиб, Пайғамбаримиз ҳар бир шаръий ҳукмларни ваҳий орқали Аллоҳдан олганлар. Агар Қуръон ва Суннада олдинги пайғамбарлар шариатларидан иқтибос қилиб зикр этилган ҳукмларни мустақил шариат сифатида тан олиб, унга эргашиш биз учун вожиб бўладиган бўлса, бизнинг Пайғамбаримиз ўзларидан олдин ўтган пайғамбарлар билан ўз умматлари орасидаги элчи бўлиб қолади. Бу эса ботил (асоссиз)дир<sup>15</sup>.

### **• Ислом қонунчилигининг тараққиёт босқичлари**

Таъкидлаганимиздек, шариатнинг асосини Қуръон ва Сунна ташкил этган бўлса ҳам, у амалий ҳаёт жараёнида бошқа қонуний тизимлар каби ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Шариат ҳукмларини илоҳий манбалардан аниқлаб олиш, улардан олинган тушунчаларни белгилаб бериш услубларини яратиш каби фаолиятлар ислом тарихида эришилган илмий, маданий, ижтимоий ва сиёсий тажрибаларнинг маҳсули эди.

Ўтмишда исломий жамиятларни ўз таъсири остига олган табиий, иқлимий омиллардан ташқари, яшаш шароитлари ва

<sup>14</sup> Журжи Зайдон, “Ислом маданияти тарихи”, 3-жилд, Техрон, 1336 ҳ.й., 102—103-бетлар.

<sup>15</sup> Имом Абу Мансур Мотуридий ва унинг издошларидан “Куллиёти Абул-Бақо” ривояти асосида; “Кашглофу истилоҳотил-фунун”, 1-жилд, 836-бет.

унда мавжуд бўлган сиёсий ва ижтимоий йўналишлар шариат ривожини учун тарихий омиллар бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, ислом дини тарқалиш доирасининг кенгайиши, турли-туман маданиятларга эга бўлган этник жамоаларнинг ушбу динни қабул қилиши ҳам бу соҳада ўз таъсирини ўтказди. Биринчи уч аср давомида айтиб ўтилган омиллар таъсири остида мусулмон ўлкаларида қурилган давлатларнинг турли муассасалари ва сиёсий фаолият тамойиллари шаклланди. Буларнинг ҳаммаси ислом қонунчилигининг ривожига чуқур из қолдирди<sup>16</sup>.

Шаръ ёки ислом қонунчилигининг тизимли бир тақсим ва таснифига ҳеч қачон эришилмаган. Суннийлар уни ташқи кўринишига кўра қуйидаги уч қисмга бўладилар: **Ибодот** (ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятлар), **Муомалот** (фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари), **Уқубот** (жазолар). Шунингдек, Исо-ашарий (Жаъфарий) шиалар томонидан эса қуйидагидек тасниф этилган: **Ибодот**, **Уқуд** (икки томонлама-шартномали ҳуқуқий муомалот), **Ийқоот** (битим-бир томондан бўладиган ҳуқуқий муомалот), **Аҳқом** (бошқа ҳуқуқий ҳукмлар)<sup>17</sup>.

VIII ва IX асрларда Қуръонни шарҳу тафсир этиш, Пайғамбар ҳадислари бўйича тадқиқот олиб бориб, уларни тўплаш ва сохта ҳадислардан ажратиш соҳасида изчил ва табиий бўлмаган бир фаолиятнинг гувоҳи бўламиз. Усулул-фиқҳ илми асосида шаръий манбалар аниқланиб, суннийлик оқимида тўртта асосий мазҳабнинг ҳар бири ўзига хос йўналишни белгилаб олган ҳолда, ривожланиш ва тарқалиш босқичларини босиб ўтди. Ундан сўнг, ушбу мазҳаблар доирасидан чиқмаслик, фақиҳлар ва мазҳаб тарафдорлари учун тақлид этилиши зарур бўлган бир анъанага айланиб қолди. Ҳар бир мазҳаб тарафдорлари ўша мазҳаб бўйича ўз имомлари изидан бориши зарур деб топилди<sup>18</sup>.

Баъзи бир фақиҳлар бундай тақлиднинг чегарасини бузиб ўтиб, мазҳаб доирасидан чиққан ҳолда тўғридан-тўғри Қуръон, Сунна ва саҳобалар ривоятларига мурожаат қилиш билан ижтиҳод қилиш ваколатига эга эканликларини даъво қилган

<sup>16</sup> Абдулло Аҳмад ан-Наим, “Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида”, 42-бет, Сино нашри, Қоҳира, 1994.

<sup>17</sup> “Ислом энциклопедияси”, 11-жилд, 430-бет.

<sup>18</sup> “Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида”, 42-бет.

бўлсалар ҳам, мужаддидлар, яъни янгилаштирувчи ёки тикловчи сифатида танилган бундай олимлар ўз фаолиятлари жараёнида қабул қилинган фикрвий қоидалар ҳудудидан чиқа олмадилар. Улар манбалар ёки услублар ёхуд ислом қонунчилигининг умумий тушунчалари ва асослари бўйича ҳеч қандай аҳамиятга эга бирон-бир янгилик киргизишга муваффақ бўлмадилар. Масалан, Ибн Таймия<sup>19</sup> ушбу мужаддидлар гуруҳининг энг кўзга кўринган вакили сифатида барча фаолиятларини ҳанбалий мазҳаби доирасида олиб борди.

Шаръ бир диний-қонуний тизим сифатида биринчидан, илоҳий ваҳий (ваҳий жалий), яъни Қуръонга ва ундан кейин Пайғамбар Сунналари «ваҳий хафий»га асосланган. Ан-Наим таъкидлашича, ижмо ва қиёс Қуръон ва Суннада очиқ-ойдин шариат манбалари қаторида зикр этилган бўлмаса ҳам, бу икки тушунчанинг ривожланиши оқибатида ислом қонунчилигининг икки манбаи даражасига кўтарилиши иккинчи ва учинчи ҳижрий асрларда суннийлик ҳуқуқий мактабларининг асосчилари бўлмиш имомлар ижтиҳодининг натижаси эди.

Ислом тарихига назар соладиган бўлсак, Мадина давлатида мусулмонларнинг кўпчилиги назарий ва амалий томондан шариатга катта эътибор қаратиб келарди. Лекин назарий ва амалиёт соҳасида бундай уйғунлик ер юзининг маълум ҳудудида ва муайян муддат давомида амалга оширилди.

Аббосий халифалари Умавийларга нисбатан кўпроқ шаръий ҳукмларни татбиқ этиш бўйича олға қадам ташлашларини ишботлашга ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, улар барча ишларни ўз қўлларида марказлаштирганликлари сабабли, шариат маҳкамалари сиёсий ҳокимиятдан ажралган мустақил олий суд органи (ҳокимияти) сифатида фаолият юрита олмасди. Ислом тарихининг сўнгги даврларида ҳам шариат ҳукмларига асосланиб амал қилиш, гоҳо энг кучли даражада ва баъзан энг кучсиз даража орасида тебраниб турарди.

Қуръони Карим ва Суннада оила ва мерос бўйича муфассал йўлланмалар кўрсатилгани шариат аҳкомининг татбиқ этилишига сабаб бўлган. Фақиҳлар мусулмонлар билан яратувчи

---

<sup>19</sup> Ибн Таймия Тақийюддин Аҳмад (661-728 ҳ. / 1263—1328 м.) ҳанбалий мазҳабининг машҳур фақиҳларидан бири сифатида мазҳаб бўйича тажаддуд (янгилашни) тамойилини илгари сурди ва кўп асарлар ёзди. Унинг фаолият ва назариялари катта жанжалларга сабаб бўлгани учун дарс ўтиш унга ман этилди ва умрини охиригача Дамашқ қалъасида маҳбусликда ўтказди.

орасидаги алоқаларни тартибга солиш учун бир қатор меъёрларни умумий қонун эмас, балки хусусий қонун доирасида ишлаб чиқдилар.

Фақиҳлар бу соҳада олиб борган фаолиятларида шариат нормаларини бир қатор ахлоқий мажбуриятлар сифатида талқин қилишди. Ушбу нормалар дунёвий ечимга эга бўлган ҳуқуқий ва қонуний мажбуриятларга эмас, балки диний оқибатларга олиб келади. Шу йўсинда инсонларнинг барча фаолият соҳалари вожиб, мандуб, мубоҳ, макруҳ ва ҳаромга бўлинади.

Абдулло ан-Наим чиқарган хулосага биноан, шариат шахсий ёки умумий, ёхуд расмий суратда уммат (ислом жамоаси), давлат ва унинг умумий муассасаларига хитоб қилиш ўрнида, кўп ҳолларда ҳар бир мусулмоннинг виждонига хитоб қилиб келган.

Ан-Наимнинг ушбу хулосаси кўп даққиқ бўлмаса ҳам, айрим ўринларни истисно қилганда, уни тўғри дейиш мумкин.

Суннийлар нуқтаи назаридан ислом бешта рукн (кўплиги: аркон) асосига қурилган. Улар шаҳодат (Аллоҳнинг бирлиги ва элчисининг барҳақлигига гувоҳлик бериш) калимаси, намоз, рўза, закот ва ҳаждан иборат. Фиқҳ китобларида шаҳодат ҳақида баҳс олиб борилмайди. Бу соҳа кенг қамровли бўлгани учун “Калом илми”да ўрганилади. Қолган тўртта рукн таҳорат (ибодат қилиш мақсадида баданнинг муайян аъзоларини ювиш) билан бирга ҳуқуқуллоҳ (Аллоҳга хос бўлган ҳақлар) сифатида, фуруул-фиқҳ китобларида баҳс мавзуи қилиб белгиланган.

### • *Улуми шаръия (шариат илмлари)*

Улуми шаръия ҳақида буюк мутафаккир Абдурахмон ибн Халдун (1332-1406) ўзининг машхур асари “Ал-Муқаддима”да тўхталиб ўтган. У илмларни икки қисмга бўлади: биринчиси, инсон учун табиий бўлиб, унга тафаккур орқали эришиладиган ва иккинчиси эса, нақл (ривоят) орқали эришиладиган илмлардан иборат бўлиб, инсонлар уни асосчиси (Пайғамбар)дан оладилар. Биринчи қисм илмлар ҳикмат ва фалсафага мансуб илмларни ўз ичига олади. Инсон уларни ўз идроки ёрдамида турли мавзулар ва масалаларга доир далиллар орқали қўлга киритади.

Иккинчи қисм “нақлий ва вазъий илмлар” номи билан аталиб, унда хабарлар (ҳадислар) орқали шариат асосчисидан нақл ва ривоят этилади. Бу илмлар (нинг асосий қоидалари) ҳақида ақлни ишга солиб, фикр юритиш мумкин эмас. Фақатгина уларга боғлиқ бўлган фаръий (жузъий) масалаларни қиёс орқали белгилаб олиш мумкин. Бу эса **шаръий илмлар** ва уларни ўзлаштириш учун бизга ёрдам берадиган илмлардан иборатдир<sup>20</sup>.

Икки қисмдан иборат бўлган мазкур фанлар “ақлий” ва “нақлий” ёки “маъқул” ва “манқул” илмлар деб ҳам юритилган.

Шариат илмлари ислом дини ва ўнга боғлиқ бўлган масалаларни қамраб олади. Мазкур илмлар қироат илми, тафсир илми, ҳадис илми, фикҳ илми ва унинг фаръий (жузъий) қисмлари, шунингдек, калом илмидан иборатдир.

Араб тили ва адабий фанлари ҳам, улуми шаръиянинг ўрганиш воситаси бўлгани учун, унинг бир қисми деб ҳисобланган<sup>21</sup>.

Ушбу фанларни қисқача танитиб ўтиш зарур. Бунинг икки сабаби бор: биринчидан, ушбу фанлар ва уларнинг турлари ислом дини бўйича, ҳам ақидавий соҳаларда ва ҳам ҳуқуқий соҳаларда юзага келган ихтилофлар, ақидавий ва ҳуқуқий мазҳаблар (мактаблар)нинг асосий негизи ҳисобланган. Иккинчидан, қадимий Турон — Ўрта Осиё ҳудудига мансуб бўлган олимлар ушбу фанлар ривожига катта ҳисса қўшиб келганлар.

Биринчиси, **қироат илми**. Қуръони карим ислом динининг асосий манбаи бўлгани учун уни ўзгаришлардан сақлаш ва мазмунини чуқур тушуниш учун қироат ва тафсир илмлари юзага келган. Қироат илми мутавотир ривоятлар (кўп ишонарли кишилар томонидан қилинган ривоятлар)га доир ихтилофларни назарда тутиш билан бирга Аллоҳ каломини тўғри ва хатосиз ўқиш масалаларини текширади. Бундан ташқари унинг асосий мақсади Қуръонни таҳриф (ўзгартириш)дан сақлашдир.

Иккинчи ҳижрий аср (VII–IX асрлар) жараёнида юзага келган “Қуррой сабъа” (“Етти қори”) катта эътиборга эга бўлиб, ўз қироат (ўқиш) шеваларининг тўғрилигини исботлаш учун,

<sup>20</sup> Ибн Халдун. “Ал-Муқаддима”, 305-бет, Дору Ибн Халдун, ал-Искандария.

<sup>21</sup> Абдулҳай Ҳабибий, “Афғонистон исломдан кейин”. 1-жилд, 68-бет, Қобул, Давлат матбааси, 1950 й.



турли ишонарли ҳужжатлар орқали уни Пайғамбаргача олиб борганлар<sup>22</sup>.

Қироат илми камида етти хилга бўлинади. Улар бўйича жуда кўп китоблар ёзилган.

Иккинчиси, **тафсир илми** — Пайғамбар ҳадислари, араб тили грамматикаси қоидалари ва балоғат илмининг усуллари-га таяниб Қуръон оятларининг мазмунини ёритиб берадиган илмдир. Мазкур илмда оятлардаги сўзларнинг маъноси, оятлар нозил қилинишининг сабаблари, Қуръондаги турли мужмал (ноаниқ) калималар ва ишоралар, носих ва мансух (бекор қилувчи ва бекор қилинган) оятларни бир-биридан ажратиш олиш, ундаги турли қисса ва ҳикояларни ёритиб бериш ҳақида сўз боради.

Тафсир илмидан мақсад Қуръон оятларининг ҳақиқий мазмун ва моҳиятини тушунишдир. Ушбу фан ҳуқуқий муаммоларни Қуръон оятлари асосида ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Баъзи ривоятларга кўра, Ибн Аббос биринчилардан бўлиб Қуръон тафсири бўйича китоб ёзган, буни Ибнун-Надим қадимий тафсирлар қаторида зикр этган<sup>23</sup>. Шиалар иддаосига кўра, энг қадимий тафсир имом Муҳаммад Боқир қаламига мансубдир<sup>24</sup>.

Қуръони карим бўйича жуда кўп тафсирлар ёзилган бўлиб, уларнинг энг машҳури буюк тарихчи Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий қаламига мансуб “Тафсири Табарий” номи билан шухрат қозонган “Жомиъул-баён фи тафсирил-Қуръон” дир.

Учинчиси, **ҳадис илмида** ислом Пайғамбари ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) нинг сўзлари, бажарган амаллари ва тасдиқлари ҳақида сўз юритилади. У икки қисм, **ривоятул-ҳадис** ва **диroyа-тул-ҳадис** илмларидан иборатдир.

Замон ўтиши билан ҳадислар кўп ривоят қилиниб, хилма-хил тўқима, сохта ҳадислар ҳам уларга қўшила борган. Иккинчи ҳижрий асрдан бошлаб уларни тўплаш ишларига катта эътибор қаратилган ва биринчи тўпламлар тузилган. Мазкур тўпламлар муаллифлари қаторида Марвлиқ машҳур муҳаддис Ибн

---

<sup>22</sup> З. Сафо, “Эронда адабиёт тарихи“, 1-жилд, 68-бет.

<sup>23</sup> Ибнун Надим, “Ал-Фихрист“, “Дорул-маърифат” нашри, Байрут (нашр йили берилмаган).

<sup>24</sup> З. Сафо, “Эронда адабиёт тарихи“, 1-жилд, 70-бет.

Муборак ва Абу Сулаймон ал-Жўзжоний катта ўрин тутганлар.

Ҳадисларнинг биринчи тўпламлари кўпинча фикҳий-ҳуқуқий масалаларга доир ҳадисларни ўз ичига олган. Иккинчи ҳижрий аср охирилари (VIII аср авваллари)га келиб, мукамалроқ усулларга таяниб янги тўпламлар (**муснадлар**) тузилган. Ҳижрий учинчи асрда саҳиҳ ҳадисларни сохта ва тўқима ҳадислардан ажратиб олиш учун ҳадислар ровийларини танқидий услубда текшириш зарурати юзага келган. Бу эса олти энг саҳиҳ китоблар (**Сиҳоҳи ситта**)ни тўплаш даври эди. Улар **Саҳиҳ ал-Бухорий**, **Саҳиҳ ал-Муслим**, **Жомеъ ат-Термизий**, Абу Довуд, Ан-Насоий ва Ибн Можа “Суннан”ларидан иборатдир. Мазкур олти буюк муҳаддислардан икки киши (Имом Бухорий ва Имом Термизий) Мовароуннаҳрга, тўрттаси эса Хурсонга мансуб бўлган.

Тўртинчиси, **фикҳ илми** — ислом ҳуқуқидан иборат бўлиб, ундан мақсад шариат ҳукмларини чуқур англаб олиб, уларни амалга ошириш иқтидори ва малакасига эга бўлишдир<sup>25</sup>. Фикҳ илми ҳукмларни Қуръон ва Суннадан ижтиҳод орқали чиқаришга таянади. Ижтиҳод эса ҳуқуқшунослараро ихтилофлар юзага келиши ва мусулмонлараро турли мазҳабларнинг вужудга келишига сабаб бўлган.

Пайғамбар ҳаётлигида юзага келган барча муаммоларни унинг ўзи ечиб берарди<sup>26</sup>. Аммо унинг вафотидан кейин тўртта халифа ва машҳур саҳобаларга, сўнгра тобиинга мурожаат қилинарди.

Ислом давлати чегараси кенгайгандан кейин турли миллатларни ўз ичига олган улкан ислом жамиятида вужудга келган янги-янги масалаларнинг ечими Қуръон, Сунна ва ижмода топилмаган тақдирда раъй ва қиёсга мурожаат этилиб ижтиҳод қилинган.

Ибн Халдун фикрича, ижмо ва қиёс саҳобалар замонида бор бўлиб, улар билан фикҳ усуллари (асосий манбалари) тўрттага етиб борган.

Олмониялик шарқшунос олим Эдвард Заховнинг айтиши-

<sup>25</sup> “Ал-мавсуатул-фикҳия“, 32-жилд, 193-бет, Кувайт, Авқоф ва исломий ишлар вазирлиги, Дорус-сафва матбааси, 1995. 414-бет.

<sup>26</sup> Қаранг: ушбу китоб, “Ислом ҳуқуқи манбалари”, “Иккинчи манба-Сунна”.

ча, фикҳ илми бора-бора ўзига хос бир мустақил моҳиятга эга бўлиб, қироат, тафсир ва ҳадис илмларидан ажралган.

Фикҳ икки асосий қисм, яъни “усулул-фикҳ” ва “фуруул-фикҳ” га бўлинади<sup>27</sup>.

Бешинчиси, **калом илми**, Ибн Халдун таъкидлашича, иймонга тегишли масалаларни ақлий далиллар билан исботлаш ва аҳли сунна мазҳабларидан чиқиб кетган бидъатчилар ақидаларини рад қилишга тегишли фандир<sup>28</sup>.

Ислом динининг ақидавий асослари бўлмиш яралиш, қайтадан тирилиш, Аллоҳнинг борлиги, бирлиги ва иймон чегаралари, жабру ихтиёр, хайру шар (яхшилик ва ёмонлик), тангрининг зоти ва сифатлари ва унинг каломи (Қуръон) каби масалалар калом илмининг мавзуини ташкил этади.

Ахлоққа тегишли меъёрлар мустақил бир фан сифатида шаклланган бўлса ҳам, уларни шариатдан, айниқса ҳуқуқий нормалардан ажратиб бўлмайди.

Тасаввуф таълимоти виждониёт (инсоннинг ички дунёсига тегишли меъёрлар) мажмуаси бўлиб, алоҳида бир фан сифатида ривожланди ва баъзи бир қарашлари, масалан, ваҳдат масаласи бўйича шариат билан уйғунлаша олмади.

### • *Шариат категориялари*

Барча шаръий ҳукмлар амр ёки наҳй (ман этиш, қайтариш) дан иборат эмас. Кўп жойларда диний нуқтаи назардан муайян ишларнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги талаб қилинса, айрим ўринларда баъзи бир ишларнинг ёқимсизлиги назарда тутилади. Шаръ томонидан на тавсия этилган ва на ман этилган ишлар инсонлар фаолиятининг асосий қисмини ташкил этади. Шунга биноан қуйидаги бешта ҳукм (ал-аҳком ал-хамса) бешта шаръий категорияни ифода этади:

1. Фарз ё вожиб, яъни амалга оширилиши мукофотга ва тарк этилиши жазога сабаб бўлувчи мажбурий ишлар. Ушбу категория икки тур, яъни **фарзи айн** ва **фарзи кифоя**га бўлинади.

2. Сунна, мандуб, мустаҳаб, мақбул, марғуб, нафл ё нофила: тавсия этилган, яъни тарк этилиши жазога сабаб бўлмай,

<sup>27</sup> Китобнинг биринчи қисмида фикҳ тушунчасига қаралсин.

<sup>28</sup> Ибн Халдун, “Ал-Муқаддима”, 321-бет.

бажарилиши савоб (маънавий мукофот)га лойиқ деб билинган амаллар. Мазкур амаллардан ҳар бирини бажариш татаввуъ деб аталади.

3. Мубоҳ (баъзан жоиз деб ҳам аталади): бажарилиши ва бажарилмаслиги на мукофот ва на жазога сабаб бўлмайдиган амаллардир. Уларни бажариш ёки бажармаслик инсоннинг ўз ихтиёрига топширилади. Бундай ишлар **ибоҳа**, яъни инсоннинг ихтиёрида бўлган ишлар соҳасини ташкил этиб, **“ибоҳаи шаръий”** — шариат томонидан берилган ихтиёр, деб аталади.

4. Макруҳ, яъни жазога сабаб бўлмайдиган, аммо ислом қонунлари меъёрларига уйғун келмайдиган ишлар. Кейинги даврларда ушбу қисмда **“хилофул-авло”** (мақбулга қарши) атаси ҳам қабул қилинган. Унга кўра **“мандуб”** билан **“мубоҳ”** ўртасида **“авло”** (марғуб ва мақбул) категорияси туради.

5. Ҳаром (маҳзур деб ҳам аталади): тарк этилиши талаб қилинган ва уни амалга оширган киши таъқиб остига олиниб, жазолашга ҳукм этилган ишлар, масалан, одам ўлдириш, ўғрилик қилиш каби ишлар. Бундай ишлар муҳаррамот ва ҳар бири ҳаром ёки муҳаррам деб аталади.

Ибоҳа соҳаси, яъни мубоҳ ёки жоиз ишлар соҳаси жамият ҳаётининг асосий қисмини ташкил этгани учун, қонун соҳасига кирмайди<sup>29</sup>.

### • *Шариат ва қонун*

Абдулқодир Ўда ёзишича, шариат уч нуқтаи назардан қонундан фарқланади:

Биринчидан, қонун инсон тафаккури ва ижодининг маҳсули бўлса, шариат яратувчи томонидан юборилган. Қонун ҳар доим ўзгариб турса, шариат ўзгариш ва заволдан узоқдир.

Иккинчидан, қонун жамият томонидан унинг ҳаётини тартибга солиш ва эҳтиёжларини қондириш учун яратилган бир қатор қоидалар сифатида жамият ўзгариши билан ўзгариб туради. Лекин шаръий қонунлар умумий моҳиятга эга бўлгани учун ўзгаришни қабул қилмайди.

Учинчидан, қонун жамият томонидан унинг урф-одатлари, расму русумлари ва тарихига мувофиқ яратилади. Шунинг

<sup>29</sup> Кенгроқ маълумот учун қаралсин: “Ислом энциклопедияси”, 11-жилд, 430—431-бетлар. “Исломда ҳуқуқ”, 13-бет. М.Жаъфар Лангрудий, “Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар”, 18-бет.

учун қонун жамиятдан кейин юзага келиб, унинг тараққиётига боғлиқ бўлади. Қонунни жамият яратади, жамиятни қонун эмас. Аммо ислом қонунчилиги жамият маҳсули бўлмай, жамиятни шариат яратади, яъни жамият шариатнинг маҳсулидир<sup>30</sup>.

Ўданинг ушбу хулосаси кенг мунозарали ва баҳсли масала ҳисобланади.

Муаллиф бир қатор қадриятлар, жумладан, қуйидагиларни ислом қонунчилигининг олий хусусиятлари сифатида қайд этади:

- Мусовот (тенг ҳуқуқлилиқ) назарияси;
- Эркак билан аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- Ҳуррият назарияси;
- Эътиқод эркинлиги;
- Сўз эркинлиги;
- Шўро (кенгаш) назарияси;
- Талоқ (ажралиш) назарияси;
- Ичкиликни таҳрим этиш (таъқиқлаш)<sup>31</sup>.

Муаллиф булардан ташқари муомалот, тижорат-савдо ва қарздорлик масалаларига тегишли бўлган бир неча хусусиятларни ҳам зикр этади.

Абдулқодир Ўда билдирган фикрларни текшириб, улар бўйича қуйидагича танқидий мулоҳазалар билдириш мумкин:

1. Дунёвий қонунлар билан ислом қонунчилигининг энг асосий фарқи шундан иборатки, шариатнинг иккита асосий манбаи бўлмиш Қуръон ва Сунна, илоҳий моҳиятга эга (яъни Қуръон ваҳйи жалий ва Сунна эса ваҳйи хафий) эканлигидир. Учинчи ва тўртинчи манбалар, яъни ижмо ва қиёс айтиб ўтилган илоҳий манбаларга ассосланган бўлса ҳам, рационал (ақлий) манбалар ҳисобланади. Негаки ижмо, қиёс ва уларнинг турлари инсон тафаккурининг маҳсулидир. Шу сабабли ислом қонунчилигининг асосий усул ва қоидалари Аллоҳ томонидан юборилган бўлса ҳам, унинг барча қирралари яратувчи томонидан белгиланиб берилган эмас. Шариат бирданига бугунги ўз мукамал шаклида юзага келмаган, балки Пайгамбаримиз давридан бошлаб ривожланиб борган, турли

<sup>30</sup> Абдулқодир Ўда, “ат-Ташрибул-жиноий ал-исломий муқоринан бил қонунил-вазый” (Шариатда жиноят қонунларини дунёвий қонунлар билан қиёсий ўрганиш), 1-жилд, 18—22-бетлар, Байрут, 1985.

<sup>31</sup> Ўша асар, 25-46 бетлар.

миллатлар ва халқлар урф-одатларидан фойдаланилган ҳолда саҳобалар, тобиинлар ва буюк мужтаҳидлар ижтиҳоди орқали эришилган ютуқлар орқали такаммул даражасига кўтарилган. Ҳатто ислом динининг биринчи босқичидан жоҳилият араблари ҳаётига сингиб кетган урф-одат қонунлари, масалан, музорабат (пулни фойдага шерикликка бериб ишлатиш), ҳакамият (ҳакамлик), салам (пишиб етилмаган дон, пахта ёки бошқа нарсаларни олдиндан пул тўлаб сотиб олиш), арабларда қонуний ҳисобланган олти хил никоҳнинг икки тури, яъни ҳозирги қонуний никоҳ, вақтинча никоҳ<sup>32</sup> ва исломнинг асосий қоидаларига қарши бўлмаган бошқа бир неча урф-одатлари қабул қилиниб, ислом ҳуқуқи таркибига киритилган. Улардан айримлари, масалан, саламга бир оз ўзгартиришлар киритилиб, айримлари шундайлигича қабул қилинган.

Шаръий асосларга мос келмайдиган бир қатор урф қонунлари, масалан рибо (судхўрлик), хотинни алмаштириш, ўз хотинини аслзода оилаларга юбориб насл олиш ва ноқонуний йўл билан ҳомиладор бўлиб, бола туғилгандан кейин унинг отасини белгилаб олиш каби никоҳ турлари бекор қилинди.

Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан ҳуқуқий соҳада эришилган кўп ютуқлар, масалан, бухоролик фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилган “Байъ бил-вафо” ҳам шаръий масалалар жумласида қабул қилинган (ушбу китобнинг “Ҳийлаи шаръия” мавзусига қаралсин).

Шунингдек, ислом қонунчилигининг пойдевори бўлмиш эътиқоднинг асосий масалаларидан ташқари суннийлар ва шиалар орасида, айниқса, имомлик ва халифалик (яъни ҳокамият) масалалари ва ҳуқуқий муаммолар бўйича кўп ва баъзан келишиб бўлмайдиган ихтилофлар мавжуд.

Суннийлик мазҳаблари орасида ҳам турли ҳуқуқий ва эътиқодий соҳаларда ихтилофлар борлиги ҳаммага маълум. Ҳатто баъзан бир мазҳабда раво бўлиб, иккинчи мазҳабда нораво бўлган масалаларга ҳам дуч келамиз.

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, ислом қонунчилиги замонлар ўтиши оқибатида ижтимоий ва иқтисодий шароит ўзгариши билан ўз асосий қоидаларига таянган ҳолда

---

<sup>32</sup> Ушбу никоҳ пайғамбаримиз томонидан кейинроқ Хайбар урушида бекор қилинган. Лекин шиаликнинг Жаъфарий мазҳабида сақланиб қолган.

ривожланиб келган ва ҳар доим замон талабларига жавоб бериш салоҳиятига эга бўлган.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо таъкидлашича, замон ўтиши билан жамият бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиб, инсонларнинг ўзаро муносабатлари ўзгариб туради ва бу эса янги замон талабларига биноан ислом ҳуқуқи (шариатнинг асосий қисми)ни тараққиёт томонга олға суради.

Пайғамбар ва саҳобалар замонидаги содда ҳаёт билан кейинроқ тасарруф қилинган ўлкалардаги кенг ва кўп қиррали маданий ҳаёт ўртасида тафовут беқиёсдир<sup>33</sup>.

Айтиб ўтилган ихтилофларга нималар сабаб бўлган, деган саволга келадиган бўлсак, таъкидлаш керакки, шариат асосчиси умумий ҳукмларларни баён этгандан сўнг, жузъий масалалар, масалан шартномаларнинг шакл ва турлари ҳақида қисқача бўлса ҳам йўлланмалар бергани йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида олди-сотди шартномасига доир минглаб масала мавжуд. Ҳолбуки, Қуръони каримда байъ (соғиш) ҳақида иккитадан ортиқ оят йўқ. Ҳадис китобларида ҳам ушбу мавзуга тегишли ҳадислар сони йигирмадан ошмайди<sup>34</sup>.

Ижара ҳақида ҳам Қуръони каримда фақат иккита оят бор ва ҳадислар сони бу борада 7—8 тадан ошмайди. Мазкур оят ва ҳадислар ҳам инсонлар ва ҳайвонлар ҳақида бўлиб, ақор (кўчмас мулк) — ерлар борасида на бир ҳадис ва на бир оят мавжуд.

Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар алайҳиссалом замонида халқлар орасида муомалот урф-одат асосида амалга оширилди, шунинг учун Пайғамбар урф-одатни қабул қилиб, ортиқча ҳукм бермади. Мазкур соҳада шаръий насслар (оят ва ҳадислар) мавжуд бўлмагани учун икки машҳур мужтаҳид — Абу Бакр Асам ва Ибн Алия кўчмас мулк (ер)ни ижарага бериш ва ижарага олиш жоиз эмас деб ҳукм қилганлар<sup>35</sup>.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Муҳаммад (с.а.в.) инсонлараро амалга оширилиб турадиган муомалотга тегишли масалалар бўйича ислом қонунчилиги аҳкомини куллий (умумий)

<sup>33</sup> Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, “Ислом ҳуқуқи тарихи”, 30-бет, Қоҳира, 1954 й.

<sup>34</sup> Саййидбек, “Фикҳ тарихи сабоқлари”, 12-бет. 1240 ҳ.й. Дорулфунун Матбааси, Истамбул.

<sup>35</sup> Ўша асар, ўша бет.

шаклда белгилаб бериб, жузъиёт (деталлар) ва амалиётга оид хукмларни урф-одат, замон тақозоси ва ислом жамоасининг фаҳму идрокига топширганлар. Негаки инсонларнинг амалий ҳаёти муомалотга боғлиқ бўлиб, ҳар доим ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт ўзгариши билан у ҳам ўзгариб туради. Шу сабабли исломнинг буюк фақиҳлари **“Замон ўзгариши билан шариат хукмларининг ўзгариши инкор қилинмайди”**, деб таъкидлаган эдилар<sup>36</sup>.

Ислом қонунчилиги шу йўсинда ривожланиб бориб, турли элатлар ва халқлар амалий ҳаётидан олинган урф қонунларини исломий қоидаларга мослаштириб ўз таркибига киритди ва III ҳижрий аср — мужтаҳидлар даврининг сўнгги босқичига келиб мукамаллашди. Шунингдек, Абу Ҳанифа мазҳабиغا биноан **истеҳсон** қоидаси, Молик ибн Анас мазҳабиغا биноан **масолиҳи мурсала** (манфаат қоидаси) ва улардан ташқари урф-одат, шариатнинг кўшимча, яъни иккинчи даражали манбалари сифатида қабул қилинди. Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан яратилган асарларда минтақа халқларининг урф-одатлари, расм-русумларининг катта қисми қонунийлаштирилиб, шариат ва ислом ҳуқуқи (фурубул-фикҳ) таркибига киритилди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абдулқодир Ўда томонидан шаръий хукмларнинг ўзгармас ва ривожланишдан узоқ бир тизим сифатда талқин қилиниши ислом руҳи ва фалсафасига мос келмайди. Шунингдек, Ўда томонидан фақат ислом қонунчилигига хос деб кўрсатилган бир қатор қадриятларнинг кўп қисмини (биз улардан саккизтасини кўрсатиб ўтдик) дунёвий қонунлар ва ғарб ҳуқуқий тизимларида ҳам кенг кўламда кўриш мумкин. Уларни фақат ислом қонунига хос деб бўлмайди.

### • *Шариат ва ислоҳот*

Аббосийлар ҳокимиятининг биринчи босқичида имом ё халифа ислом жамоасининг мутлақул-инон раҳбари, яъни якка ҳокими бўлса ҳам, қонун тузиш ва қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмас эди. Лекин шаръ чегарасидан чиқмасдан идорий ишларни тартибга солиш учун муқарраралар (актлар) чиқаришга ҳақли эди.

<sup>36</sup> Саййидбек, “Фикҳ тарихи сабоқлари”, 12-бет. 1240 ҳ.й. Дорулфунун Матбааси, Истамбул .



Ўша даврда **“қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмаслик”** назарияси қабул қилинган бўлса ҳам, бу назария очиқ суратда қонун чиқариш ва ишларни ижро этиш салоҳиятларини бир-биридан ажрата олмади.

Кейинги халифалар (дунёвий ҳокимлар)нинг ҳар бири ўз маҳкамалари учун қонун тузардилар. Уларнинг бундай амаллари ҳақиқатда бир навъ қонун чиқариш бўлса ҳам, ҳоким фармонраволар уларни идорий қўлланмалар деб атардилар. Уларча бундай қонун чиқариш фаолиятлари фақат шариатни тақмил этиш ва унинг ҳукмларини амалга оширишга қаратилган эди ва уларнинг сиёсий салоҳияти доирасига кирарди. Бундай идорий қонунларнинг яққол мисоли Усманий султонларининг **“қонунномалари”** эди<sup>37</sup>.

Аббосийлар давлати раҳбарлари, ислом шариатини ўз ҳукуматларининг қонунлари сифатида тадвин қилиб (тўплаб, тасниф қилиб) амалга ошириш учун ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, қонун ва мазҳабни назорат қилишга қаратилган бундай фаолият кўп давом этмади. Дин арбоблари давлат билан бирлашиб ҳамкорлик қилишга хоҳиш билдирмадилар. Шу йўсинда ислом қонунчилиги ўз мустақиллиги (давлатдан ажралганлиги)ни сақлаб қолиб, амал доирасидан узоқлашди.

Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ва Абу Сулаймон Жўзжонийларнинг, Умавийлар ва Аббосийлар давлатлари томонидан уларга тақлиф этилган қозилик вазифасини қабул қилмаганликлари бу ҳолатга мисол бўла олади.

Усманий султонлари ўзларини Аббосийларга нисбатан яхшироқ давлат раҳбарлари сифатида кўрсатиш учун иш юритардилар. Улар XV аср ўрталаридан бошлаб XVI аср охирларигача ислом қонунларини дунёвий ривожланган ва маданиятли жамиятларга татбиқ эта бошладилар.

Шариат бўйича ислоҳотни амалга ошириш мафқураси узоқ тарихга эга. Энг ашаддий реформистик ҳаракатлардан бири Шимоли-ғарбий Африка ва Испания (Андалусия)да 1146 йиллари юзага келиб, **“Ал-Марварид”** ҳаракати деб номланган.

XIX асрда Фўлон (ё Фўлоб) ҳаракати Ғарбий Африка, жумладан, шимолий Нигерияда юз берди. **“Ал-Марварид”** ва **“Фўлон”** Моликий мазҳаби тарафдори эдилар. Улар шариатни Арабистон ярим оролида вужудга келган даврида қандай бўлса,

<sup>37</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 69-бет

ўша ҳолатга қайтаришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар.

Ваҳҳобийлар ҳаракати Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703—1792) томонидан Ҳанбалий мазҳаби таълимоти ва унинг реформист тарафдори сифатида танилган Ибн Таймия назарияларига асосланган эди<sup>38</sup>.

Ваҳҳобийлар бевосита дин номи билан иш кўрган ва уни “тозалаш”, гўёки Пайғамбар давридаги асл ҳолатига қайтариш, барча арабларни яшил байроқ остида бирлаштириш каби ғояларни илгари сурдилар.

Ваҳҳобийлар дунёвий маданиятга қатъий қарши туриб, муסיқа, театр ва тасвирий санъат билан шуғулланиш, бадий завқ олишни кечирилмайдиган гуноҳ деб ҳисоблашади.

Ваҳҳобийлар Пайғамбар алайҳиссаломнинг **“Ҳар бир янгилик залолатдир”** деган ҳадисларига асосланиб, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда юз бериб келган ва юз берадиган барча янгиликларни бидъат ва залолат деб биладилар. Ислом олимлари таъкидлашларича, ушбу ҳадисда ҳазрат Пайғамбар ибодатлар бўйича янгиликларни назарда тутганлар<sup>39</sup>.

Шунингдек, **“ал-Ихвонул-муслимун”** (Мусулмон биродарлар) ҳаракатининг раҳбарларидан Саййид Кутб ўзининг “Ма-олимун фит-тариқ” (Йўллардаги белгилар) номли китобида ислом чегарасидан чиқиб, гўёки “куфр доирасига кирган” ер юзининг барча мусулмонларини ҳидоят йўлига бошламоқчи бўлади.

Саййид Кутб ўз китобининг аввалидан охиригача барча мусулмонлар ва мусулмон жамоаларини Аллоҳ ҳокимиятини бандаларга топшириб, ислом шариатини амалга оширувчи ҳокимга ўрин қўймаганликлари сабабли кофир деб билади. Унинг фикрича “бугун барча олам аҳли жоҳилият даврида (ислом динидан олдинги кофирлик даврида) яшамоқдалар”. Унингча “ислом ҳокимияти ўрнатилмаган ва шариат асосида иш олиб борилмайдиган ҳеч бир юртда ислом мавжуд бўлиши мумкин эмас”. У бундай ҳолатда мусулмонларни коммунистлар, санамларга сиғинувчилар (бутпарастлар), яҳудийлар ва насронийлар (христианлар) билан бир қаторга қўяди ва ҳам-

<sup>38</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 78-бет.

<sup>39</sup> З.Ҳусниддинов, “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар”, 43—44-бетлар. Моварсуннаҳр, Тошкент, 2000.

масини кофир деб билади: “Дарҳақиқат асосий масала куфру иймон, ширку тавҳид, жоҳилият ва ислом масаласидир. Бугун мусулмонлар ҳар қанча ўзларини мусулмонмиз деб даъво қилсалар ҳам, мусулмон эмаслар”<sup>40</sup>.

Ушбу ҳаракатнинг назариётчиларидан яна бири Шукрий Мустафо “ал-Хилофа” (Халифалик) номли китобида, мусулмонларни куфр ва динсизликка маҳкум қилиб, борди-ю бирон бир киши, шаръий узрсиз бирон бир фарз бўлган амални бажармаса кофир бўлади дейди. У ҳаддан ошиб, “ислом Пайғамбари ўқиш ва ёзишни билмасди, замонавий фанлар мусулмонларни куфру залолатга олиб боради” деган фикрга асосланиб, “**таълим куфру залолатдан бошқа нарса эмас, таълим, олий ўқув юртлари ва уларнинг тепасида турган “ал-Азҳар”<sup>41</sup>, куфр ва гумроҳлик қалъасидир**”, дейди. Унингча “ал-Азҳар”нинг шайхлари (ўқитувчи устозлари) “кофир бўлган вазирлик” доирасида ишлаганликлари учун кофирдирлар. Уларни ўлдирган киши ўлим жазосига ҳукм қилинмайди<sup>42</sup>.

Шундай қилиб, Ваҳҳобийлар, Ихвонийлар ва 1952 йил улардан ажралиб чиққан “Ҳизбут-таҳрир ал-исломий” улар билан бир хил моҳиятга эга бўлиб, исломни қайта тиклаш мақсадида ислоҳот олиб бориб, шариатнинг барча асосий қоидаларини оёқ ости қилган ҳолда ислом дини руҳига қарши фаолият юритадилар. Ислом динини ҳаёт доирасидан чиқариб, ўз тубан мақсадларига эришиш учун уни инқироз ва нобудликка олиб бормоқчи бўладилар.

Ислом қонунчилигига тегишли бўлган айрим соҳаларда ислоҳотларни амалга ошириш бўйича иккинчи йўналиш шариатнинг усулларига таянган ҳолда замон талабларига мувофиқ жавоб топишга қаратилган.

Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Ус-

---

<sup>40</sup> Алливоёв Ҳасан Содиқ, “Жузурул-фитнати фил-фирақил-исломия” (Исломий фирқаларда фитнес илдизлари. Пайғамбар давридан Содот террор қилинишигача), 314—316-бетлар, Мадбўлий кутубхонаси, иккинчи нашр, Қоҳира, 1993.

<sup>41</sup> 972 йил Қоҳира шаҳрида қурилган Жомеъ масжиддан иборат бўлиб Мамлуқлар даврида мадрасага айлантирилди. 1029 йиллик тарихга эга бўлган ушбу илм маркази 1936 йил университет мақомини олди. 1961 йилдан бошлаб ушбу ислом университетининг шариат, дин усуллари, араб тили факултетларига бошқа бир неча факултетлар ҳам қўшилди. Ушбу исломий илмий марказда буюк олимлар, жумладан Ибн Халдун ва шайх Муҳаммад Абдуҳ дарс ўтиб келганлар. Ундан ислом дунёсининг машҳур олимлари чиққан.

<sup>42</sup> “Жузурул-фитна”, 353, 354, 361-бетлар.

монийлар империясида Султон Сулаймон Қонуний (1520—1566) даврида бошланди. Ўша давр шайхул-исломи буюк фақиҳ Имодий Муҳаммад Абу Сууд Афанди кенг кўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг энг машхур қонунномаси (қонунлар мажмуаси)ни тўплади. Манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Абу Сууд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида тузилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урф-одатлардан олинган эди.

“Исломда ҳуқуқ” китобида “Ҳуқуқи исломия” номли китобдан олиб ёзилишича, Усмонийлар даврида амалда бўлган барча тўпланган ва тўпланмаган қонунларни тўрт турга бўлиш мумкин:

1. Шаръий қонунлар.

2. Шаръий меъёрларга мувофиқ бўлмаган низомномалар ва қоидалар, яъни шаръга тегишли бўлмаган мавзулар ёки урф-одат асосида чиқарилган меъёрлар.

3. Эҳтиёж ва ижтимоий муҳит тақозоси асосида берилган расмий тафсирлар.

4. Ғарбий Европанинг турли давлатлари қонунлари тўпланидан олинган барча меъёр ва қоидалар.

Ҳукумат раҳбарлари шариат томонидан ҳукм берилмаган ўринлардагина урф-одат ёки ўз шахсий ақидаларига асосланиб иш олиб борардилар<sup>43</sup>.

Бугунги маънода Усмонийлар империясида қонунларни тартибга солиш 1839 йилги ислоҳот (танзимот) бўйича салтанат фармони нашр этилиши билан бошланди. Фармонга биноан эски услуб тарк этилиб, ўрнига янги услуб қўлланилиши керак эди. Фармонда ғарб ўлкалари таъсири яққол кўзга ташланади. Масалан, валюта қимматини кўтариш, транспорт йўллари ва каналлар қазииш, тижорат ва қишлоқ хўжалиги ривожидан олтидан барча тўсиқларни олиб ташлаш учун Европа маданияти, илму фани ва сармояларидан фойдаланиш фармонда таъкидланади.

1839 йил нашр этилган “**Хатти шариф гулхона**” ё “**Маншури гулхона**”, яъни реформа фармони асосида ўзгаришлар юз берди. Ушбу фармон ва қонунлар орқали Усмонийлар империяси шарқий қиёфадан чиқиб, ғарбий шаклга ўтмоқчи бўлган

<sup>43</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 302-бет.

бир босқичда Мажалла (Мажаллатул-аҳкомил-адлия) ислом қонунчилиги усул ва қоидаларини сақлаб қолиш учун ягона восита эди. Мажаллада Усманий империясининг фуқаролик кодекси сифатида ҳанафий мазҳаби қоидалари қонун шаклида тартибга солинди. У мамлакат бўйича амалга оширилган реформанинг маҳсули эди.

1839 йилдан олдин мамлакатда фақат битта ҳуқуқий тизим, яъни шаръий тизим мавжуд эди. Аммо ундан кейин ўлкада икки хиллик ҳуқуқий тизим юзага келди. Бири ислом ҳуқуқи асосида, иккинчиси Европа, айниқса Франция қонунлари асосида амал қилди.

Мажалла буюк адиб ва сиёсат арбоби Аҳмад Жавдат Пошо раҳбарлигидаги расмий ҳайъат томонидан тузилди. 1851 моддани ўз ичига олган ушбу кодекс бир муқаддима ва 16 китоб дан иборат бўлиб, ҳар-китоб бир муайян мавзуга бағишланган эди. Масалан, олди-сотди, ижара, кафолат, ҳавола, гаров, омонат, ҳадя, давлат мулкани суистеъмол қилиш, мулк эгалиги, ваколат, даъво қилиш, ҳужжатлар, судда адолатни ижро этиш каби мавзуларни ўз ичига оларди.

Муқаддимада 99 та умумий фикҳий қоидалар берилган<sup>44</sup>.

Мажалла кенг кўламда тарқалди. Ҳатто Фарб олимлари томонидан ҳам яхши кутиб олинди. Лекин унинг камчилиги унда қаттиққўлликка ва баъзан кўполликка йўл қўйилганлиги ва фақат ҳанафий мазҳаби билан чегараланиб, бошқа мазҳаблардан фойдаланилмаганида эди. Шунинг учун империядаги барча эҳтиёжларга жавоб беришга қодир эмасди. Шу сабабли 1908 йилда Туркияда Машрута (Конституциявий салтанат) юзага келгандан кейин Мажалла танқид остига олинди.

Мажаллани ислоҳ қилиш бўйича фаолиятлар олиб борилган бўлса ҳам, бирор натижага эришилмади. 1926 йилда давлат қарори асосида Швейцария қонунлари иқтибос қилиниб, Мажалла бекор қилинди<sup>45</sup>.

### • *Замонавийлаштириш (модернизация) тарафдорлари*

Доктор Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал ўзининг машҳур “ал-Форуқ Умар” китобида шундай деб ёзади: “Ҳазрат Умар буюк

<sup>44</sup> “Мажаллатул-аҳкомил-адлия”, Истамбул: Матбаи Усмония, 1300 ҳ.й.

<sup>45</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 328—329-бетлар.

иймон эгаси бўлгани ва изчиллик билан Пайғамбар йўлидан боргани учун ҳатто баъзан нассининг зоҳирига муҳолиф бўлса ҳам жасорат билан ижтиҳод қиларди. Агар бирон бир нассни амалга ошириш учун жамият ҳаётида ўрин қолмаган бўлса уни татбиқ этмасди. Жамият ҳаётида нассни таъвил<sup>46</sup> этиш зарурати юзага келганда уни таъвил қиларди. У ҳар доим ҳукмларни, ислом руҳи ва ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) таълимоти билан ҳамоҳанг сақлаган ҳолда жамият ҳаёти билан уйғунлаштиришга ҳаддан ортиқ қизиқарди.”

Ушбу ўринда мисолларни Абдуллоҳ Аҳмад ан-Наим ўз китобида бериб, бундай дейди: “Бунинг мисолларидан бири шундаки, “Тавба” сурасининг 60-ояти садақот (закот)нинг тарқалиш ўринларини очиқ-ойдин ва қатъий шаклда кўрсатиб берган. Улардан бири “**муаллафатул қулуб**”<sup>47</sup> эди. Ушбу гуруҳнинг дўстлиги ва ҳимоясини сақлаш мақсадида Куръон ва Сунна орқали муайян улушлар қатъий ва очиқ суратда белгилаб берилган эди. Лекин ҳазрат Умар ижтиҳод асосида уларга ушбу шаръий улушни беришдан бош тортди. Унинг далили шундай эдики, мусулмонлар кучсиз ва ёрдамга муҳтож бўлган бир пайтда уларга бундай улуш бериларди. Энди эса шароит ўзгариб (уларнинг ҳимоясига эҳтиёж қолмаган бир даврда), садақот манбаидан уларга тўланадиган улуш бекор қилинди.

Бу ҳақда доктор Муҳаммад Юсуф Мусонинг фикри қуйидагича: “**Муаллафатул қулуб**” таниқли кишилардан иборат бўлиб, уларнинг айримлари ислом йўлидан бордилар ва айримларининг оқибати бу жиҳатдан яхши бўлмади. Уларнинг кўнгилларини юмшатиш мақсадида шариат эгаси томонидан бир катта ҳикматни кўзлаб, улар учун садақот (закотлар)дан бир улуш фарз қилиб тайинланган эди (Тавба сураси, 60-оят). Улардан баъзилари, масалан, Муовия ҳақиқий исломга ўтиб, катта хизматларни бажардилар”.

Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида уларга улушларини бериб турар эдилар. Масалан, Анас ибн Молик ривоятига кўра, Ҳунайн ўлжаларидан Акраъ ибн Ҳобисга 100 туя ва Уяйна ибн Ҳиснга 100 туя бердилар. Лекин Ҳазрат Умар бу улушни уларга тўлашдан бош тортди.

---

<sup>46</sup> Сўзни юзаки маъносидан фарқлироқ этиб изоҳлаш, сўзнинг ички маъносини ёритиб бериш ва тафсир қилиш.

<sup>47</sup> Кўнгилларини юмшатиб исломга рағбатлантириш назарда тутилган бир гуруҳ раҳбар ва саркардалар.

Доктор Мусо бу ҳақда Имом Жассос «Аҳкомул Қуръон»да берган фикрни ёритиб, Ҳазрат Умар фикрича, ушбу ҳукмнинг келиб чиқишига туртки бўлган сабабнинг орадан кетганлиги учун мазкур ҳукм ҳам ўз эътиборини йўқотган эди, деб таъкидлайди<sup>48</sup>.

Доктор Аҳмад ан-Наим таъкидлашича, Исломда энг қадим замонлардан буён шундай собиқа (ўтмиш мисоллари) борки, сиёсий мулоҳазаларни назарда тутган ҳолда ижтиҳод орқали ҳосил бўлган хулосани қабул қилиш — ҳатто баъзан насс доирасидан чиқиш бўлса ҳам. — зарур деб биладилар<sup>49</sup>.

Ислом ҳуқуқини ўрганиш бўйича доктор Мусо қуйидагича фикр билдиради: “Асл манбаларни бугунга қадар ўрганиб келган ишимиздан бошқача бир тарзда, яъни мазҳабий услубда эмас, балки қиёсий услубда ўрганишимиз керак. Негаки, қиёсий ўрганиш услуби ғарб ҳуқуқи ва қонунчилигини ривожлантириб, бугунги даражага кўтарди. Бундай сермаҳсул илмий услуб ёрдамида биз ота-боболаримиз фуруъул-фиқҳ (фиқҳ тармоқлари) бўйича қолдирган қимматли хазиналарни ўзлаштириб олишимиз мумкин”<sup>50</sup>. Аҳмад Амин “Явмул Ислом” номли китобида шундай фикр билдиради: “Ижтиҳод тўхтаганда мусулмонларнинг ҳаётий жараёни ҳам қотиб қолар эди. Негаки, маданият ҳар доим янги ҳодисаларни юзага келтиради. Агар биз ижтиҳод орқали уларга ёндашмасак, улар баъзан динимизга мувофиқ ва баъзан муҳолиф бўлиб туриши мумкин. Ўшанда биз ҳайратга тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас.”

Буюк мазҳаблар асосчилари ўзлари ижтиҳод қилган ҳолда бошқаларни ҳам ижтиҳод қилишга чорладилар. Улар ҳеч қачон ижтиҳод эшиги ёпилган деб айтмаганлар. Бундай фикр улардан кейин келган ва уларга нисбатан илми кам ва шахсияти кичик бўлган олимлар томонидан билдирилган<sup>51</sup>.

Устоз Аббос Маҳмуд ал-Аққод ҳозирги даврда ижтиҳоддан фойдаланиш зарурлигини тадқиқ қилгандан кейин бундай дейди:

“Бу борада охириги давр олимларининг тутган йўли ижти-

<sup>48</sup> “Тарихул фикҳил исломий”, 64-бет

<sup>49</sup> Абдулло ан-Наим, “Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида”, 5—6-бетлар

<sup>50</sup> “Тарихул-фикҳил-исломий” 15-бет.

<sup>51</sup> Ўша асар.

ход эшиги асрлардан буён ёпилган деб билувчи кишилар йўналишидан устун туради. Таклифлар (ҳаётдан келиб чиқадиган заруратлар) эшиги очиқ турган ҳолда ижтиҳод эшигини ёпиш ҳатодир”<sup>52</sup>.

Доктор Аҳмад Шалабий ижмонинг мумкинлигини текшириб, саҳобалар давридан кейин шаҳарлар кенгайиб, мужтаҳидлар кўпайгандан сўнг ҳам ижмо қилиш мумкинми, деган саволга кўпчиликнинг фикрича “мумкин” деб жавоб беради. У, бундай деб кўшимча қилади: “Менимча ҳар бир мамлакат кенг кўламли сақофат (илму маданият) намояндаси бўлган ўзининг энг яхши вакиллари танда олиб, улардан ислом мажлиси (кенгаши) тузилиши керак. Бундай мажлис исломий нассларни текшириб, мусулмон жамоалари муаммолари ва эҳтиёжидан келиб чиқиб, уларнинг шароитларини билиб олгандан кейин ўз фатволарини чиқаради.

Шундай кенгаш мавжуд бўлганда эди, биз ундан банклар, акциялар ва бошқа кўп муаммолар ҳақида фатво сўрардик”<sup>53</sup>.

Шундай қилиб, сўнгги йилларда ислом ҳуқуқи олимлари ислом қонунчилигига тегишли баъзи бир ҳуқуқий масалаларни қиёс, ижмо ва ижтиҳоддан кенг кўламда фойдаланиб, давр талабини назарда тутган ҳолда замонавийлаштиришга қаратилган ғояларни илгари суриб, ўз асарларини нашр этиб келмоқдалар. Улардан энг таниқлиларидан Муҳаммад Саид Ашмовий (Миср), Муҳаммад Аркун (Жазоир), Ал-Жобирия (Марокаш), Абдулла ан-Наим (Судан), Суруш (Эрон) ушбу соҳага доир бир қатор асарлар муаллифлари ҳисобланадилар.

1993 йил Араб дунёси адвокатлари уюшмаси томонидан **“Инсон ҳуқуқлари, араб маданияти ва дунёвий низом”** номли катта тадқиқотлар тўплами нашр этилиб, унда умуминсоний қадриятлар ва халқаро ҳуқуқ нормалари билан миллий қонунчилик орасида юзага келган муаммолар тадқиқ этилган. Тўплам муаллифларидан бири Д.Али Муҳофаза, Ҳасан Ҳанафий фикрларига таяниб, тақлид ва субъектив қолипларга тикилиб қолган фикрий жумуд, яъни қотиб қолганликни бир қатор омиллар, жумладан, қуйидагиларга боғлиқ деб билади:

1. Нассларнинг (мазмунини ўйламай, фақат) ҳарфига эъти-

<sup>52</sup> Аббос Маҳмуд ал Аққад, “Ад-димукратия фил-Ислам” 113-бет, Қоҳира.

<sup>53</sup> Доктор Аҳмад Шалабий, “Исломий тафаккурда суд ва қонун”, 182-бет.



бор бериш, бутунлай тақлидга берилиш, тор уфқлик, шунингдек таъвил ва мажозни рад қилиш.

2. Мунозарани нораво деб билиш.

3. Бешинчи ҳижрий асрдан бошлаб, Ашъария таълимоти томонидан белгиланган тасаввур доирасида қолиш.

4. Тафаккур ва ақليات биносининг бузилиши. Бу ҳодиса бешинчи ҳижрий асрда Ғазолийнинг фалсафага ҳужум бошлаши, калом илми, фикҳ ва ҳикматга салбий муносабатда бўлиши билан бошланиб, ундан кейин ақл ва тафаккурдан фойдаланмаслик бутун ҳаётимизни қамраб олди<sup>54</sup>.

Абу Ҳайён Тавҳидий Масквайҳ (Маскуя)дан:

“Нега бир фақиҳ бирор бир масалани ҳалол деб ҳукм чиқарса, бошқа бир фақиҳ уни ҳаром деб ҳукм қилади”, деб сўраганда, унга: “Бу — замон ва маконнинг ихтилофидан келиб чиқади, бир нарса бир замон ва маконда ҳалол бўлса, бошқа бир замон ва маконда ҳаром бўлиши мумкин”, деб жавоб берган экан<sup>55</sup>.

Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, шариат кенг ва умумий маънога эга бўлиб, фикҳ (ислом ҳуқуқи) эса унинг бир бўлаги, яъни асосий қисмини ташкил этади. Ал-мавсуатул-фикҳия китобида таъкидланганидек, шариат билан фикҳ орасида умумийлик ва хусусийлик, яъни муштарак ва ажралиб турадиган томонлар мавжуд. Ҳар иккаласи Қуръон ё Сунна, ёки ижмо орқали исботланган барча амалий ҳукмларни қамраб олади. Бу эса шариат ва фикҳнинг муштарак томонидир. Лекин шариат эътиқодга тегишли ҳукмларни ҳам ўз ичига қамраб олиши билан фикҳдан ажралиб туради<sup>56</sup>.

Бугунги кунда ислом қонунчилиги тизимидан, айниқса асрлар давомида буюк фақиҳларимиз илмий фаолиятлари натижасида халқимиз урф-одатларига уйғунлаштирилган қоидаларидан давр талабини назарда тутган ҳолда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонунчилик тизимини ривожлантириш соҳасида бир манба сифатида фойдаланишимиз мумкин.

<sup>54</sup> “Ҳуқуқул-инсон, ас-Сақофотул-арабия ва ан-низомул-олабий”. Араблар адвокатлари уюшмаси, қонуний тадқиқот олиб бориш маркази. 91—92-бетлар, Қоҳира, 1993.

<sup>55</sup> Доктор Аҳмад Шалабий, “Исломиё тафаккурда суд ва қонун”, 213-бет.

<sup>56</sup> “Ал-мавсуатул-фикҳия”, 194-бет.

### 3. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосий атамаларидан

#### — ҳақ ва ижтиҳод

##### • *Ҳақ (ҳуқуқ) тушунчаси ва унинг турлари*

Фикҳ ёки ислом ҳуқуқини чуқурроқ англаб олиш учун унга тегишли бўлган кўп истилоҳлар жумласидан “ҳақ” ва “ижтиҳод” атамаларини изоҳлаб ўтиш зарур деб биламиз.

Ислом ҳуқуқининг, шунингдек, бошқа ҳуқуқий тизимларнинг асоси, бу ҳақ масаласидир. Биз араб, турк ва баъзи бир ғарб олимлари асарларига таянган ҳолда ушбу масалани қисқача ёритиб ўтамиз<sup>57</sup>.

“**Ҳақ**”, (кўплиги ҳуқуқ) нима? Дарҳақиқат воқеликда ҳақ борми ёки йўқми деган саволларга жавоб бериш бугунги кунда “Ҳуқуқ фалсафаси” фанининг муҳим мавзуларидан бирини ташкил этади.

“**Ҳақ**” сўзи турли содда маъноларни ифода қилса ҳам, ҳуқуқшунослик соҳасида баъзан уни чуқур тушуниш ва англаб олиш мураккабдир.

“**Ҳақ**” арабча сўз бўлиб, “**собит**” маъносини англатади. Бундан ташқари “ҳақ” сўзи турли маъноларда ишлатилиб келинган, жумладан:

Биринчидан, “**Ҳақ**”, ботилнинг зидди, яъни бу ҳақдур деганда, у ботил эмас, яъни воқеликка мувофиқдур деган маънони англатади (Ҳақ келди, ботил кетди)<sup>58</sup>.

Иккинчидан, “ҳақ” лойиқ, вожиб ва улуш-ҳисса маъноларида ҳам ишлатилади.

Ҳақ фикҳий (ҳуқуқий) атама сифатида “**Фикҳ тарихи сабоқлари**” китобида қуйидагидек таърифланган: “**Ҳақ бир инсон учун ҳар томондан исботланган ва унга хос бўлган бир нарсадир**”.

Ҳақнинг юзага келиши учун орада бир (ёки бир неча) шахс, сўнгра бир шай (моддий ёки маънавий нарса) ва уларнинг орасида бир ихтисос ва алоқа бўлиши шарт. Ушбу ихтисос ва

<sup>57</sup> “Ал-ҳуқуқ фил-ислом”, Аммон 1992—93 й.; Муҳаммад Абу Заҳра “Тарихул-мазоҳибил-исломия; Саййидбек, “Фикҳ тарихи сабоқлари”, Истанбул, 1240 ҳ.й

<sup>58</sup> Куръони карим, “Исроъ” сураси, 81-оят. Китобда Куръони каримдан келтирилган оятлар таржимаси Абдулазиз Мансурнинг “Куръони карим маънолари таржимаси” китобидан олиб берилади.

алоқа (боғланиш) фақиҳлар томонидан **Ҳақ** деб аталади. Бундай алоқасиз ҳақнинг мавжуд бўлиши ва юзага келиши мумкин эмас. Ислом ҳуқуқшунослари бундай алоқа ва ихтисосни “**ман этувчи ихтисос ёки алоқа**” деб атаганлар. Негаки бировнинг ҳаққи собит бўлган нарсага (масалан, мулкка) бошқаларнинг тасарруфини ман этади<sup>59</sup>.

Ҳақнинг моҳияти ақлан ё шаръан эътиборий ҳисобланади, яъни ақл ёки шариат томонидан эътибор берилиши асосида келиб чиқади<sup>60</sup>. Масалан, мулкчилик соҳасини олайлик, бу ерда мулк эгасининг ўзи (молик) воқеий, яъни ҳақиқий шахсият эгаси (жисмоний шахс)дир. Шунингдек, эгалик қилинадиган нарса (мулк) воқеий (объектив)дир. Аммо мулкият (мулкчилик), яъни молик билан мулк ўртасидаги муносабат ва алоқа бир эътиборий (субъектив) тушунча ҳисобланади ва воқеликда мавжуд эмас. Шу сабабли айрим ҳуқуқшунослар, жумладан, франциялик олим Дўғи ҳақ тушунчаси борлигига инкор кўзи билан қараганлар.

Эътиборий тушунча бир нав фараз қилиш (фарзия юриш)га асосланганлиги учун, уни ақл ёки шариат томонидан тасҳиҳ қилиш, яъни тўғри деб қўллашга зарурат сезилади. Масалан, рибо (судхўрлик)дан келадиган фойдага эгалик қилиш учун ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Лекин шариат томонидан у ман этилади ёки ақлан (ақл нуқтаи назаридан) ундан келиб чиқадиган зарар назарда тутилган ҳолда, ноқонуний деб билинади.

Фақиҳлар ҳар бир ҳақ учун тўртта рукн бўлишини таъкидлаганлар. “Ал-Ҳуқуқ фил-ислом”<sup>61</sup> тўпламида ушбу мавзу қуйидагидек кўрсатилган:

1. “Масаббул-ҳақ” ҳақ тушадиган ва қарор топадиган жой. Масалан, мол-мулк, манфаат, бир ишни бажариш ёки бажармаслик.

2. Ҳақ эгаси.

3. Зиммасида бошқанинг ҳуқуқи бўлган киши.

4. Ҳақнинг мащруълиги (қонунийлиги), яъни шариат асосчиси томонидан қонуний деб ҳисобланганлиги.

<sup>59</sup> “Фикҳ тарихи сабоқлари”, 25—27-бетлар.

<sup>60</sup> Фозил ал-Ҳусайний ал-Майлоний. “Ал-ҳуқуқ фил-ислом”. (Исломда ҳуқуқ.) 1992—93-йиллари Йордания мамлакати пайтахти Аммон шаҳрида бир қатор ислом мамлакатларининг машҳур фақиҳ ва ҳуқуқшунос олимлари иштирокида бўлиб ўтган иккита илмий конференцияда ўқилган илмий маърузалар ва мунозараларнинг 2 жилдлик тўплами, Аммон, 1994, 1-жилд, 107-бет.

<sup>61</sup> Ўша асар, 109-бет.

Ҳуқуқ арконини қонуний манфаат асосида қуйидаги ми-  
соллар билан изоҳлаш мумкин:

1. Ҳақ қарор топадиган жой, масалан, ижарага берилган  
уйдан фойдаланиш ҳуқуқи.

2. Ҳақ эгаси: ижарага берувчи киши, масалан, ижарага бе-  
рилган уйнинг эгаси.

3. Ҳақ зиммасида бўлган киши, масалан, уйни фойдала-  
ниш мақсадида ижарага олган шахс.

4. Ҳақнинг машрубияти (машрублиги), масалан шарият асос-  
чиси томонидан ижара битимига берилган рухсат.

Ислом ҳуқуқшунослигида ҳақ эгаси нуқтаи назаридан ҳақ  
икки асосий турга бўлинади:

**Биринчи тури: “Ҳаққуллоҳ”** ёки “Ҳуқуқуллоҳ”дан иборат  
бўлиб, барча жамиятнинг ҳуқуқи, яъни оммавий ҳуқуқни ҳам  
ўз ичига олиб, катта аҳамиятга эга бўлганлиги учун **ҲАҚҚУЛЛОҲ**  
деб аталган.

**Иккинчи тури: “Ҳаққул-абд”** (банданинг ҳуқуқи), яъни ху-  
сусий ёки шахсий ҳуқуқдан иборат бўлиб, инсонлараро мав-  
жуд бўлган барча муомалот соҳаларини ўз ичига олади.

Ҳар иккала ҳуқуқ турлари фуруъул фикҳнинг барча тар-  
моқларини ташкил этади.

**“Ҳаққуллоҳ”** икки турга бўлинади:

1. Бандалик ҳуқуқи, яъни яратувчига яқин бўлиш мақсади-  
да бажариладиган ишлар. Масалан, тоат-ибодатлар.

2. Жамият манфаатини назарда тутган ҳолда, шахсий ҳуқуққа  
эътибор бермасдан бажарилиши зурур бўлган ҳуқуқ. Масалан,  
ҳудуд ва таъзирот (жазолар).

Машҳур олим Абдулваҳҳоб Ҳаллоф бу соҳани қуйидагича  
тасниф этган:

1. Аллоҳнинг холис ҳуқуқи: жазолар ёки закот.

2. Банданинг холис ҳуқуқи: хусусий ёки шахсий ҳуқуқлар.

3. Иккала ҳақ қўшилиб, лекин Аллоҳнинг ҳуқуқи устун тур-  
ган ҳақ: Қазф ҳадди, яъни бир аёлни ёлғондан зинокорликка  
нисбат бериб сўкиш учун белгиланган жазо. Қазф жазоси ис-  
ботлангандан кейин аёл ўз ҳуқуқидан ўтиб, уни кечирса ҳам  
ҳаққуллоҳ нуқтаи назаридан жазо соқит бўлмайди.

4. Иккала ҳуқуқ қўшилиб, лекин банданинг ҳаққи устун  
турган ҳуқуқ. Масалан, қасос ҳуқуқи, унда мақтулнинг валий-  
си қотилни авф этиш салоҳиятига эга бўлади<sup>62</sup>.

<sup>62</sup> Абдулваҳҳоб Ҳаллоф “Илму Усулил фикҳ ва хулосатут-ташриъил-исломий”. 293 бет, Қоҳира, 1985.

Ҳаққуллоҳ қуйидаги хусусиятлари билан ҳаққул-абддан (шахсий ҳуқуқдан) ажралиб туради:

1. Сулҳ (ярашиш), ибро (воз кечиш) ва афв этиш (кечириш) орқали соқит бўлмайди.

2. Уни талаб қилиш ва ҳимоя этиш жамиятнинг барча аъзосига, айниқса, валийи амрга тегишли.

3. Ҳаққуллоҳда мерос кетмайди.

4. Ҳаққуллоҳ мусомаҳа (маросаю мадора)га асосланган. Қози ҳаққуллоҳда кўпроқ салоҳиятга эга.

“Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар”<sup>63</sup> китобида таъкидланишича, ҳар бир ҳуқуқ қуйидаги учта хусусиятдан бирига эга бўлиши зарур:

**Биринчидан**, Исқот (соқит қилиш) қобилияти. Масалан, ибро орқали биров зиммасидан ўз қарзини соқит қилади (ундан воз кечади).

**Иккинчидан**, Нақл (кўчириш, ўтказиш) қобилияти: ҳақ эгаси ўз иродаси билан ўз ҳуқуқини бошқа бир кишига ўтказиши. Масалан, ижарага берувчи ўз мулкидан фойдаланиш ҳуқуқини ижарага олувчига ўтказди.

**Учинчидан**, Интиқол (ўтиш, кўчиш) қобилияти, яъни ҳақ эгасининг иродасисиз кўчиб ўтиш қобилияти. Масалан, марҳумдан мерос қолган мол-мулк ўзидан ўзи ворисларга ўтади.

Шундай қилиб, ислом фақиҳлари “Ҳуқуқ фалсафаси” фанига тегишли бўлган “ҳақ” тушунчаси бўйича ҳам фикр юришиб, илмий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлганлар.

### • *Ижтиҳод ва унинг турлари*

Ислом ҳуқуқшунослигида ижтиҳод қиёс ва ижмода қўлланиладиган метод (услуб) ҳисобланади. Пайғамбар алайҳиссалом Муоз ибн Жабал ва ҳазрат Алига ижтиҳод қилишга руҳсат бериб, Абдуллоҳ ибн Масъудга “Фикрингга таяниб ижтиҳод қилгин”, деб тавсия этган эдилар<sup>64</sup>.

Ижтиҳод луғатда, бор тоқат ва имкониятни бирор ишни бажариш ёки бирор мақсадга эришиш учун ишлатишдир.

<sup>63</sup> М.Жаъфар Жаъфарий Лангрӯдий, “Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар”, 5-бет, Техрон, 1370 ҳ.й.

<sup>64</sup> Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Иброҳим, “Усулуш-Шоший”, 83-бет. Деҳли, 1935.

“Ижтиҳод” фикҳий атама сифатида фақиҳ томонидан бор имкониятни амалий ҳукмларни тафсилий далиллар, яъни асосий манбалардан чиқариб олиш учун ишлатиш ёки шариат ҳукмларини қиёс орқали Қуръон ва Суннадан белгилаб олиш демакдир.

Айрим усулул-фиқҳ олимлари ижтиҳодни икки йўналишга бўлганлар: биринчиси ҳукмларни белгилаб олиб баён этишдан иборат бўлса, иккинчиси, чиқариб олинган ҳукмларни татбиқ этиш ва юз берган ҳодисалар бўйича замон тақозосига биноан белгиланмаган ҳукмларни “тахриж” этишдир.

**Биринчи** йўналиш “*ижтиҳоди комил*”дан иборат бўлиб, ҳукмларни шариатнинг асосий манбаларидан чиқариб олган буюк олимларга хосдир.

• **Иккинчи** йўналишга тегишли бўлган мужтаҳидлар “*тахриж*” усулини амалга оширувчи ва ҳукмларнинг *умумий қоидалари*ни жузъий-амалий масалаларга татбиқ этувчи олимлардан таркиб топган. Мазкур *умумий қоидалар* асосида “комил мужтаҳидлар” томонидан ҳеч қандай фикр билдирилмаган масалаларнинг ҳукми ҳам аниқланади.

Комил мужтаҳид салоҳият билан амал қилиши учун бир қатор шартлар белгиланган. Биз устоз Абу Заҳра, доктор Аҳмад Шалабий, шайх Муҳаммад Хузарийбек фикрларига таянган ҳолда уларни қисқача танитиб ўтаем<sup>65</sup>:

• Биринчидан, араб тили ва адабиётини унга тегишли бўлган барча фанлар, айниқса, грамматик қоидалар, бадийъ ва баён илмларини тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича бир йирик мутахассис савиясида билиши шарт.

• Қуръони каримнинг оятларини уларнинг барча луғавий ва шаръий маънолари, ҳар бирининг нозил бўлиш сабаблари, носих ва мансухи ва бошқа хусусиятларини чуқур билган бўлсин.

• Сунна (ҳадис илми) ни ҳар томонлама қамраб олиб, ҳадислар турлари, уларнинг ровийларини билиб, **ривоят** ва **дирият** бўйича етарли маълумотга эга ва юксак ҳадисшунос даражасига кўтарилган бўлсин.

• Ижмога ўрин бўлган мавзулар ва ихтилоф юз берган ма-

---

<sup>65</sup> Қаранг: Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа ҳаётуху ва асруху-ороуху — фикҳуху”; Доктор Аҳмад Шалабий, “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия” 8-жилд; Шайх Муҳаммад Хузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”. Байрут, 1988.

салалар бўйича чуқур маърифат эгаси бўлиб, олимларнинг билиттифоқ ижмои асосида ҳеч қандай шубҳасиз қабул қилинган масалалар (намоз, унинг рақъатлари ва адо этиш вақтлари, закот, унинг фаризаси ва миқдорлари, ҳаж ва унга тегишли одоб ва русумлар, рўза ва уни тутиш вақти, мерос асослари, шахсга ҳаром бўлган аёллар ва мутавотир хабарлар орқали ижмо асосида белгиланган бошқа ҳукмлар)ни, шунингдек, саҳобалар давридан тортиб, мужтаҳид имомлар давригача ва улардан кейинги олимлар давригача исломий меъёрлар бўйича юз берган ижмоларни билган бўлсин.

Салафи солиҳ томонидан бўлиб ўтган ижмо мавзуларини билган ҳолда, саҳобалар, тобиин ва улардан кейинги буюк мужтаҳидлар ихтилофларини ҳар томонлама англаб олиши ва шу йўсинда Мадина фикҳ услуби ва Ироқ фикҳ услубини яхши тушуниши керак.

Имом Шофиъий таъкидлашича, ижтиҳод қиёснинг барча томонлари, йўл-йўриқларини билиб олишдан иборат. Ҳатто у баъзан ижтиҳодни фақат қиёсдан иборат деб билган.

Мужтаҳид қиёсни чуқур англаб олиши учун қуйидаги уч мавзу бўйича илм эгаси бўлиши керак:

Биринчидан, насслар таянчи бўлган усулларни ва улардан келиб чиқадиган ҳукмларнинг асоси бўлмиш иллатлар (сабаблар)ни яхши тушуниб олиши лозим. Ушбу иллатлар орқали фаръ асл билан боғланади.

Иккинчидан, қиёснинг барча қоида-қонунларини диққат билан ўзлаштириш, яъни қиёс учун асос бўла олмайдиган муайян ҳукмларни ташхис этиш малакасига эга бўлиш.

Учинчидан, янги ҳукм чиқариш учун асос бўладиган муайян ҳукмлардаги сабаблар ва сифатларни англаб олиш бўйича Салафи солиҳ (олдин ўтган буюк олимлар) томонидан ишлатилган услубларни билиб олиш.

• Фикҳий ҳукмлардан назарда тутилган мақсадларни англаб олиш. Бу ўринда шариат асосчиси томонидан инсонларнинг ҳақиқий манфаатларини кўзлаб белгиланган меъёрларни тушуниш зарур, негаки, ислом ҳуқуқида инсон маслаҳати (манфаати) асосий қоидалардан бири ҳисобланади.

• Соғлом тушуниш ва тўғри баҳолашга қодир бўлиш. Яъни тўғри фикрни нотўғри фикрдан, ҳақиқатни, унга қарши бўлган нарсалардан ажрата олиш малакасига эга бўлиш.

• Саҳиҳ ният ва соғлом эътиқодга эга бўлиш, негаки, эзгу

ният инсонни ҳақиқатга етиштирганидек, ёмон ва ёвуз ният одамни залолатга бошлаб, тўғри йўлдан адаштиради. Шунингдек, эътиқоди соғлом бўлмаган киши ҳеч қачон тўғри ва соғлом ҳукм чиқаришга эриша олмайди.

Устоз Абу Заҳра таъкидлашича, фақиҳлар ижтиҳодни етти даражага бўлганлар<sup>66</sup>.

**Биринчи даражадагилар, шариат бўйича мужтаҳидлар** бўлиб, мустақил ижтиҳод қилиш орқали фикҳий манбалардан ҳукмларни чиқариб олиш салоҳиятига эгадирлар.

**Иккинчи даражадагилар, мунтасаб**, яъни нисбат берилган мужтаҳидлардан иборат бўлиб, истинбот усуллари бўйича имомлари изидан борсалар ҳам, баъзан фаръий (жузъий) масалалар бўйича унга хилоф йўл тутадилар, яъни услубда қарам, аммо жузъиётда эркиндурлар. Таҳовий, Кархий, Абу Бакр Асам шулардан эди. Масалан Кархий уйланиш бўйича кафоат (тенгдошлик) масаласида Ҳанафий мазҳабига қарши туради, Абу Бакр Асам турмушга чиқариш масаласида сагира (балогатга етмаган қиз) устидан ваколат қоим бўлишда ханафий мазҳаби ва фақиҳлар кўпчилигига қарши туради.

**Учинчи даражадагилар, мазҳаб бўйича мужтаҳидлар** бўлиб, усул ва фуруъ бўйича мазҳаб имомига қарши турмасдан, фақат имомдан бирон раъй ва фикр мавжуд бўлмаган масалалар бўйича ижтиҳод қилиш ваколатига эгадирлар.

**Тўртинчи даражадагилар, таржиҳ қилувчи (устун қўювчи) мужтаҳидлар** (асҳобут-таржиҳ)дан иборат бўлиб, турли масалалар бўйича ривоят қилинган назарияларнинг айримларини айримларидан устун қўйиш ваколатига эгадирлар<sup>67</sup>.

**Бешинчи даражадагилар, истидлол қилувчилардан** иборат бўлиб, бир фикрни бошқа бир фикрдан устун қўймасдан, ишончга сазовор бўлган сўзларни изоҳлаб бериб, ҳукмни таржиҳ қилмасдан далилларни солиштириб кўрадилар, масалан, “бу, ундан кўра қиёсга мосроқ” дейдилар ёки ривоятларни таржиҳ қиладилар.

Абу Заҳра Ибн Обидин зикр этган гуруҳлардан 5-даражадагилар билан 4-даражадагилар ораларида фарқ аниқ эмасли-

<sup>66</sup> Абу Заҳра, “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 320-бет.

<sup>67</sup> Бу ҳақда ушбу китобнинг “тахриж ва таржиҳ” фаслида муфассал маълумот берилган.



ги, шунинг учун охирги уч гуруҳ фақат мухаррижлар ва таржиҳ қилувчилар гуруҳларига қисқартирилиши кераклигини таъкидлайди.

**Олтинчи даражадагилар муқаллидлар гуруҳларидан** иборат бўлиб, сўзлар ва ривоятларни танлаб олиш бўйича чегараланган ижтиҳод салоҳиятига эга бўлсалар ҳам, ҳақиқатда улар тақлидчилардир. Фақат шунчаки мазҳаб соҳасида тафсир этиш ва чегарадан чиқмасдан ақлий фаолият юритиш малакасига эгалар.

Аммо куйидаги икки гуруҳ фақат муқаллид бўлиб, фикҳ ҳукумларини тўплаш ва тартибга солиш ишлари билан шуғулланиб, фикҳий ижтиҳод ваколатига эга эмаслар. Улар **хуффоз** (ҳофизлар) табақаси ва **муқаллидлар** табақаларидир

Ҳофизлар табақаси мужтаҳидлардан эмаслар, лекин мазҳаб бўйича чиқарилган ҳукмлар ва ривоятларни биладилар, уларнинг сўзлари ижтиҳод бўйича эмас, балки нақл ва ривоят қилиш бўйича ҳужжат ҳисобланади. Улар мазҳаб соҳасида аниқ ривоятлар ва таржиҳ соҳасида энг кучли фикрларни ривоят қилишда ишончга сазоворлар. Ибн Обидин таъкидлашича, уларда энг кучли ривоятларни кучли ва кучсизларидан ажратиш олиш салоҳияти мавжуд.

**У, Канз, Дуррул-Мухтор ва ал-Виқоя** муаллифларини ушбу табақадан деб эътироф этган.

Муқаллидлар табақаси фақат таржиҳ масалаларини ўз ичига олган китобларни тушунсалар ҳам, сўзлар ва ривоятлар орасида таржиҳ қилишга қодир эмаслар. Ибн Обидин уларни “тўғрини нотўғридан ажрата ола олмайдиган, ўнг билан сўлнинг фарқига бормайдиганлар” деб тавсиф қилиб, уларнинг изидан борганларга афсус ва надомат билдирган<sup>68</sup>.

Ҳижрий иккинчи аср бошидан тўртинчи аср ўрталарига қадар ижтиҳоднинг олтин даври ҳисобланади. Бу даврда мазҳаблари тадвин этилган ва назариялари тақлид этилган ўн уч мужтаҳид порлади.

Устоз Абу Заҳра бугунги кунда ҳақиқатан ҳам ижтиҳод эшиги ёпилганми, деган саволни текшириб ўтиб, ижтиҳод тўхтатилмаган деган фикрни қўлаб келган фақиҳлар, жумладан, Ҳан-

---

<sup>68</sup> Абу Заҳра, “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 338-бет, Ибни Обидиннинг “Расмул-Муфтий” рисоласидан иқтибос.

балий фақиҳларининг айрим фикрларини эслатиб ўтгандан кейин қуйидагича хулоса чиқаради:

“Инсоннинг ақли ва тафаккури учун Аллоҳ очган эшикни ёпишга ҳеч ким ҳақли эмас. Бундай сўзни айтган киши қандай далил ва манбага таянади? Нега у ўзига раво кўрган ишни бошқаларга нораво деб исботламоқчи бўлади? Бундай тўсқинлик яратиш одамларни Қуръон, Сунна ва салафи солиҳ асарларидан узоқлаштирди<sup>69</sup>”.

Доктор Аҳмад Шалабий ўзининг “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия” (Ислом тамаддуни қомуси) номли 8 жилдлик қимматли асарининг саккизинчи жилдида ҳозирги даврда ижтиҳодга ўтиш зарурияти ҳақида қуйидаги фикрни билдиради:

“Бугунги кунда ўз фикрларини билдириш, Қуръон ва ҳадисларга мурожаат қилиш, шароит ўзгариши оқибатида ҳосил бўлган янги ҳуқуқий муаммолар бўйича ижтиҳодга даъват қилувчи янги бир оқим юзага келган. У таъкидлашча, ушбу аср (20-аср) бошларигача ижтиҳод қилиш зарурлиги бўйича ҳеч қандай фикр мавжуд эмасди. Кейинроқ шайх Муҳаммад Абдуҳ ушбу масалани кўтарди. Бундай фикр замон талабини тушунмаган кишиларга ёқмаган бўлса ҳам, аста-секин ўз йўлини топа борди ва катта олимлар ижтиҳод қилиш зарурлиги ҳақида очикдан очик сўз юрита бошладилар. Бора-бора ушбу ғояни қўллаб-қувватловчилар сони ошиб борди. Бу эса ижтиҳод учун янги бир босқич ҳисобланади.

Бугунги кунда ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида бир қатор замонавий муаммоларни ечиш учун ижтиҳоддан фойдаланиш ғояси ҳомийларидан бири суданлик машҳур ҳуқуқшунос олим, қиёсий қонуншунослик ва жиноят ҳуқуқи бўйича мутахассис доктор Абдулло Аҳмад ан-Наим араб ва инглиз тилларида нашр этилган ўзининг бир қатор ҳуқуқий илмий асарлари билан машҳурдир. Унинг “Наҳва татвийрит-ташриъил-исломий” (Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида., Қоҳира, 1994 й.) китобида таъкидланганидек, бугунги кунда бир қатор ҳозирги замон муаммолари ўз ечимини топмаган. Шунинг учун у ижтиҳод йўлига қўйилган тўсиқларни олиб ташлаш зарурлигини тавсия қилиб, бу ўринда саҳобаларнинг энг буюқларидан бири бўлмиш Умар ибн Хаттоб услубидан фойдаланишга чақиради.

---

<sup>69</sup> Доктор Аҳмад Шалабий, “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия,” 8-жилд.

Унинг таъкидлашича, Ҳазрат Умар ўз даврининг шароитидан келиб чиқиб, шахсий фикрга таянган ҳолда ижтиҳод қилган эди<sup>70</sup>.

Мисрлик атоқли олим доктор Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал “Ал-Форуқ Умар” номли китобида бу ҳақда шундай деб ёзади:

“Ҳазрат Умар иймони кучлилиги ва Расулуллоҳнинг изчил издоши бўлгани сабабли, нассга қарши бўлган ҳолларда ҳам жасорат билан ижтиҳодга қўл урарди”<sup>71</sup>.

#### 4. Фикҳ ва унинг илмий таърифи

“**Фикҳ**” арабча сўз бўлиб луғатда фаҳм қилмоқ, яъни англамоқ ва тушунмоқ маъносида ишлатилади<sup>72</sup>. “**Фаҳм**” сўзи ҳам англамоқни ифода этади, лекин бу икки сўз мутародиф (синоним) эмас, чунки фаҳм мутлақ суратда, яъни содда шаклда англамоқ ва “**фикҳ**” эса диққат билан чуқур англаб олиш, яъни бир нарсани ички мазмуни ва барча жузъиёти билан тушуниб олиш маъносида ишлатилади. “**Рубба ҳомили фикҳин ғайру фақихин**”, яъни кўп фикҳ илмини ташувчилар борким, фақих эмаслар, деган мақол шу мақсадга қаратиб айтилган.

“**Фақих**”, яъни фикҳ олими бўлмоқ учун фақатгина шариат ҳукмларини содда ва юзаки билиб олиб, уни ёд олиш етарли эмас, балки уларнинг барча сабаб ва ҳикматларини билмоқ ва шариат асосчисининг мақсадларини англамоқ зарур ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шариат ҳукмларини содда услубда билган киши олим дейилса ҳам, фақих дейилмайди. Фикҳшунос олимлар таъкидлашларича, илм ва фикҳ орасида умум ва хусуси мутлақ бор, яъни илм умумий маънода ва фикҳ эса хос маънода ишлатилади, шу сабабли ҳар фақих олим бўлади, аммо ҳар бир олим фақих эмас дейилган.

“**Фикҳ**” атамасини биринчи бўлиб таърифлаган, яъни унинг истилоҳий маъносини ёритиб берган Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит бўлган. Унинг таърифи қуйидагича: “**Маърифатун-нафси мо лаҳо ва мо алайҳо**”, яъни фикҳ илми ҳар бир мукаллаф

<sup>70</sup> Доктор Абдулло Аҳмад ан-Наим. “Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида”. 5-6 бет.

<sup>71</sup> Доктор Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал, “Ал-Форуқ Умар,” 282-бет, 2-жилд, Қоҳира, 1965.

<sup>72</sup> Абулфазл Ибн Манзур. “Лисонул-араб.” 5-жилд. 150-бет.

кишининг ўз фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидир<sup>73</sup>.

Абу Ҳанифанинг таърифи улуми шаръия аниқ шаклланиб, бир-биридан ажралмаган замонда берилгани эътиқод ва ахлоқ илмларини ҳам қамраб олади. Лекин кейинроқ ахлоқ ва эътиқодга тегишли меъёрлар ҳар қайсиси бир илм сифатида фикқдан ажрала бошлаб, илмут-тавҳид ёки калом илми ва илмул-ахлоқ номлари билан алоҳида фанларга айланди ва фикқ эса аҳкоми фаръия ва унинг ўрганиш услубини ўз ичига қамраб олди. Шунинг учун охири давр фақиҳлари Имоми Аъзам таърифига “амалан” (амалий жиҳатдан) сўзи қўшилишини зарур деб топдилар ва мазкур таъриф қўйидаги шаклни олди: “Фикқ илми — ҳар бир мукаллаф кишининг амалий жиҳатдан фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидир”<sup>74</sup>.

Имом Шофиъий таърифига кўра, фикқ — шариатнинг амалий ҳукмларини адиллаи тафсилиядан (асосий манбаларидан) чиқариб олишдир<sup>75</sup>.

Фақиҳларнинг таъкидлашларича, фикқга берилган ҳар иккала таъриф бир натижага олиб боради. Буюк ватандошимиз, машҳур фақиҳ ва мужтаҳид, ўн бир жилдлик йирик китоб — “ал-Мабсут” ва машҳур асар “Усулул-Баздавий” нинг муаллифи Имом Фаҳрул-ислом Баздавийнинг айтишича, фикқнинг уч томони бор:

**Биринчидан**, шариат ҳукмларини ўрганиш;

**Иккинчидан**, қўлга киритилган билимни ўзлаштириш, яъни шариатнинг барча усул ва қоидаларини жузъиёти билан чуқур англаб, ҳар бирининг сабаблари ва қайси мақсад учун вазъ этилганлиги (ишлаб чиқилганлиги)ни тушуниш;

**Учинчидан**, ўзлаштирилган ушбу илмни амалга татбиқ этишдир<sup>76</sup>.

Айтиб ўтилган таърифларга биноан, фикқ илмининг мавзуи ислом ҳуқуқшунослигининг асосий манбаларидан ижтиҳод орқали белгилаб олинган ҳуқуқ тармоқлари, яъни фаръий

<sup>73</sup> “Ислом фикқи энциклопедияси”. 1-жилд. 29-бет.

<sup>74</sup> Ўша асар, 30-бет.

<sup>75</sup> Ўша асар, ўша бет.

<sup>76</sup> Алоуддин Бухорий. “Кашфул-асрор”. (Усули Баздавийнинг шарҳи). 1-жилд. 23—24-бетлар. Байрут. “Дорул-кутубил-илмия”. 1997.

ҳукмларни (жузъий ва амалий масалаларни) ўрганишдан иборатдир.

Ундан кўзда тутилган мақсад шариатнинг асосий қоидаларига таяниб чиқарилган ҳукмларга амал қилиш билан икки дунё бахту саодатига эришишдир.

Бу дунёда (дунёвий) бахту саодатдан мақсад ривожланган, сиёсий жиҳатдан мустаҳкам бўлиб, барқарорлик ҳукм сурган, моддий ва маънавий тараққиётга эришган ва барча фуқаролари олий инсоний фазилатларга эга бўлган жамиятда яшашдан иборатдир.

**Фикҳ илми икки асосий қисмга бўлинади: Усулул-фикҳ ва Фуруулул-фикҳ.**

Фикҳ илмининг таърифини изоҳлаб ўтдик.

**Усулул-фикҳ** эса Ибни Хумом “Ат-Таҳрир” китобида изоҳ берганидек, “Идрокул-қавоидил-лати тубаййину тариқата истихрожил-аҳкоми минал-адиллати”, яъни асосий манбалардан ҳукмларни истихроҷ этиш (чиқариб олиш) йўлларини белгилаб берувчи қоидаларни билиб олишдир.

**Фуруулул-фикҳ** эса усулул-фикҳда белгилаб берилган қоида ва усуллар орқали асосий манбалардан чиқариб олинган фаръий (амалий) ҳукмлар мажмуаси бўлиб, фикҳ илмининг тармоқлари ёки соҳаларини ташкил этади.

Усулул-фикҳ бир қатор қоида ва услублардан иборат бўлиб, фақиҳлар фақат унда белгиланган қоидаларга асосланган ҳолда ҳукмларни истинбот қилишади.

Э.Табарий фикрича, усулул-фикҳ ёки усул номи билан юритилган фанга асос солишдан мақсад, шариат ҳукмларини белгилаб олиш жараёнида юзага келган қоидалар ва ҳолатларни классификация (тасниф) қилиш ва умумийлаштириш эди. Ушбу фаннинг қоидаларини яхши англаб олиш ижтиҳод қилишга ёрдам беради, шу сабабдан усул илми фикҳ илмининг бир бўлаги ҳисобланади<sup>77</sup>.

Шайх Муҳаммад Хузарийбекнинг фикрича, биринчи бўлиб усулул-фикҳ зарурлигини англаб етган олим Имом Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (в.204 ҳ) бўлиб, “Китобул-Умм”га

---

<sup>77</sup> Э.Табарий, “Эрондаги дунёқарашлар ва ижтимоий ҳаракатлар ҳақидаги текширишлар”, 221-бет, Кобул, “Давлат чсп ва нашр қўмитаси”, 1361 ҳ.й.

муқаддима сифатида киритилган ўзининг “ар-Рисола” номли асарига ушбу фаннинг асосий атамаларини ёритиб ўтган<sup>78</sup>.

Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Имом Шофиъий усул-фикҳ бўйича истинбот қоидаларини ўзи яратиб ижод қилгани йўқ, балки фақиҳлар ишлатган манҳажлар — метод ва услубларни тўплаб бирлаштирди ва уни бир илмий тизимга солди.

Усул-фикҳда икки йўналиш мавжуд.

**Биринчиси**, Шофиъийга мансуб назарий йўналиш бўлиб, мазҳаблардаги фаръий ҳукмларга аралаштирмасдан фақат асосий қоидаларни белгилаб беради. Ушбу соҳа бўйича кўп мутакаллим олимлар иш олиб борганликлари учун, уни мутакаллимлар йўналиши деб ҳам атайдилар.

**Иккинчиси**, Ҳанафийлар йўналиши бўлиб, унда асосий қоидалар мазҳабнинг фуруъот ва жузъиётига боғлаб текширилади. Ушбу соҳа мутахассислари жузъий масалалар бўйича қилинган ижтиҳоднинг тўғрилиги ва мутақаддимлар ишлаб чиққан ҳукмларнинг асослилигини исботлашга уринадилар.

Ҳанафийлар айрим жойларда шофиъийларга қарши ўлароқ бир неча қўшимча усулларни усул-фикҳга киритганлар. Масалан, **Истеҳсон** ва **Урф**. Моликийлар ҳам **Масолиҳи мурсалани** қўшганлар. Лекин Шофиъий истеҳсон ва масолиҳи мурсалани инкор этади.

Ҳар ҳолда аҳли сунна вал жамоага тегишли тўрт мазҳаб томонидан Шофиъий белгилаган тўртта асосий манба яқдиллик билан қабул қилинган. Улардан ташқари қоидалар бўйича ихтилофлар мавжуд.

Олимлар фикрига кўра, усул-фикҳ бўйича Ҳанафийлар йўналиши умуман фикҳий-ҳуқуқий тафаккурнинг кучайишига ёрдам бериб келган. Кейинроқ барча мазҳаблар (моликий, шофиъий, ҳанбалийлар ва жаъфарий мазҳаби) ҳам ҳанафийлар йўналишидан фойдаланиб ўз мазҳабларида усул бўйича китоблар ёзиб келганлар.

Абулҳасан Кархий (4-аср)нинг “ал-Усул” китоби, ал-Жасос (4-аср)нинг “ал-Усул” китоби, Дабусий (5-аср)нинг асарлари, Фахрул-ислом Баздавий (5-аср)нинг “Усул-Баздавий”

<sup>78</sup> Шайх Муҳаммад Хузарийбек, Тарихут-ташриъил-исломий, 146-бет, Байрут, 1988

китоби, Сарахсийнинг 2 жилдлик “Усулус-Сарахсий” китоби, Мотуридий (10-аср)нинг “Маъхазуш-шаръ” ва “ал-Жадал” номли китоблари, ҳанафийлар йўналишда ёзилган энг муҳим китоблар сирасига киради. Садруш-шариа Убайдулло ибн Масъуднинг “Танқийҳ ул-усул” ва унинг устидан ёзган шарҳи “ат-Тавзийҳ” китоблари<sup>79</sup> иккала йўналишни бирлаштириб ёзилган асарлардир.

## 5. Ислом ҳуқуқи босиб ўтган даврлар ва илк ҳуқуқий мактаблар

Бир қатор фикҳ тарихчиларининг фикрларига кўра, ислом ҳуқуқшунослиги (фикҳ) ўз тараққиёт жараёнида қуйидаги олти даврни босиб ўтган:

Биринчи босқич: **Пайгамбар даври;**

Иккинчи босқич: **Саҳобалар даври;**

Учинчи босқич: **Тобиин даври;**

Тўртинчи босқич: **Мужтаҳидлар даври;**

Бешинчи босқич: **Мухаррижлар даври;**

Олтинчи босқич: **Муқаллидлар**, яъни тақлид қилувчилар ёки тақлид даври.

Абдулҳай Лакнавий Ҳанафийлик фақиҳларини табақалаштиришда мухаррижлар даврига асҳобут таржих, яъни буюк фақиҳлар томонидан ёзиб қолдирилган ҳукмлар ва фатволардан айримларини заруратга биноан бирини биридан устун қўйиш ваколатига эга бўлган олимлар даврини ҳам қўшиб қўйган.

Лекин бизнинг фикримизча, мухаррижлар ва асҳобут — таржих даврини бир босқич деб ҳисоблаш мумкин, чунки улар қўпинча бир даврда яшаб, ўз вазифаларини бажариб келганлар<sup>80</sup>.

Замон ўтиши, давр тақозоси билан ислом ҳуқуқшунослиги, яъни фикҳ илми ривожланиб, аста-секин тафсир, ҳадис ва бошқа исломий илмлардан ажралиб борди.

---

<sup>79</sup> Садруш-шариа ҳанафий мазҳабининг йирик намояндаси сифатида ушбу асарларида шофиъий ва ҳанафий йўналишини бирлаштириб, усулул-фикҳ қоидаларини изоҳлаб берган. Ушбу китобга Масъуд ибн Умар Тафтозоний (в.792 ҳ.) ҳошия ёзган.

<sup>80</sup> Мавзу бўйича кенгроқ маълумот олиш учун, ушбу китобдаги “Ижтиҳод ва унинг турлари”, “Ҳанафийликда таҳриж ва таржих усуллари” сарлавҳаларига қаралсин.

Пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан кейин саҳобалар даври ва ундан кейин тобиин даври қарор топди.

Иккинчи ҳижрий асрнинг дастлабки ўн йилликларида илк ҳуқуқий мактаблар юзага кела бошлади. “Исломда ҳуқуқ” китобида улар “қадимий ҳуқуқий мактаблар” деб аталган. Биз уларни “илк ҳуқуқий мактаблар” деб атадик. Мазкур мактаблар ҳеч қандай мушаххас ва конкрет ташкилотни кўрсатмайди, уларнинг фойдаланиладиган усул ва қоидалари тизимга солинмаган ва ҳеч қандай расмий тус олмаган эди.

Ушбу мактаблар вакиллари бўлган фақиҳлар ўз соҳалари бўйича иқтидорли кишилар бўлиб, ислом таълимотига асосланган барча илмлар, масалан, тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларига қизиқардилар ва улар бўйича кенг маълумот ва юксак малакага эга эдилар. Улар ўз шахсий қизиқишлари асосида мусулмонлар жамоаси орасида юксалиб, ўз илму фазилатлари билан барча халқ томонидан ишонч ва ҳурматга сазовор бўлган эдилар.<sup>81</sup>

Аҳли сунна вал жамоага тегишли бўлган илк ҳуқуқий мактаблар қуйидагилардан иборат эди:

1. Мадина ҳуқуқий мактаби,
2. Макка ҳуқуқий мактаби,
3. Басра ҳуқуқий мактаби,
4. Куфа ҳуқуқий мактаби,
5. Шом ҳуқуқий мактаби.

Басра ва Куфа ҳуқуқий мактаблари Ироқ мактабини ташкил этади.

Миср ўзига хос ҳуқуқий мактабга эга бўлмай, бошқа ҳуқуқий мактаблар, айниқса, Мадина мактаби таъсири остида эди<sup>82</sup>.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг машҳур вакиллари қуйидагилар эди:

1. Мадина мактаби намояндаларидан Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Абдулло ибн Умар, Зайд ибн Собит, Саид ибн Мусаййиб, Зухрий, Яҳё ибн Саид ва бошқалар.

2. Макка мактабидан Абдулло ибн Аббос, Суфён ибн Уяйна, Муслим ибн Холид.

---

<sup>81</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 47-бет.

<sup>82</sup> Ўша асар, 47,48-бетлар.



3. Ироқ мактабидан Алқама ибн Қайс, қози Шурайҳ, Иброҳим Наҳаъий, Ҳаммод ибн Сулаймон, Ибн Абилайло.

4. Шом мактабининг вакили ўз мазҳабининг асосчиси Абдурахмон Авзоъий эди.

Фиқҳ тарихи мутахассислари таъкидлашларича, Ироқ ислом ҳуқуқининг муҳим марказларидан бири эди. Иккинчи ҳижрий аср давомида ҳам Ироқ бу соҳада ўз устунлигини сақлаб қолди<sup>83</sup>.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо турли шаҳарларда ташкил топган ҳуқуқий мактаблар қаторида Мисрда ҳам шундай мактаб бор эканлигини қайд этиб ўтади<sup>84</sup>.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг энг муҳим жиҳатлари шундан иборат эдики, биринчидан, улар Қуръонга асосланарди ва Суннага катта эътибор қаратарди. Ўша даврларда қиёс, шариатнинг асосий манбаи сифатида ўз ривожланиш босқичларини босиб ўтмагани учун, улар ушбу методдан кенг кўламда фойдаланмасдилар дейиш мумкин.

Замон ўтиши билан ислом дини кенг миқёсда тарқалиб, турли динларга мансуб кишилар унга ўтгани, айрим сиёсий, ижтимоий ва ақидавий сабабларга кўра мусулмонлар орасида юзага келган қарама-қаршиликлар оқибатида, ислом муҳолифлари томонидан кўп тўқима ҳадислар ишлаб чиқилиб тарқатила бошлади ва бу ҳодиса ушбу манбадан қатъий ишонч билан фойдаланишни оғирлаштирди. Шу вақтларда ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилиш, орасидан тўқима ҳадисларни чиқариб ташлаш ва фақатгина ҳақиқий ҳадислар, яъни ислом Пайғамбаридан ривоят қилинган ҳадислардан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш зарурати юзага келди. Бундай ёндашув бир томондан ҳадисшунослик илмининг ривожланишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, янги ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар)нинг юзага келиши учун замин яратиб берди.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг иш услубига танқидий ёндашилиб, ҳар бир мактаб таркибида янги услуб тарафдори бўлган олимлар юзага келди. Шундай қилиб, илк ҳуқуқий мактаблар негизида тўртта асосий сунний ҳуқуқий мактаблар шаклланди ва ҳар бири ўз муҳитидаги шароитга мувофиқ ривожланди. Шу

<sup>83</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 47-бет.

<sup>84</sup> “Тарихул-фиқҳил-исломий” (Ислом ҳуқуқи тарихи) 46—47-бетлар.

йўсинда аҳли сунна вал жамоа фикҳи, яъни ислом ҳуқуқшунослиги бир мукамал ва ривожланган ҳуқуқий тизим сифатида ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди.

## 6. Ислом ҳуқуқини ўрганиш — давр талаби

Бугунги кунда ислом дини ва унинг асосий қисми бўлмиш фикҳ — ислом ҳуқуқшунослигини давр талабларини назарда тутган ҳолда ўрганиш ва уни ўзлаштириб, амалий ҳаётда ундан фойдаланиш бир заруратга айланди.

Диний экстремистик оқимлар ва фундаменталистлар ислом динининг моҳият ва мазмуни ва олий инсоний меъёрларини бузиб талқин қилиб, ундан ўз тубан мақсадлари учун фойдаланишга уринганликларини диққат билан кузатадиган бўлсак, ҳозирги даврда ушбу дин таълимотининг туб моҳиятини ёритиб бориб, унинг тинчликсеварлик ва инсонпарварлик мақсадларга қаратилган ғояларини тўғри талқин этиш, фикҳнинг амалий ҳаёт билан чамбарчас боғланган бир ҳуқуқий тизим эканлигини кўрсатиш нечоғли илмий ва амалий аҳамиятга эга эканлигини тушуниб оламиз.

Бундан ташқари, ислом ҳуқуқи биз учун қуйидаги нуқтаи назарлардан инкор этиб бўлмайдиган аҳамиятга эга:

**Биринчидан**, тарихий жиҳатдан. Негаки ислом ҳуқуқи ўзбек давлати ва ҳуқуқи тарихида ўзига хос ўрин тутиб келган.

Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Салжуқийлар, Темурийлар, Шайбонийлар ва Аштархонийлар давлатларидан ташқари, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида ҳам ислом ҳуқуқи меъёрлари халқимизнинг иқтисодий-ижтимоий ва оилавий муносабатларини тартибга солувчи қоидалар сифатида, урф-одат қонунлари билан бирга қўлланилган, подшоҳлар, амирлар фармонлари ва урф қонунлари билан бирга, мазкур давлатларнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этиб келган.

Темурийлар ва Бобурийлар давлатларининг асосий қонунларини ўз ичига олган «**Темур тузуқлари**» ва ундан кейин «**Бобурнома**»ни кўздан кечирадиган бўлсак, шаръ қонунлари инъикосини уларда, айниқса, «**Темур тузуқлари**»да яққол кўришимиз мумкин. Масалан, Темур ўз “Тузуқлар”ида фарзандларига салтанатни бошқариш учун тавсия этган 12 та

тузуқларнинг биринчисида Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариатиға ривож бериб, ислом динини мустаҳкамлаганини таъкидлайди, тўртинчи тузугида, давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқаргани, тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турганини билдиради<sup>85</sup>.

Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро ҳақида сўзлаганда “Баъзи муомалотда шаръни (шариатни) бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтиргани учун қонликларга топшириб дорул-қазога<sup>86</sup> юборди”,<sup>87</sup> — деб ёзади.

**Иккинчидан**, ислом дини ва ислом ҳуқуқини ривожлантириш ва тарқатишда бизнинг буюк ватандошларимиз, йирик фақиҳ ва алломаларимиз ўз таълимотлари, яратган барҳаёт асарлари ва ишлаб чиққан ҳуқуқий кодекслари билан унутилмас хизматлар қилиб келганлар. Очиқ-ойдин айтиш мумкинки, буюк имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, имом Абу Исо Термизий, Абуҳафс Кабир Бухорий, Шамсул-аимма Сарахсий, Абу Мансур Мотуридий, Абу Зайд Дабусий, Фаҳруддин Қозихон, Алоуддин Самарқандий, Умар Насафий, Бурҳонуддин Марғиноний ва Садруш-шариалар каби жуда кўп фақиҳлар ва муҳаддислар бўлмаганда, шариат тараққиёти бугунги кундаги даражага етармиди?

Шунга биноан, Туркистон — Ўзбекистон ҳудудида яратилган сон-саноқсиз илмий-ҳуқуқий асарлар бизнинг ифтихоримиз ҳисобланади. Уларни ўрганиб, тарқатиш ва тўғри талқин қилиш биз учун миллий бурч ва тарихий вазифа ўрнида туради.

**Учинчидан**, ислом ҳуқуқи ўзига хос хусусиятлари ва йўналишлари билан жаҳон миқёсида ривожланган бир мустақил ҳуқуқий тизим сифатида тан олинган. «Исломда ҳуқуқ» китобида таъкидланганидек, ислом қонуни ислом руҳининг ҳуло-

---

<sup>85</sup> “Темур тузуқлари”, Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматовлар таржимаси. Тошкент, Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991, 53—54-бетлар.

<sup>86</sup> Судга

<sup>87</sup> Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”, Рижимано, Токио, Япония, 1998, 254-бет,

саси, яъни, исломий ҳаётнинг жилваси ва бошқа ибора билан айтганда исломнинг мағзи ва марказий ядросидир<sup>88</sup>.

Шунингдек, 1937 йил Гаага шаҳрида (Голландия) қиёсий қонуншунослик бўйича ўтказилган халқаро конференция томонидан чиқарилган баённомада қуйидагилар таъкидланган:

“а) ислом шариатига (қонунларига) умумий қонун тузиш манбаларидан бири сифатида эътибор берилди;

б) бу қонун тараққиётга мос келадиган барҳаёт деб тан олинди;

в) унга мустақил ва бошқа жойдан иқтибос этилмаган тизим сифатида эътибор берилди.”<sup>89</sup>

Шунингдек, АҚШнинг Олий мартабали прокурори Роберт Хугут Жексон «Исломда ҳуқуқ» номли китобга ёзган сўзбошида шундай фикр билдирган:

«Энди шундай вақт етиб келдики, биз ўзимизни дунёда адолатсевар ёки адолат нима эканлигини тушунадиган ягона халқ деб билмаслигимиз керак. Негаки, ислом мамлакатлари ўзларининг қонуний тизимларида ушбу мақсадга эришишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Улар орттирган тажрибалар бизга қимматли сабоқлар бериши мумкин»<sup>90</sup>.

**Тўртинчидан**, Исломий меъёрлар ва фикҳ нормалари халқимизнинг ҳаётига сингиб кетган. Халқимизнинг миллий руҳини исломий ҳиссиётларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек «Ислом дини – ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида маънавияти, бой мероси ва ўзлигини омон сақлаб келган».

Бунинг сабаби шундаки, асрлар давомида буюк ҳуқуқшунос олимларимиз қадимий урф-одатларимиз, расму русумларимизни шариат меъёрлари билан уйғунлаштириб, уларни ислом ҳуқуқи — фикҳ тармоқлари (фуруъул-фикҳ) таркибига киритганлар. Ўрта Осиё халқлари орасида маросим ва удумлар ислом нормаларига мувофиқ амалга оширилади.

Уқоридан айтиб ўтилганларни назарда тутадиган бўлсак, ислом ҳуқуқи, айниқса, буюк фақиҳларимиз яратган ҳуқуқий

<sup>88</sup> Мажид Хаддурий, Ҳерберт Ж.Лебисни, “Исломда ҳуқуқ”, 34-бет.

<sup>89</sup> Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, “Тарихул-фикҳил-ислабий”, 13-бет.

<sup>90</sup> “Исломда ҳуқуқ” китобига сўзбоши, Роберт Хугут Жексон, Техрон—Нью-Йорк.

асарлар биз учун, умуман ҳуқуқшунослик соҳаларида малака ошириш ва илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун, шунингдек, Ўзбекистонда қонунчилик тизимини ривожлантириш ва қонунларни мукамалроқ ишлаб чиқиш мақсадида фойдаланиш учун туганмас хазина ҳисобланади.

## 7. Ислом ҳуқуқини ўрганиш услублари

Ислом қонунчилиги ва унинг асосий қисми бўлмиш ислом ҳуқуқи қуйидаги услубларда ўрганилади:

**Биринчиси: Илмий услуб.** Ушбу услуб асосида фикҳнинг туб моҳиятига етиб бориш учун унинг асосий манбалари, усулул-фикҳ (ислом ҳуқуқи методологияси), фикҳий мактаблар (мазҳаблар) юзага келишининг омиллари, фикҳий ҳукмларнинг фалсафий томонларини очиб бериш билан бирга фуруъул-фикҳ, яъни фикҳий назарияларнинг амалий ҳаёт билан уй-ғунлашуви кўрсатиб ўтилади.

Ушбу соҳада оврупалик олимлардан германиялик шарқшунос ва исломшунос олим Эдуард Сахов ёзган “Ислом фикҳининг энг қадимий тарихи борасида” номли асари, Аннимари Шиммил хоним асарлари, Ульрих Рудольф ёзган “Ал-Мотуридий ва Самарқанд илоҳиёти” асари,<sup>91</sup> венгриялик исломшунос олим Гулд Зеҳирнинг “Исломда ақида ва шариат” номли асари ва фикҳ илми ҳақида “Ислом энциклопедияси”га киритган илмий мақоласи, “Аҳлуз-зоҳир” ва бошқа асарлари, голландиялик олим, доктор Жозеф Шахт ёзган “Муҳаммад фикҳининг асоси ва бошланғич нуқтаси”, христиан араб олими Мажид Хаддурий ёзган «Исломда уруш ва сулҳ қонуни» ва бошқа асарлари катта аҳамиятга эга.

Мисрлик олим имом Муҳаммад Абу Заҳра, кўп сонли қимматли илмий асарлар муаллифлари Абдурраҳмон Тож, Ас-Санхурий, шайх Шалтут, ҳиндистонлик Муҳаммад Ҳамидулло, Файзий «Хулосаи қонуни Муҳаммадий», ливанлик Субҳий Муҳассамоний «Исломда фикҳ фалсафаси» асарлари билан бу соҳада ниҳоятда муҳим тадқиқотлар олиб бориб, ислом

---

<sup>91</sup> Ушбу қимматли китоб Имом Бухорий халқаро жамғармаси ташаббуси билан рус ва немис тилларидан Раъно Қобулова ва Ганижон Маҳмудовлар томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, сиёсий фанлар доктори, проф. Зоҳидулла Мунавваров раҳбарлигидаги илмий ҳайъат таҳририда 2001 йилда нашр қилинган.

ҳуқуқининг барча қирраларини ёритиб берганлар. Шунингдек, профессор А.Х.Саидов томонидан ёзилган “Основы мусулманского права” (“Мусулмон ҳуқуқи асослари”) номли китоб ўзига хос аҳамиятга эга.

**Иккинчиси: Тарихий услуб** асосида ислом ҳуқуқи юзага келиши, ўсиб ривожланиш босқичлари, турли мазҳаблар юзага келишининг объектив ва субъектив омиллари тарихий фактларга асосланиб ўрганилади. Ислом ҳуқуқини тарихий услубда ўрганиш ушбу фанни аниқроқ англаб, тарих жараёнида тутган ўрнини ҳар томонлама кўрсатишга ёрдам беради.

Бу соҳада ёзилган Абу Заҳранинг «Ислом мазҳаблари тарихи», суннийликнинг тўрт мазҳаби асосчилари ҳақидаги муҳим китоблари, доктор Муҳаммад Юсуф Мусо қаламига мансуб «Ислом фикҳи тарихи» китоби, шайх Муҳаммад Хузарийбекининг «Тарихут-ташриъил-исломий» (Ислом шариати тарихи), доктор Аҳмад Шалабийнинг «Ат-ташриъу вал-қазо фил-фикрил-исломий» («Исломий тафаккурда қонун ва суд»), “Абдуллатиф ас-Субкий, Муҳаммад Али ас-Соис ва Муҳаммад Юсуф ал-Баририйнинг «Тарихут-ташриъил-исломий» китоби, турк олимлари Саййидбек ва Исмоил Ҳаққий яратган асарлар алоҳида диққатга сазовордир.

**Учинчиси: Қиёсий услуб.** Ушбу услубдан мақсад, ислом ҳуқуқини бошқа ҳуқуқий тизимлар билан солиштириб ўрганиб, бир-биридан таъсирлангани ёки бир-бирига таъсир ўтказгани, шунингдек, ўхшаш ва қарама-қарши томонларини очиб беришдир.

Ушбу соҳада мисрлик олим Саййид Абдулло Али Ҳусайн ёзган 4 жилдлик «Ал-Муқоранатут-ташриъийя байнал-қавонинил-вазъийя ват-ташриъил-исломий» (“Дунёвий қонунлар ва ислом шариатини (қонунларини) қиёсий қонуншунослик асосида ўрганиш”) номли муҳим китоб, Абдулқодир Ўда битган икки жилдлик «Ат-Ташриъул-жиноий ал-исломий муқоранатан бил-қонунил-вазъий» (Ислом жиноий қонунларини вазъий қонунлар билан қиёсий ўрганиш”) номли китоби, доктор Муҳаммад Жаъфарий Лангрудий ёзган «Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар», профессор А. Саидовнинг «Сравнительное правоведение» (“Қиёсий ҳуқуқшунослик”) китоби ва бошқа бир қатор асорлар катта аҳамиятга эгадир. Ислом мазҳаблари бўйича қиёсий ҳуқуқшунослик соҳасида ёзилган энг муҳим асар имом Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» асари ҳисобланади.

**Тўртинчиси: Жазмий (догматик) услуб.** Ушбу услуб асосида ислом таълимоти ва шариат замон ва макондан, яъни ижтимоий ва иқтисодий шароитдан ажратилиб ўрганилади.

Догматик услуб шариат ва ислом ҳуқуқини ҳақиқий ва ҳаётий мазмунидан узоқлаштириб, шахс, жамият ва давлатнинг барча фаолиятлари ва хатти-ҳаракатини шариат вакиллари деб тан олинган кишилар назорати остига қўяди. Бундай қарашлар ислом ҳуқуқининг ривожланиш ва ҳаёт билан уйғунлашиш йўлини тўсиб қўяди. Айрим ислом давлатларида чиқарилган қонунларга биноан парламент чиқарган қарорларни бир гуруҳ руҳоний намояндалари назорат ва бекор қилиш салоҳиятига эгадирлар.

Ваҳҳобийлик ҳаракати асосчиси Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб қаламига мансуб асарлар, ал-Ихвонул-муслимун (Мусулмон биродарлар) ташкилоти раҳбарлари, жумладан, Саййид Кутб ёзган «Маъолим фит-тариқ» («Йўллардаги белгилар») номли китоб, Шукрий Мустафо ёзган «ал-Хилофа» китоби, «Ҳизбуттаҳририл-исломий» ҳаракати асосчиси Тақиюддин Набахонийнинг «Низомул-ислом» рисоласи шулар жумласидандир.

Шунингдек, Толибон томонидан Афғонистонда олиб борилган сиёсат шариатни догматик услубда талқин ва татбиқ қилишнинг энг қўпол шакли эди.

## И Б О Б

### ИСЛОМ ҲУҚУҚИ МАНБАЛАРИ

Ғарб ҳуқуқи дунёвий тизим бўлгани сабабли унинг манбалари қонунлар ва урф-одатлардан иборатдир. Аммо ислом ҳуқуқи дунёвий ҳуқуқ бўлгани ҳолда диний моҳиятга эга бўлгани учун, ўзининг сарчашмасини илоҳий манбадан олади, бу эса Ғарб ҳуқуқи билан унинг асосий фарқини кўрсатади. Исломиё ҳуқуқнинг асосий манбалари буюк фақиҳлар томонидан яқдиллик билан тўртта деб тан олинган. Усулул-фиқҳда манбалар “адилла” (далиллар) ёки “адиллаи тафсилия” (тафсилий далиллар) атамалари билан ифодаланади. Мазкур тўртта асосий манбаларни кўриб чиқамиз:

#### 1. Биринчи манба: Қуръони карим

Қуръони карим 23 йил — рисолат даври (610—632 йиллар)да Пайғамбаримиз Ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломга Аллоҳ

томонидан нозил қилинган илоҳий китоб бўлиб, 114 сура, 6210 оят, 77434 сўздан таркиб топган.

Қуръон сураларининг 95 таси 13 йил давомида Макка шаҳрида нозил бўлиб, **Маккий суралар** деб аталади. Уларнинг учдан бир қисми, яъни 19 таси, 622-йили юз берган ҳижратдан кейин 10 йил давомида Мадинада нозил бўлиб, **Маданий суралар** деб қабул қилинган.

Айтиб ўтилган бу икки хил сураларнинг фарқлари шундан иборатки; Маккада нозил қилинган оятлар кўпинча эътиқодий масалалар, ибодатлар, олий ахлоқий фазилатлар, эркин фикрлилик, илму тафаккурни тарғиб қилишга қаратилган. Уларда кўпинча “Эй иймон келтирганлар, Эй мўминлар!” деб хитоб этилади.

Мадинада нозил бўлган оятлар, фикҳий аҳком-муомалот, жиноят ва жазо, оилавий муносабатлар, сулҳу тинчлик битимлари ва мусулмонлараро бошқа алоқаларга тегишли бўлиб, уларда асосан “Ё айюҳаннос!” (Эй одамлар, эй инсонлар) деб хитоб этилади.

Қуръони карим уч марта тўпланган:

**Биринчи марта:** Пайғамбаримиз ҳаётлик чоғларида ваҳий котиблари орқали ёзилган оятлар ва сураларни Пайғамбар (а.с.) уйларида сақлаш ва улар томонидан сураларни ўз ўрнига қўйиш даври эди.

**Иккинчи марта:** Халифа Абу Бакр даврида Ҳазрат Умар таклифига биноан Зайд ибн Собит раҳбарлигида тайин этилган ҳайъат томонидан Қуръоннинг барча оятларини бирлаштириб тўплаш даври.

**Учинчи марта:** Ҳазрат Усмон даврида бутун ислом дунёсида қироатни бирлаштириш учун мусҳаф шаклида қабул қилинган Қуръондан нусхалар кўчириб тарқатиш даври. Ўзбекистон Республикаси диний ишлар идорасига тегишли қўлёзмалар фондида сақланаётган Усмон Мусҳафи нусхаси мазкур нусхалардан биридир.

Қуръонда фикҳий-ҳуқуқий масалаларга кўпинча умумий ёндашилади ва айрим масалалар, масалан, ҳуқуқулло муфассал шаклда ёритиб берилади.

Машҳур фикҳшунос олим доктор Муҳаммад Юсуф Мусо кўрсатишича, фикҳий-ҳуқуқий масалалар бўйича Қуръонда қуйидаги соҳаларда оятлар мавжуд:

1. Хаққуллоҳ (амалий ибодатлар) бўйича — 140 оят.



2. Шахсий ҳуқуқ (оила, талоқ, васият ва бошқалар бўйича — 70 оят.

3. Муомалот ёки фуқаролик ҳуқуқи (олди-сотди, ижара, гаров, қарз, ширкат ва бошқалар) бўйича -70 оят;

4. Жиноят ва жазо бўйича -30 оят.

5. Суд, суд жараёни, гувоҳлик ва унга боғлиқ бўлган масалалар бўйича -20 оят.<sup>92</sup>

6. Бизнинг фикримизча, давлат ҳуқуқи соҳасида- 3 оят, ҳаммаси бўлиб Қуръонда -333 та ҳуқуқий оят бор.

Қуръоннинг бошқа илоҳий китоблардан асосий фарқи шундан иборатки, у фақатгина ақидавий-ғоявий манба эмас, балки қонун ва ахлоқ ҳамдир. Машҳур файласуф Ибн Рушд (в.595 ҳ.й.) фикрича, бу Қуръоннинг буюк мўъжизаси ҳисобланади<sup>93</sup>.

## 2. Иккинчи манба: Сунна

“Сунна” лугатда йўл-йўриқ маъносида бўлиб, фикҳий атама сифатида ислом Пайғамбарининг сўзлари, феъллари (амаллари) ва тақрирлари яъни тасдиқлари, шунингдек, саҳобаларнинг сўзлари ва амаллари мажмуидан иборат.

Қуръондан кейин ислом ҳуқуқининг иккинчи манбаи Суннати Набавийя (Пайғамбаримизнинг сунналари) ҳисобланади. Ул зотнинг ўзлари бундай деган эдилар: **“Сизлар учун икки нарса қолдирдим, модомики уларга амал қилиб юрсангизлар, ҳеч қачон адашмайсизлар. Улар Аллоҳнинг китоби ва менинг суннатимдир”**. Шубҳасиз, Ҳазрат Муҳаммад Аллоҳнинг танланган вакили, буюк элчиси ва таблиғотчиси (тарғиботчиси) эди. Қуръони каримда бундай дейилади: **“Эй Пайғамбар, Аллоҳ томонидан сенга нозил этилган (юборилган, туширилган) нарсаларни таблиғ қилгин (одамларга етказгин)”**<sup>94</sup>.

Тадқиқотчи олимлар, жумладан, доктор Аҳмад Шалабий Суннани икки хилга бўлиб ўрганганлар.

**Биринчи тури** шундан иборатки, агар бирор иш қилинмоқчи бўлса, яратувчи томонидан ўша ишга тегишли фикр

<sup>92</sup> Абдулваҳҳоб Халлоф, “Илму усулил-фикҳ ва хулосати-ташриъил-исломий”, 293-бет, Қоҳира, 1950.

<sup>93</sup> Шайх Муҳаммад Хузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”, 24-бет.

<sup>94</sup> “Моида” сураси, 67-оят

Пайғамбарга ваҳий (ваҳйи хафий) орқали билдирилади. Пайғамбар уни ўз сўзлари орқали баён этади. Бу ваҳий, яъни ваҳйи хафийнинг Куръон оятлари, яъни ваҳйи жалийдан фарқи шундаки, Куръон оятларининг ҳам мазмуни ва ҳам ибораси Аллоҳ томонидан Жаброил орқали юборилган бўлади.

Суннанинг **иккинчи тури** шундан иборатки, агар мусулмонлар ҳаётига тегишли бирон бир янгилик киритилиши зарурати сезилса, лекин уни ҳал қилиш учун Пайғамбарга ваҳий келмаса, бундай аҳволда Пайғамбарга ижтиҳод қилиш, яъни масалани ўз шахсий фикри асосида ечиш учун рухсат берилган ҳисобланади. Ўшанда Пайғамбар ижтиҳод қилиб, саҳобалар билан кенгаш — маслаҳат ўтказиб, бир тўхтамга келади.

Агар Пайғамбар томонидан қабул қилинган қарор ва билдирилган фикр Куръон оятлари орқали тўғриланса, Сунна (Пайғамбарнинг сўзи ёки қабул қилган қарори) Куръон орқали мансوخ бўлади, яъни бекор қилинади ва Куръоннинг ҳукми амалга оширилади.

Масалан, Бадр урушида Пайғамбар ва саҳобалар душманининг 70 та аскарини асир олиб, уруш тугамасидан бурун маълум товон эвазига ўша 70 асирни бўшатиб юборгандилар. Албатта озод бўлган асирлар душман сафига қўшилиб, уларни кучайтирарди. Ўшанда қуйидаги оят нозил бўлиб, душманлар устидан ғалаба қатъий бўлмагунча, асирларни қўйиб юборишга рухсат йўқлигини таъкидлади. Таржимаси: **“Бирор Пайғамбар учун, то ерда (душманларга) зарба бермагунча, асирларга эга бўлиш мумкин эмас. (Сиз — мўминлар) дунё матоини истайсизлар. Аллоҳ эса (сизлар учун) охиратни истайди. Аллоҳ қудратли ва ҳикматли зотдир”**<sup>95</sup>.

Аммо агар Пайғамбар бир инсон сифатида баъзи бир ишларни бажарса шариат манбаи ёки шариат қонуни ҳисобланмайди. Масалан, Пайғамбар бир таомни бошқа бир таомдан устун қўйса ёки бир либосни ёқтирса, бундай ишлар ташриъ эмас, яъни шариат ҳукмларига кирмайди. Мусулмонлар хоҳлаганларидек еб-ичиб, кийишлари мумкин (албатта ислом қоидалари ҳудудида).

Мусулмонлар Пайғамбарда юз берадиган бундай икки хил ҳолатни билармидилар? Албатта билардилар, масалан, Бадр уруши бўлиб ўтадиган жой ҳақида саҳобалардан бири — Ҳубоб

<sup>95</sup> “Анфол” сураси, 67-оят.

ибн Мунзир: “Бу Аллоҳдан ваҳий бўлганми ёки ўзингизнинг ижтиҳодингизми? деб ундан сўраганда, Пайғамбар “Ўзимнинг ижтиҳодим” деб жавоб берди.

— “Гап шундай бўлса, менимча Бадр қудуғи ёнига жойлаш-сак яхшироқ бўларди”.

Бошқа мусулмонлар ҳам Ҳубоб ибн Мунзирни қўллагандан кейин, Бадр қудуғи ёнига жойлашиш учун рухсат берилди.

### • *Суннанинг қонун тузиш салоҳияти*

Пайғамбар Қуръоннинг шарҳловчиси сифатида ташриъ қилиш (қонун тузиш) ваколатига эга бўлган. Шунга биноан Сунна ташриъ (қонун тузиш) бўйича икки асосий соҳани қамраб олади:

Биринчи соҳа Қуръонда зикр этилган ҳукмларни ёритиб беришга боғлиқ.

Иккинчи соҳа Қуръонда кўрсатилмаган ҳукмларнинг ташриъи (қонуний шаклда чиқариш)га боғлиқ бўлади.

**Биринчи соҳада** Сунна Қуръони карим оятларини тафсир ва таъвил қилади, мужмал ибораларини изоҳлайди, умумий маънога эга бўлганини хослаштиради, мутлақ, яъни қайду шартсиз оятларга қайду шарт қўяди. Баъзи бир мисоллар: Қуръонда “**Намоз ўқинглар**” деб амр қилинган, лекин намозларнинг сони, сифати, рақъатларининг сони Пайғамбар томонидан белгилаб ва амалда кўрсатиб берилган. Бу эса мужмал иборани изоҳлаш мисолидир.

Умумий мазмунни хос қилишга мисол: Қуръонда мерос тизими умумий маънода келган, лекин Пайғамбар мерос олиш учун дин бирлиги, қотил бўлмаслик ва қул бўлмасликни шарт қилиб қўйиб, уни хослаштирган. Масалан, отасини ўлдирган ёки ноҳақ йўл билан унинг ўлимига сабаб бўлган фарзанд отасидан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади ва шу қабилар.

**Иккинчи соҳада** Суннага тегишли баҳс: Зарурат чоғида Қуръонда айтилмаган бирон-бир янги ҳукмни Сунна белгилаб беради. Бу ўринда баъзи ҳукмлар Пайғамбардан ваҳйи хафий (илҳомга ўхшаш ҳолат) орқали содир бўлган ва баъзилари унинг ижтиҳоди ва шахсий фикридан келиб чиққан. Албаттаки, Пайғамбар ижтиҳод қилишда ҳам ислом руҳи ва фалсафасини назарда тутарди.

Бу ўринда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, жадда

(буви)га меросдан олтидан бир ҳисса бериш, никоҳ битимининг тўғри бўлиши учун гувоҳлар шартлиги, бадан аъзолари хуни, яъни баҳосини белгилаш, шунингдек, урф асосида амал қилинганда унинг тўғрилигини тасдиқлаш (Доктор Аҳмад Шалабий, Исломиё тафаккурда суд ва қоида, 156-157-бетлар).

• *Ҳадис илми ёки ҳадисшунослик*

Ҳадис Суннанинг асосий қисми, яъни Пайғамбаримиздан ривоят қилинган сўзларни ифодалайди. Лекин баъзи бир тадқиқотчи олимлар, жумладан, ал-Азҳар ислом университетининг вакили доктор ал-Ҳусайний Абдулмажид Ҳошим Сунна, ҳадис, хабар ва асарни бир маънода, яъни Пайғамбар томонидан асос солинган йўл-йўриқ, унинг сўзлари, ундан, саҳобалар ва тобииндан етиб келган барча ривоятларни ўз ичига олади, деб таъкидлайди<sup>96</sup>.

Арабистон, айниқса, Пайғамбарнинг шаҳри деб тан олинган Мадина шаҳрида саҳобалар кўплиги туфайли ҳадис ровийлари кўп эди ва ҳар доим ҳадислар ривоят қилиниб турарди, Ироқ ўлкасига эса саҳобалар Ҳазрат Умар даврида юборилди ва ундан кейин сиёсий ҳодисалар ва урушлар кўплиги сабабли, Ироқ ҳадис ровийларини етарли даражада жалб этишга муваффақ бўлмади.

Ироқ турли-туман ақидавий йўналишлар ва сиёсий ҳаракатларнинг минтақаси бўлганлиги сабабли, чексиз қарама-қаршилиқлар марказига айланди. Исломига қарши гуруҳлар турли-туман тўқима ҳадисларни яратиб, Пайғамбарга нисбат бера бошлаган эдилар. Бундан келиб чиққан мураккаб муаммолар ҳадисларни саралаш, яъни ҳақиқий ҳадисларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олиш заруратини юзага келтирди. Бу мақсадга эришиш учун бир қатор усул ва қоидалар ишлаб чиқилиб, илмул-ҳадис, яъни ҳадисшунослик илмига асос солинди.

Ҳадис илми икки турга бўлинади.

Биринчиси, **ривоятул-ҳадис** Пайғамбардан ривоят қилинган унинг сўзлари, амаллари, тасдиқлари, унинг ахлоқи ва

---

<sup>96</sup> Доктор Ҳусайний Абдулмажид Ҳошим, Усулул-ҳадисин-набавий, улумуху ва мақойисуху (Пайғамбар ҳадисларини ўрганиш усуллари, илмлари, мезонлари), 23-бет, Доруш-шуруқ, Қоҳира, 1988.

олий фазилатлари ва бошқа сифатларини, шунингдек, саҳобалар ва тобиинга нисбат берилган нарсаларни ўрганади.

Иккинчиси, **диroyтул-ҳадис** ҳадис ва Суннани ривоят қилишда фойдаланиладиган усул ва қоида ни ўрганади.

“Диroyт” сўзи бир нарсани том маънода тушуниб олишдир. Диroyтул-ҳадис **мусталаҳул-ҳадис**, **усули ҳадис** илми ёки ривоятул-ҳадис илмининг усуллари деб ҳам аталади. Яъни ҳадисшунослар ровийлар ва ҳадислар матнини ўрганиш учун келишиб олган қоида ва усуллардир.

Ҳадис илмида, жумладан, қуйидаги атамалар ишлатилади:

**Санад:** Ҳадис ровийлари ва ташувчилари силсиласи.

**Матн:** Ҳадис мазмунини ифодаловчи иборалар — сўзлар.

Умумий маънода ҳадислар уч турга — саҳиҳ, ҳасан, заифга бўлинади.

Сунна ва Пайғамбар ҳадисларини тўплаб, уларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олиш бўйича ватандош алломаларимиз Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810—870) ва Имом Муҳаммад ибн Исо Термизий (815—892) унутилмас ҳисса қўшиб, ўзларидан абадий ва барҳаёт асарлар қолдирганлар. Масалан, Имом Бухорийнинг шоҳ асари “ал-Жомий ас-саҳиҳ” Қуръондан кейин энг мўътабар ва ишонарли китоб сифатида қабул қилинган.

### 3. Учинчи манба: ижмо

“Ижмо” сўзи иттифоқ ва келишув маъносида ишлатилади. Фикҳий атама сифатида “**ижмо, одиллик сифати ва мужтаҳидлик малакасига эга бўлган бир давр олимларининг муайян ҳукмлар бўйича келишувидан иборатдир**”.

Ижмо, Суннадан кейин фикҳ-ислом ҳуқуқшунослигининг учинчи асосий манбаи бўлиб, у орқали белгиланган ҳукмларга амал қилиш вожиб бўлади. Ҳаззолий фикрича, ижмо мазҳабий масала бўйича Муҳаммад умматининг иттифоқи — келишувидир.

Умумий маънода “Исломда ҳуқуқ” китоби муаллифлари<sup>97</sup> фикрича ижмо икки қисмга бўлинади:

1. **Ижмоул-умма** (уммат ижмои), яъни ислом жамоасининг келишуви;

<sup>97</sup> Улар ҳақида илгари маълумот берилди.

2. **Ижоул-аймма** (Имомлар — олимлар ижмои), яъни уммат имомлари бўлмиш фикҳ илмининг буюк олимлари келишуви.

Ижмоул-уммага мисол, ҳаж ибодати маросимининг жузъиёти барча мусулмонлар томонидан бир хил ижро этилишидир.

Олимлар ижмои икки хил бўлади:

Биринчиси, оят ёки ҳадисларни изоҳлаш бўйича келишув, масалан, вафот этган кишининг зиммасида қолган қарзларини, мархумдан қолган молу мулк (тарақа)ни ворисларга бўлиб беришдан олдин қарз эгаларига тўлаш зарурлиги таъкидланган оятлар бўйича келишув.

Иккинчиси, ҳуқуқий усул ва қоидалар сифатида бир қатор мўжаз ва қисқа иборалар мажмуи бўйича келишув бўлиб, уларда бирон бир оят ёки ҳадисга асосланганлигига ишора қилинмаса ҳам, ишонч билан қабул қилинган.

Масалан, **вақф қилувчининг иродаси шарият ҳукми ўрнида туради**, яъни ўз мулкини вақф қилувчи киши вақф қилиш билан шундай доимий бир мулкка асос соладики, ундан келадиган манфаатларни маълум ташкилотга ўтказиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи абадийлаштирилади, лекин мулкнинг ўзи сақланиб қолади ва ҳеч ким уни сотиш, сотиб олиш ва эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Вақф тизими ислом ҳуқуқига хос бўлган ҳуқуқ тармоқларидан бири бўлиб, бошқа ҳеч бир ҳуқуқий тизимда мавжуд эмас.

Иккинчи мисол: **“Аз-заруроту тубиҳул-маҳзурот”** (зарурат чоғида нораво нарсалар раво бўлади). Ушбу зарурат тамойилига кўра, инсон ҳаёти хатарга тушган чоғда бошқа озиқ-овқат бўлмаган тақдирда тақиқланган овқатлар, масалан, чўчка гўшти ёки ўзи ўлган ҳайвон гўшtidан истеъмол қилиш мумкин.

Ижмо қачон керак бўлади? Қонун сукут қилганда, яъни аҳли сунна мазҳабларида бирор масала бўйича насс мавжуд бўлмаса, ўшанда аввало ижмодан фойдаланилади. Ҳанафий мазҳабининг буюк фақиҳларидан бири **“Усулуш-Шоший”** муаллифи таъкидлашича, ижмо амалда тўрт хил бўлади:

• Саҳобалар ижмои, уларнинг ҳаммалари бир масала бўйича очикдан-очик ўз фикрларини билдирган бўлсалар, бундай ижмо ўз эътибор ва аҳамияти нуқтаи назаридан Қуръон оятлари даражасида туради.

• Саҳобаларнинг бир гуруҳи ўртага қўйилган масалани тасдиқлаб, қолганлари тортишув (ихтилоф)дан кейин қабул қилинган қарорни инкор қилмасдан жим туриш ҳолати (ижмои сукутий), мутавотир ҳадис даражасида туради.

• Саҳобалардан ривоят қилинмаган масала бўйича тобиин ижмои, хабари машҳур ўрнида туради.

• Саҳобаларнинг баъзи бир сўзлари ҳақида, кейинги давр олимларининг ижмои хабари воҳид ўрнида туради<sup>98</sup>.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ижмони амалга ошириш учун ижтиҳод ваколлатига эга бўлган кишиларнинг келишуви эътиборга олинади, оддий одамлар, мутакаллимлар, муҳаддислар ва фикҳ усуллари бўйича етарли даражада олим бўлмаган кишиларнинг келишуви ҳеч қандай эътибор ва аҳамиятга эга эмас.

### • *Шиаликда ижмо*

Шиаларнинг ўзларига хос ташриъ манбалари бор. Уларга асосан ижмо ҳужжат эмас, лекин “қавли-имом” (имомнинг сўзи) ижмо ҳисобланади ва ижтиҳоддан устун туради, негаки имом ваҳий орқали ҳар бир нарсани билиб олади, шунинг учун унинг сўзига амал қилиш мажбурийдир.

Шиа мазҳабида Имомия олимлари нуқтаи назаридан ижмо имомнинг фикрини кашф этувчи (ёритувчи) бўлгани учун ҳужжат ва ислом фикҳининг манбаларидан бири ҳисобланади. Ушбу нуқтаи назардан ижмо бўйича уларда учта мактаб мавжуд.

**Ижмои духулий** деб аталган биринчи мактаб ақидасига биноан ижмо уммат (ислом жамоаси) фақиҳларининг иттифоқи бўлгани учун имом ҳам фақиҳлардан бири сифатида уларнинг тепасида туради. Шунга кўра имом (ғойиб бўлган ҳолда ҳам) танилмаган шаклда ижмо қилувчилар орасида бўлиши шарт, яъни, агар барча келишувчилар маълумун-насаб (танилган фақиҳлар) бўлсалар, бундай ижмо имом улар орасида бўлмагани сабабли ҳужжат ҳисобланмайди. Ушбу мактаб ақидасига кўра келишувчилар орасида, биттаси танилмаган (яъни имом бўлиши эҳтимол бўлган) киши бўлиши шарт.

**Ижмои лутфий** деб танилган иккинчи мактаб фикрича, бир

<sup>98</sup> Низомул-милла Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Иброҳим аш-Шоший, “Усулуш-Шоший”, 78-бет, Алимий бсмаҳонаси, Деҳли, 1935.

фикҳий масала бўйича олимлар келишуви ва иттифоқи, имом ўша назар (фикр)га мувофиқ эканлигидан далолатдир. Сабаб, олимлар илоҳий ва осмоний шариатга хилоф фикр билдирган бўлсалар, яратувчи лутфу марҳамат билан ўз вакили (имом) орқали ўша келишувни бузиб, уларни тўғри йўлга солиши лозим бўлади.

Учинчи мактаб **ижмои кашфий** деб аталган. Уларнинг фикрича, бир фикҳий масала бўйича иттифоқ ҳосил бўлиши билан, ўша фикр имомдан олинганлиги кашф бўлади. Ушбу мактабнинг мухолифлари бундай истидлол, имом ҳозир бўлган ҳолда тўғри бўлса, имом ғойиб бўлган чоғда тўғри эмас деб фикр билдирганлар<sup>99</sup>.

#### 4. Тўртинчи манба: қиёс

Қиёснинг луғавий маъноси солиштириш ва таққослаш бўлиб, ҳуқуқий атама сифатида ҳукми аниқ бўлмаган масалани насс орқали ҳукми аниқ бўлган масала билан солиштириб, ораларида муштарак сабаб мавжуд бўлган суратда иккинчи масала ҳукмини ҳукми аниқ бўлмаган масалага кўчиришдан иборатдир<sup>100</sup>. Ўшанда иккинчи масала ислом қонунига мувофиқ бўлса, биринчи масала ҳам қонуний бўлади ёки аксинча.

Масалан, хамр (узум ёки хурмодан тайёрланган ичкилик) Куръонда қатъий ҳаром деб ҳукм қилинган<sup>101</sup>, аммо ароқ ва бошқа мевалар ёки ўсимликлардан тайёрланган ичкиликлар ҳақида насс мавжуд бўлмагани сабабли унинг ҳукми (яъни ҳалол ёки ҳаром эканлиги) аниқ эмас эди. Қиёс орқали улар орасида муштарак сабаб борлиги, яъни ҳар иккаласи ҳам ичувчини маст ва иродасиз қилиш хусусиятига эга эканлиги маълум бўлгани натижасида, хамрнинг ҳукми, яъни ҳаромлик ароққа кўчирилиб, у ҳам хамр каби ҳаром деб ҳукм этилди.

Эдвард Сахов фикрича, “раъй” саҳобалар замонида юзага келиб, ундан кейин қиёс даражасига кўтарилган бўлса, Гўлд Зиҳер фикрича, ислом фикҳида “раъй”дан фойдаланиш ҳаёт

<sup>99</sup> Ушбу мавзу бўйича кенгрок маълумот олиш учун доктор Жаъфарий Лонгрудийнинг “Ҳуқуқ терминологияси” асарига қаралсин. Техрон, 1376 ҳ.й

<sup>100</sup> Усулуш-Шоший шарҳида берилган таъриф кенгайтириб берилди. 87-88 бетлар.

<sup>101</sup> Куръони карим, “Моида” сураси, 90-оят.



жараёнида суд ишларини юритиш учун юзага келган жиддий заруратдан келиб чиқиб ривожланган ва қиёс шаклини олган.

Эдвард Сахов таъкидлашича, раъйга асосланган фикр Абу Ханифадан илгари тараққиёт поғоналарига кўтарила олмади. У биринчи бўлиб, бошқа фикр қоидалари қаторида ушбу фаннинг қиёс принципини ишлаб чиқди<sup>102</sup>.

**Истеҳсон.** Қиёс икки тур, яъни қиёси зоҳир (ёки жалий) ва қиёси хафий (ёки истеҳсон)га бўлинади. Истеҳсон қиёси жалийни тарк этиб, насс ёки урфга амал қилишдир.

Ал-Баздавий ифодаси билан айтганда, “**Таркул-усри лил-юср**”, яъни оғир ҳолатни тарк этиб, одамлар учун қулай ва энгил бўлган ҳолатни танлаб олишдир.

Манбаларда истеҳсоннинг уч ҳолати зикр этилган:

**Биринчиси**, қиёси зоҳир (қиёси жалий) синов жараёнида баъзи бир жузъиётга татбиқ этиш учун муносиб деб топилмаса, бошқа бир иллатни қидиришга ўтилади. Бундай иллат (сабаб)га асосланиб амал қилиш, “Усулуш-шоший” ифодаси билан айтганда “**қиёси хафий**” деб аталади.

**Иккинчиси**, қиёси жалий (қиёси зоҳир) бирон бир нассга (Куръон ояти ёки ҳадис иборасига) зид бўлса, нассга амал қилиниб, қиёс тарк этилади. Негаки, фақат насс мавжуд бўлмаган ҳолларда қиёсга амал қилиш мумкин.

**Учинчиси**, қиёс ижмо ёки урфга зид бўлади. Бундай ҳолатда ҳам ижмо ёки халқ ҳаётига сингиб кетган урф-одатга амал қилинади.

Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, истеҳсон қиёсни тарк этиб мукаллаф киши учун қулай бўлган насс ёки урфга амал қилишдир. Ушбу услубдан Ханафий мазҳабида кенг кўламда фойдаланилган.

#### 4. Ислом ҳуқуқшунослигида икки йўналиш

##### • “Аҳли ҳадис” ва “аҳли раъй”

Шу йўсинда “аҳли сунна вал жамоа”, яъни суннийларнинг тўртта ҳуқуқий мактабига асос солиниб, улар бугунгача бўлган ўз тараққиёт йўлларини босиб ўтди.

II—III ҳижрий асрларда (722—922 йиллар) мазкур мактаб-

<sup>102</sup> Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, “Тарихул-фикҳил-исломий”, 28-бет.

лар юзага келган соҳаларда буюк ҳуқуқшунос олимлар, атоқли мужтаҳидлар камолга етган эди. Улар турли ҳуқуқий мактабларнинг ривожига ўз муносиб улушларини қўшганликлари сабабли, ислом ҳуқуқшунослиги тарихида бу давр олтин давр ҳисобланади. Ушбу даврда буюк фақиҳларнинг бир буюк силсиласи ўз тарихий бурчларини бажариб ўтдилар. Буюк мужтаҳидлар томонидан асос солиниб, ривожлантирилган суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ўз асосчисининг номи билан аталадиган бўлди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Куфа ва Басра (Ироқ) илк ҳуқуқий мактаби негизида Абу Ҳанифа томонидан **Ҳанафий мазҳаби**га асос солинди<sup>103</sup>;

2. Имом Молик Мадина мактаби асосида **Моликий мазҳабининг** тамал тошини қўйди;

3. Имом Шофиъий ўз мактабини (**Шофиъий мазҳабини**) Мадина мактабининг бир намояндаси сифатида бошлаган бўлса ҳам, Ҳанафий мазҳабидан кўп фойдаланиш билан аҳли ҳадис ва аҳли раъй таълимотини бирлаштириб, Мисрга боргандан кейин ўзининг иккинчи мазҳабига асос солди.

4. Аҳмад ибн Ҳанбал томонидан **Ҳанбалий мазҳаби**га Макка қадимий ҳуқуқий мактаби негизида асос солинди.

Суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ҳуқуқий муаммоларни ўзига хос йўл билан ҳал қилади. Турли маконда юзага келган ушбу мазҳабларнинг ҳар бири ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шароит таъсири остида ривожланиб, асосий манбалардан фойдаланиш ва маҳаллий урф-одатларни назарда тутиш услуби билан бир-биридан фарқ этади.

Мазкур даврда Абдурахмон Авзоъий, Довуд Зоҳирий ва Ибн Жарийр ат-Табарий томонидан ҳам аҳли сунна вал жамоага мансуб учта мазҳабга асос солинди. Улардан айримлари турли минтақаларда тарқала бошлади. Лекин уларнинг таълимоти баъзан илмий асосда ишлаб чиқилган бўлса ҳам, бир қатор омиллар таъсири остида кенг кўламда халқ орасига кириб бориш имкониятига эга бўлмай аста-секин ўз ўрнини Моликий, Шофиъий ва Ҳанафий мазҳабларига бўшатиб бериб, амал майдонидан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Умавийлар даврида суннийлик мазҳаблари орасида, фикҳий масалаларни ечишда манбалардан фойдаланиш бўйича иккита фикрий йўналиш юзага келди. Биринчи йўналиш “**аҳли ҳадис**”, яъни ҳадис тарафдорларидан иборат эди. Ушбу йўна-

<sup>103</sup> Мажид Хаддурий, Ж.Либесний, “Исломда ҳуқуқ”.

лишнинг асосчиси Молик ибн Анас бўлиб, Имом Шофиъий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Суфён Саврий, Довуд Зоҳирий ва Авзоъий унинг йирик намояндалари бўлганлар. Улар кўпроқ оят ва ҳадислар матнига таяниб, раъй ва қиёсга жуда кўп аҳамият бермаганлар. Имом Шофиъий: **“Агар мен чиқарган фатвони эшитиб, унга қарши бирон ҳадисга учрасангиз, ўшал ҳадис менинг фатвомдир”**, деган эди<sup>104</sup>.

Иккинчи йўналиш Ироқ мактабига мансуб бўлиб, Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Зуфар томонидан ривожлантирилган **“аҳли раъй”** йўналишидир. Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси унинг тарафдорлари бўлганлар. Ушбу ўлкаларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароити Арабистон аҳолисининг содда шароитидан кескин фарқ қилиб, халқ ҳаёти жараёнида турли-туман иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар мунтазам равишда юз бериб турарди. Улар мазкур ҳодисаларни шариат ўлчовлари ва ислом қоидалари билан мослаштиришга мажбур эдилар. Масалан, Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳрда жўшқин дарёлар, кенг экинзорлар мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва савдо ривожлангани учун мустаҳкам молиявий қонунларга зарурат сезиларди. Мазкур ўзгарувчан шароитни шариат асосларига мослаштириш фақат раъй ва қиёс орқали мумкин эди.

Айтиб ўтилган икки йўналишнинг юзага келиши учун сабаб бўлган яна бир омил Арабистонда, айниқса, Мадинада ҳадислар ва ҳадис ровийларининг кўплиги ва аксинча, Ироқда ҳадисларни ривоят қилувчи саҳобаларнинг озлиги бўлган. Мадина аҳолисининг содда ҳаётида юзага келадиган муаммоларни ечиш кўпинча фақат ҳадислар орқали мумкин эди.

Аббосий халифалар Ироқ ҳудудида мазкур заруратдан келиб чиқиб, раъй ва қиёс тарафдорларини ҳимоя қилиб келганлар. Бу даврда фикҳ илми (ислом ҳуқуқшунослиги) ни амалий ҳаёт билан уйғунлаштириб тартибга солиш ва ривожлантиришда Абу Ҳанифа ва унинг атоқли шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад ва Зуфар катта рол ўйнаганлар. Лекин Абу Ҳанифа уларнинг барчасидан анча юксак даражада турган ҳолда ислом оламида катта эътиборга эга бўлиб, кенг кўламда тарқалган Ҳанафий мазҳабининг етакчиси, фикҳ илми бўйича ўз даврининг энг буюк алломаси сифатида танилган.

<sup>104</sup> Журжи Зайдон, “Ислом маданияти тарихи”, 3-жилд, 106-бет, Техрон, 1336 ҳ.й.

## Ш Б О Б

### ИСЛОМДА СУННИЙЛИК ВА ШИАЛИК (ТАСАННУН ВА ТАШАЙЮЪ) ОҚИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

#### 1. Исломда турли оқимларнинг келиб чиқиши

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ислом қоидаларини белгилаб бериш билан сиёсий жиҳатдан катта тарихий ютуқларга эришди. У тарқоқ араб қабилаларидан таркиб топган биринчи Мусулмонлар давлатига асос солиб, бошқариш учун муайян усул-қоидаларни белгилаб берди. Оз муддат ичида бу мамлакат чегаралари кутилмаган даражада кенгайди.

Биринчи босқичда Ислом давлатини бошқаришда ҳеч қандай қийинчилик сезилмасди. Чунки Пайғамбарнинг ўзи барча масалаларни илоҳий ваҳий орқали, ўз сўзлари ё амаллари билан ечиб берарди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир буйруғи қонун ўрнида турарди. Аммо Пайғамбар вафотидан кейин бу соҳада янги усуллар ва қўлланмаларга эҳтиёж сезилди. Негаки, Қуръонда ҳам, ҳадисда ҳам давлатни бошқариш, унга боғлиқ бўлган муассасаларни ташкил этиш ва ҳокимиятни тартибга солиш учун аниқ, тафсилий ва етарли йўлланмалар кўрсатилмаган эди. Давлат ишлари бўйича Қуръонда атиги учта оят бор эди:

1. **“Аллоҳга, Пайғамбарга ва амр эгаларига (Сизларга ҳоким бўлган кишиларга) бўйсунинглар”**<sup>105</sup>.

2. **“Ва (эй Муҳаммад), улар билан кенгашиб иш қилинг”**<sup>106</sup>.

3. **«Улар ўзаро кенгаш асосида иш олиб борадилар»** (Шўро сураси, 38-оят).

Шунингдек, бу мавзу бўйича қуйидаги икки ҳадис мавжуд эди: **“Менинг саҳобаларим юлдузлар сингаридурлар. Улардан ҳар бирига иқтидо қилсангиз — изидан борсангиз, тўғри йўлдан борган бўлурсиз”** ва **“Имомлар Қурайш (қабиласи)дан бўлурлар”**.

Биринчи босқичда мазкур оятлар ва ҳадислар мусулмон давлатининг асосий қоидалари ҳисобланарди.

<sup>105</sup> “Нисо” сураси, 59-оят

<sup>106</sup> “Оли Имрон” сураси, 159-оят.

Оятда зикр этилган “Улул-амр” (амр эгалари) ким эканлиги аниқ эмасди. Шунинг учун Ҳазрати Муҳаммад вафоти (632 йил) дан кейин, ислом жамоасининг диний ва дунёвий раҳбари (имом ё халифа), яъни Пайғамбарнинг ўринбосарини тайинлаш осон кечмади.

Биринчи ва иккинчи имомлар (халифалар) Абу Бакр ва Умар кенгаш асосида Қурайш қабиласидан тайинландилар. Ҳижрий 23 йили иккинчи халифа Умар Абу Луълуъ номли кул томонидан пичоқланди. Аммо у ҳаётдан кўз юммай туриб Пайғамбар саҳобаларидан бир гуруҳини чақириб, уларга ўзаро бир кишини унинг ўрнига имом (халифа) қилишни буюради. Улар Усмонни сайладилар, унинг халифалиги бу салоҳиятли кишилар томонидан тасдиқланди.

Буюк араб тарихчиси Журжи Зайдон ёзишича, Усмон қаттиққўл ва жиддий тартиб ўрнатувчи киши эмас эди. Унинг халифалиги даврида араб саркардалари Африкада Ислом давлати чегарасини кенгайтириш фаолияти билан машғул эдилар. Лекин Усмон давлат лавозимларига ўзига яқин бўлган қариндошлар ва Бани Умайя уруғига мансуб бўлган кишиларни танлаб, уларга катта ваколатлар бера бошлади<sup>107</sup>. Масалан, Муовия ибн Абу Суфён — Шом ҳокимини қўллаб-қувватлади. Лаёқатсиз давлат амалдорлари ўз ваколатларини суистеъмол қилиб, адолат меъёрларини буздилар ва одамлар ҳуқуқини поймол қилишга замин яратиб бердилар.

Усмонга қаршиликлар авж олди. Қарама-қаршиликлар кучайиши оқибатида у шаҳид қилинди. Шундан кейин халифа (имом)ни танлаш иши катта бир муаммога айланиб, турли сиёсий ва ақидавий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Ислом тарихи манбаларидаги маълумотларга кўра, халифа (имом)ни тайинлаш жараёнида қуйидаги йўналишлар юзага келди:

1. Миср ва Мадина аҳолиси Пайғамбарнинг амакиваччаси Али ибн Абу Толибни қўллаб-қувватладилар.

2. Басра аҳолиси Пайғамбарнинг сафдошларидан бири бўлган Талҳанинг тарафдори бўлдилар.

3. Куфа аҳолиси Пайғамбар холасининг ўғли Зубайрни қўллаб-қувватлади.

---

<sup>107</sup> Журжи Зайдон, “Ислом маданияти тарихи”. 1-жилд, 76-бет.

4. Шом (Сурия) аҳолиси ислом халифасининг Усмон уругидан бўлишини истардилар.

Охири Мадина аҳолиси Али ибн Абу Толибни тўртинчи халифа қилиб танлади. Талҳа ва Зубайр унга овоз берган бўлсалар ҳам, юракдан ушбу танловга рози бўлмаганликлари туфайли Маккага қараб жўнадилар ва у ердан Ироққа ўтиб, Ҳазрат Алига қарши муҳолафат байроғини кўтармоқчи бўлдилар.

Али бу ниятни англаб, уларни таъқиб остига олди. Ҳар икки томон орасида бўлиб ўтган “Жамал” урушида Ҳазрат Оиша Талҳа ва Зубайр томонида туриб урушга қатнашди. Талҳа ва Зубайр шаҳид бўлдилар (36 ҳ.й.) ва Ҳазрат Оиша мағлубиятга учради.

Али халифалик марказини Куфага кўчирди. Муовия Алига қарши бош кўтариб, Шомда халифаликни даъво қилди. У Усмоннинг қонга бўялган кўйлагини масжид минбарига кўтариб, Али ва унинг тарафдорларини Усмоннинг қотили деб айблади. Икки томон орасида қарама-қаршилик кучайиб, ҳижрий 37/657 йили “Сиффийн” урушига олиб келди.

Уруш жараёнида Муовия тарафдорлари Қуръон нусхаларини найзаларга кўтариб, Али ва унинг тарафдорларини урушни тўхтатишга ва келишувга чорладилар. Али ушбу ҳийла-найранг нимага олиб боришини билган бўлса ҳам, ўз тарафдорлари иродасига бўйсуниб, ҳакамият (ҳакамлик)ни қабул қилди.

Амр ибн Ос Муовия томонидан, Абу Мусо Ашъарий Али томонидан ҳакам (салоҳиятли вакил) қилиб тайинландилар.

Ҳакамлик мажлисида иккала намоянда ҳар иккала ҳукмдор (Али ва Муовия)ни халифалик вазифасидан бўшатиб, улар ўрнига мусулмонлар жамоаси томонидан бошқа бир киши сайлансин деб қарор қабул қилди.

Мусулмонлар жамоаси ҳузурда Амр ибн Ос илтимосига биноан биринчи бўлиб Абу Мусо Ашъарий мазкур келишув ҳақида сўзлаб, “Бизлар ҳам Али, ҳам Муовияни ҳокимият ишидан бўшатдик. Мен эса ҳозир ўз муваккилим (Али)ни халифаликдан бўшаган деб эълон қиламан. Энди Амр ибн Ос ҳам ўз муваккили (Муовия)нинг бўшалганлигини эълон қилади”, деди. Лекин Амр ибн Ос ўз сўзи ва қароридан қайтиб, “Абу Мусонинг қарорини эшитдинглар. У ўз халифасини ишдан бўшатди, мен эса унинг ўрнига ўз муваккилим Муовия ибн Абу Суфённи халифа қилиб тайинладим”, деб эълон қилди.

Ушбу ҳодиса муаммони ҳал қилмасдан, қарама-қаршиликни баттар кескинлаштирди. Ўшанда Алининг тарафдорлари икки гуруҳга бўлиндилар. Биринчи гуруҳ Хавориж (Хорижийлар), яъни Алига қарши хуруж қилганлар, иккинчи гуруҳ Шиалар, яъни Али ва унинг оиласи тарафдорлари деб танилдилар.

Хаворижлар Алининг ашаддий душманлари сифатида унга ва ислом давлатига қарши қаттиқ қонли кураш олиб борди. Улар ўзига хос сиёсий ва фалсафий таълимот яратиб, уни Эрон, Ироқ, Турон, Хуросон сарҳадларида тарқатдилар. Ўз мафкураларини уруш, қон тўкиш йўли билан амалга оширмақчи бўлиб, қирғинни авж олдирганликлари учун уларнинг ҳаракати мусулмонлар томонидан бостирилди. Улардан бири Абдурахмон ибн Мулжим Алини қатл қилди.

Ҳокимиятнинг асосий қисми Бани Ҳошим уруғидан Бани Умайя уруғи намояндаси Муовияга ўтди. У эса бир асрга яқин (40—132 ҳ.й.) давр сурган Умавийлар давлатига асос солди. Муовия ислом қоидаларига қарши ўлароқ, давлат ҳокимиятини меросга айлантирди. Ундан кейин ўғли Язид ибн Муовия ҳокимиятга даъвогар бўлган Алининг ўғли Хусайн ва унинг оиласига қарши шафқатсиз уруш олиб бориб, уларнинг бир гуруҳи Карбало майдонида фожиали тарзда қирғин қилинди. Али ва унинг оиласи тарафдорлари (Шиалар) Умавийларга қарши кураш бошладилар.

Шундай қилиб, исломда ҳокимият масаласини ечиш бўйича иккита оқим — иккита ҳуқуқий назария юзага келди. Ушбу оқимлар Суннийлар оқими ва Шиалар оқими эди.

Биринчи оқим Қуръондан кейин диний ва ҳуқуқий муаммоларни ечишда Сунна ва ижмога таянганликлари учун “**Аҳли сунна вал жамоа**” ёки “**Суннийлар**” (Сунна тарафдорлари) деб аталганлар. Ушбу оқим ҳазрат Муҳаммад вафотидан кейин барча мусулмон раҳбарлари, саҳобалар, тобиинларнинг кўпчилигини ўз ичига олади.

Пайғамбар вафотидан кейин мусулмонлар ҳокимият муаммосини ечиш учун энг нозик ва дақиқ бир ижтимоий синовни бошдан кечирдилар ва Абу Бакрни давлат раиси, бошлиғи (имом) сифатида сайлаб, уни халифа (ўринбосар) деб атадилар.

“Исломда ҳуқуқ” китоби муаллифлари фикрича ушбу ишдан иккита хулоса келиб чиқади: биринчидан, халқ томонидан амалга оширилган иш шарият усул-қоидаларига мос келиши зарур эди. Иккинчидан, Ислом фақиҳлари (ҳуқуқшунос-

лари) келажакда тарихий ўзгаришлар бўйича ўзларининг асосий назарияларини хилофат (халифалик) масаласида марказлаштирдилар<sup>108</sup>.

Шиалар ҳуқуқшунослигида “имом” ва “имомат” сўзлари ишлатилса, Суннийлар ҳуқуқий адабиётида бу икки атамадан ташқари “халифа” ва “хилофат” атамалари ҳам ишлатилади.

Ҳуқуқшунослар фикрича, “халифа” сўзи тасодифий шаклда бир ҳуқуқий-сиёсий атама сифатида фикҳий адабиётга кириб келган. Кейинроқ бу сўз ўрнида “Амирул-мўминийн” (мўминлар амири) сўзи ҳам қабул қилинди. Ундан кейин фақиҳлар ушбу мавзуга доир ўз усул-қоидаларини ишлаб чиқа бошладилар.

Айтиб ўтганимиздек, тарихий ҳақиқатларга кўра мусулмонлар жамоаси биринчи ҳижрий асрда ўз ораларида юз берган келишмовчиликлар ва қарама-қаршиликлар оқибатида турли гуруҳларга бўлиниб кетдилар. Бир томондан Шиалар фақат Алининг авлоди қонуний имом бўлиш ҳуқуқига эгадир десалар, Абу Юсуф (в.798 й.) “Китобул-хирож”да айтганидек, иккинчи томондан Хорижийлар мусулмонлар жамоасидан чиққан ҳар қандай киши имом бўлиш ҳуқуқига эгадир, деган ақидани илгари сурдилар. Лекин улар олиб борган зўравонлик ва қурол ишлатишга асосланган сиёсат тезликда бутун ислом жамоалари томонидан қаршиликка дуч келиб, бора-бора сиёсат майдонидан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, замон ўтиши билан суннийлик оқими бўйича турли мазҳабий фирқалар, жумладан, Абдурахмон Авзоъийга мансуб Шом мактаби, Шофиъий мазҳабидан Довуд Зоҳирий (в.883 м.) раҳбарлигида ажралиб чиққан Зоҳирий мактаби, шунингдек, Ибн Жарир ат-Табарий (в.923 м.) томонидан юзага келтирилган мактаб емирилиб, улар ичидан тўртта асосий мазҳаб ўз ҳуқуқий қарашларини тарғибот қилиб ривожлантириш имкониятига эга бўлди. Шиалик оқими ҳам кўп фирқаларга бўлиниб, улардан жаъфария, исмоилия ва зайдия ушбу оқимнинг асосий мазҳаблари сифатида давом этиб келди.

## **2. Суннийлик (тасаннун) оқими ва унинг мазҳаблари**

Суннийлик оқимига мансуб мазҳаблар имомлик масаласини, яъни давлат раҳбарлигига доир муаммони шарият қоидалари ва тарихий тажрибаларга таяниб ҳал қилишади.

---

<sup>108</sup> “Исломда ҳуқуқ”.



Суннийларча, ҳазрат Муҳаммад вафотидан кейин Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али бутунлай ислом қоидаларига мос келадиган суратда Пайғамбар ўринбосари қилиб тайинланганлар. Халифалик Пайғамбар оиласига хос иш бўлмай, бутун мусулмонлар жамоасига боғлиқ бўлган бир сиёсий-ҳуқуқий масала ҳисобланади.

Биз Абдулқоҳир Бағдодий (в.1037) томонидан ёзилган шарҳ асосида ушбу мавзуни ёритиш учун “Исломда ҳуқуқ” китобидан қисқартириб фойдаланамиз<sup>109</sup>.

1. Имомлик (халифалик)нинг зарурлиги. Мусулмонлар учун ҳар доим барча томонидан итоат қилинадиган имом (давлат раҳбари)га зарурат бўлади. Имом уларнинг талабларини бажариб, қонуний жазоларни татбиқ этиб, ҳарбий фаолиятларни олиб боради. Бева қолган аёлларни турмушга чиқаради, қўлга киритилган ўлжаларни тақсимлайди.

2. Имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, уни тайинлаш ва унга итоат қилиш зарурий масала ҳисобланади. Аммо шиа мазҳаби-га кўра, имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, ғойиб имомга итоат қилиш зарур бўлади.

3. Бир вақтнинг ўзида икки имом бўлиши мумкин эмас. Агар ўртада бир дарё масофа бўлиб, икки томон бир-бирига қарши туриб ғалаба қозона олмаса, ўшанда иккита имом бўлиши мумкин.

4. Имом Курайш қабиласидан бўлади. Чунки Пайғамбар “Имомлар Курайшдан бўлади”, деган эди. (Лекин кейинроқ буюк мутафаккир ва муаррих Ибн Халдун (14-аср) имомнинг Курайшдан бўлиши шарт эмаслигини таъкидлаган).

5. Суннийлик назариётчилари имом бўлиш учун қуйидаги тўртта шартни ўртага қўядилар:

Биринчи шарт: Шариат илмини пухта эгаллаб, ижтиҳод қилиш даражасига етган бўлсин.

Иккинчи шарт: Олий ахлоқ ва юксак фазилатлар эгаси бўлсин.

Учинчи шарт: Ҳокимият ишлари бўйича етарли тажриба ва маълумотга, ҳарбий ишларни ташкил этиш қобилиятига эга бўлсин.

---

<sup>109</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 7—13-бетлар.

Тўртинчи шарт: Курайш наслидан бўлсин (албатта, Ибн Халдун бу фикрга қарши).

6. Шиалар ақидасига қарши ўлароқ, имом учун исмат (гуноҳдан бутунлай поклик) шарт эмас.

7. Мусулмонлар жамоаси ўз салоҳиятли намояндалари орқали имомни сайлаб, ҳокимият тепасига кўтардилар.

8. Пайғамбар вафотидан кейин унинг ўринбосари — хулофо рошидин ислом қонунига мувофиқ сайландилар.

9. Имом ўз ваколати — вазифасини васият орқали бошқа бир салоҳиятли кишига топширса, мусулмон жамоаси унинг васиятини қабул қилишга мажбурдир.

Суннийлик оқими, айтиб ўтганимиздек, тўртта асосий мазҳаб (Ҳанафий, Моликий, Шофийий ва Ҳанбалий ҳуқуқ мактаблари)га бўлинади. Уларнинг муштарак томонлари шундан иборатки, Қуръон, Сунна, ижмо ва қиёс асосий манба деб биладилар. Уларнинг фарқлари асосий масалалар бўйича қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, у ёки бу ҳуқуқий манбага кўпроқ эътибор бериш;

Иккинчидан, ҳар бир ҳуқуқий муаммони ўзига хос ва бошқаларга ўхшамайдиган услубда ҳал қилиш;

Биз қуйида, айтиб ўтилган аҳли сунна вал жамоа мазҳабларини қисқача танитиб ўтамиз.

### • *Ҳанафий мазҳаби*

Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ушбу мазҳаб кенг кўламда тарқалган ва мусулмонларнинг 47 фоизи унинг тарафдорларидирлар. Ушбу китобда бу ҳақда муфассал маълумот берилади.

### • *Моликий мазҳаби*

Ушбу мазҳабга 713 йил Мадинада туғилиб, 795-йилда ўша ерда вафот этган имом Молик ибн Анас қадимий Мадина ҳуқуқий мактабига таяниб асос солган. Унинг машҳур “**Ал-Муватто**” китоби Моликий мазҳабининг асоси ҳисобланади. Ушбу китоб устидан шарҳлар ёзилган. “**Ар-Радду алал-қадария**”, “**Ал-Маунатул-Кубро**” ҳам унинг асарларидандир.

Молик Мадинанинг машҳур олимларидан фикҳни ўрга-

ниб, улар қўллайдиган аҳли ҳадис услубини қабул қилди ва ўз шоғирдларини ҳам ушбу услубда тарбиялади.

У умуман оят, Пайғамбар ҳадислари, саҳобалар қавли ва ижмога асосланиб ҳукм чиқарарди. Мадина аҳли кўпчилигининг келишуви (Мадина шаҳри олимларининг ижмои) унинг назарида ҳукм чиқариш учун бир ҳадисга тенг эди. Негаки, у ушбу шаҳар аҳлини Пайғамбар ва унинг саҳобалари йўл-йўриқларини мукамал билиб олган ва унга асосланиб амал қилиб келганлар деб эътибор берарди. Доктор З.Сафо таъкидлашича, у **“ал-Муватто”** китобида мадиналиклар ижмои сонини қирқдан ортиқ масалага етказган<sup>110</sup>.

“Исломда ҳуқуқ” китобида таъкидланишича, имом Молик Мадина мактабини изоҳлашда ўзига хос амалиёт ва мантиқдан фойдаланиш билан мўътабар ривоятларни бир-бирига қўшиб ишлатишдек муайян услубга эга эди. Унинг илмий ҳуқуқий тафаккури кўпинча тўғри ва уйғунлашган бўлиб кўзга ташланади<sup>111</sup>.

Ўрта асрларда моликий мазҳабининг фаолият маркази ши-моли-ғарбий Африкага кўчиши билан ўша ерда ривожланди.

Моликий мазҳаби Ҳанафий мазҳаби каби урф-одатни тан олади. Моликий фақиҳларидан бўлмиш Алвонширезийнинг (в.1508 й.) айтишича, имкони борича урф-одатларни илоҳий қонунлар билан уйғунлаштириш керак. Моликийлар “Масолиҳи мурсала” деб аталмиш манфаат принципини қўшимча манба сифатида усулул-фиқҳга киритганлар.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо “Ислом фикҳи тарихи”да шундай ёзади: “Франция қонунчилиги ўзининг биринчи бо-сқичларида ислом фикҳидан, айниқса, Молик ибн Анас мазҳабидан кўп нарсаларни олган эди. Ушбу мазҳаб Мағриб мам-лакатлари ва Андалус (Испания)да тарқалган эди”<sup>112</sup>.

Ҳозирги кунда моликий мазҳаби жанубий Миср, Фалас-тин, Судан, Эритрея, Сомали, Ливия, Тунис, Марокаш, Марказий ва Ғарбий Африка, Гамбия, Нигерия, Арабистон-нинг шарқий қирғоқлари (Кувайт, Баҳрайн, Уммон)да тар-қалган бўлиб, Марокаш ва Ал-Жазоир судларида моликий мазҳаби асосида иш олиб борилса, Тунис судларида моликий ва ҳанафий мазҳаблари тенг ҳуқуқли ҳисобланади.

<sup>110</sup> Доктор З.Сафо, “Эронда адабиёт тарихи”.

<sup>111</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 59-бет.

<sup>112</sup> Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, “Тарихул-фикҳил-исломий”, 12-бет.

## • Шофиъий мазҳаби

Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон ибн Шофиъ 767 йил Ғазода туғилиб, 820-йилда Мисрда ҳаётдан кўз юмган.

У Макка олимларидан фикҳ илмини ўрганганидан кейин Мадинага бориб, Молик ибн Анаснинг дарс ҳалқасига кўшилди. Молик вафотидан кейин Яманга ва ундан сўнг Бағдодга сафар қилди.

Шофиъий Ироқда истиқомат қилган чоғларида Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан фикҳ илми бўйича Ироқ аҳли йўналишини ўрганди.

Шундай қилиб, аҳли ҳадис илми билан раъй ва қиёс та- рафдорлари илми унда бирлашди. Ундан кейин Шофиъий ол- ган ўз таълимотларини қайтадан ишлаб чиқиб, уларга айрим ўзгартиришлар киритди ва ўзига хос услубни яратишга му- ваффақ бўлди. З.Сафо таъкидлашича, унинг фикҳий услуби Қуръон, Сунна, ижмо ва осорга таянади, қиёслаш фатво бе- риш учун асос ҳисобланади<sup>113</sup>.

Фикҳ бўйича унинг машҳур асари “**Китобул-Умм**” (она ки- тоб, яъни асосий китоб) ва усулул-фикҳ бўйича “**Ар-Рисола**” асари Шофиъий мазҳабининг асосий манбаи ҳисобланади. Доктор Муҳаммад Муин унинг асарларидан яна олтитасини зикр этган. У биринчи бўлиб усулул-фикҳ қоидаларини тар- тибга солган.

Шофиъий ўзини илк Мадина ҳуқуқий мактабининг бир аъзоси ҳисобласа ҳам, унинг назарияларида шаръий истидлол ўз ривожининг олий даражасига етиб борди. “Исломда ҳуқуқ” китоби муаллифлари фикрича, унинг даврида ҳуқуқий истид- лол ниҳоят даражада ривожланди. Пайғамбардан ривоят қилин- ган ҳадисларга чуқур ишончи унга бошқа бирор ҳадисни очиқ шаклда рад қилиш имконини бермайди. У фақат ривоятга қар- ши ривоят топилгандагина бундай имкониятга эга бўлади.

Мазкур манбада таъкидланишича, Шофиъий ҳеч қандай истисносиз Пайғамбар Сунналарининг изидан бориш мақса- дида асосий масалалар бўйича олимлар ижмоини рад қилди. Акс ҳолда у Сунна бўйича қадимги мактаблар аъханаларини қабул қилиши лозим бўларди. Шофиъий ижмо бўйича ўз наза- риясида ижмои умматга эътибор берарди. Лекин кейинроқ Шо-

<sup>113</sup> Ибн Халдун, ал-Муқаддима, 314-бет. Доктор З.Сафо, “Эронда адабиёт тарихи”.

фиъий мактабининг салоҳиятли вакиллари олимлар ижмоини қабул қилишга мажбур бўлдилар<sup>114</sup>.

Шофиъий — Молик, Аҳмад ибн Ҳанбал, Авзоъий ва Суфён Саврий каби аҳли ҳадисдан ҳисобланади. У: “Агар менинг мазҳабимда бирон бир ҳадисга қарши бирон ҳукм топсангиз, ўша ҳадисни менинг мазҳабим деб билгайсиз” деган эди.

Мажид Хаддурий фикрича, айрим камчиликларга қарамасдан, шариат бўйича Шофиъийнинг назарияси бир-бирига боғланган ҳолда бир олий мантиқий тизимдан иборат бўлиб, илк ҳуқуқий мактаблар назариясидан устун туради.

Учинчи—тўртинчи ҳижрий асрларда Марказий Осиёда Шофиъий мазҳаби Ҳанафий мазҳаби билан рақобат қиларди<sup>115</sup>. Унинг йирик вакили Тошкентлик буюк олим Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший (291—365 ҳ.й.) эди.

Хайруддин Заркалий ёзишича, у фикҳ, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз асрининг машҳур олимларидан эди. Усулул-фикҳ бўйича унинг асари машҳур. Тошкентда вафот этиб, қабри Ҳастимом (Ҳазрати Имом) мадрасаси ёнидадир.

### • *Ҳанбалий мазҳаби*

Имом Абу Абдулло Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалнинг онаси Ўрта Осиёнинг Марв шаҳридан ва отаси Сарахсдан бўлиб, 164 ҳ. (780 м.) йил Бағдод шаҳрида туғилган ва 241 ҳ. (855 м.) йилда шу ерда ҳаётдан кўз юмиб, “Боби ҳарб” номли қабристонда дафн этилган.

Илму фан гуркираб ўсган, турли-туман эътиқодлар маркази бўлган Бағдод шаҳри унинг илмий жиҳатдан ўсиб улгайиши учун ниҳоятда муносиб муҳит эди.

У 183 ҳ. йилгача Бағдодда таҳсил олиб, ундан кейин илм талабида Куфа, Басра, Макка, Мадина, Яман, Шом ва Жазоиргача сафар қилади. Сўнгра Бағдодга қайтиб келиб, имом Шофиъийнинг дарс ҳалқасида ўтириб 195 ҳ.й. фикҳ, усулул-фикҳдан таълим олган. Аҳмад умрининг катта қисмини ҳадисшунослик, ҳадисларни тинглаб тўплашга бағишлади. Машҳур муҳаддислар, жумладан, Ҳушайм, Суфён ибн Уяйна, Иброҳим ибн Саъд, Жарир ибн Абдулҳамид, Яҳё ал-Қаттон, Вакиъ, Абдурахмон ибн ал-Ҳудо ва бошқа устозлардан ўрганиб ривоят қилди.

<sup>114</sup> “Ислолда ҳуқуқ”, 72-бет.

<sup>115</sup> Ибн Халдун, “ал-Муқалдима”, 315-бет

Аҳмад биринчи марта фикҳ илмини, ҳам ривоят, ҳам ди-  
роят (яъни раъй ва қиёс) асосида ўрганиш учун Абу Ҳанифа-  
нинг шогирди ва суҳбатдоши, Аббосийлар буюк давлатининг  
**қозил-қузоти** имом Абу Юсуфдан таълим олди. Лекин ундан  
қўпроқ фикҳни эмас, балки ҳадисни ўрганишга қизиқарди.  
Унинг ўзи “**Биринчи бўлиб мен ҳадис ёзиб олган киши Абу Юсуф  
эди**”, деган экан.

У Хулафои Рошидин фикҳи, саҳобалар ва тобиин фикҳи,  
шунингдек, Шофиъий фикҳий услубини ўзлаштирди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўз даврида Имомул-муҳаддисин (муҳад-  
дислар имоми) сифатида тан олиниб, “**ал-Муснад**” китобини  
тасниф қилиш билан ниҳоятда муҳим ишга қўл урди. Айтиш-  
ларича, у юз минг ҳадисни ёддан биларди. Имом Шофиъий-  
нинг шогирди ва хос суҳбатдошларидан эди. Шофиъий Миср-  
га боргунга қадар Аҳмад унинг хизматида бўлди. Шофиъий  
Аҳмад ҳақида: “Бағдоддан чиқиб кетиб, у ерда Ибн Ҳанбал-  
дан кўра тақводорроқ ва фақиҳроқ ҳеч кимни қолдирмадим<sup>116</sup>”,  
деган эди.

Аҳмад ибн Ҳанбал мўътазила ақидасига қарши эди ва Куръ-  
онни яратилган деб эмас балки қадим деб ишонарди. Шу са-  
бабли халифа томонидан у ўз эътиқодидан қайтариш учун таъ-  
қиб остига олиниб, 28 ойгача ҳибсда сақланди, таҳқирланди.  
220 ҳ.й. саройда ётқизиблиб, қамчи билан саваланди. Уни қонга  
бўялган кийимлари билан саройдан олиб чиқиб кетдилар.

Аҳмад ибн Ҳанбал ҳадисшунослик бўйича катта шуҳрат  
қозонди. Бир гуруҳ машҳур муҳаддислар, жумладан, имом  
Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож ундан  
ўрганиб ҳадис ривоят қилганлар.

У калом илмини ёқтирмасди, унинг намояндаларини адаш-  
ганлар деб биларди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос фикҳий қарашларга эга эди ва  
улар билан бошқа мазҳаб тарафдорларидан ажралиб турарди.  
Унинг ақидасига биноан иймон қалб билан тасдиқлаш, тил  
билан иқрор этиш ва бадан аъзолари билан амал қилишдир.  
Амал иймоннинг жузъи бўлгани учун у қўпайиб-озаяди.

Гуноҳи кабираларга қўл урган киши ҳақида мўътазилага  
қарши туриб, бундай гуноҳ қилган киши мўъмин эмас, деган  
фикрни рад қилади.

<sup>116</sup> Доктор ал-Ҳусайний Абдулмажид, “Усулул-ҳадисин-набавий ва мақойи-  
суҳу”, 203-бет.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос услубга таянган ҳолда Ҳанбалий мазҳабига асос солди ва уни ривожлантиришда Маккада Ибн Аббос орқали куртаклари ўса бошлаган илк ҳуқуқий мактабдан фойдаланди. У ўз мазҳабида Куръон, Сунна, саҳобалар сўзлари ва ижмоига асосий эътиборни қаратиб, қатъий зарурат сезмаган ҳолатлардан ташқари қиёсдан фойдаланмайди. Барча ҳадисларни, ҳатто хабари воҳид ва саҳобалар қавлини қиёсдан устун қўяди. Унинг “Муснад” китоби 40 мингдан кўпроқ ҳадисни ўз ичига олган.

Унинг издошларидан бири Ибн Таймия (1263—1328) ижмони инкор этиб, қиёсга катта эътибор қаратди.

Ҳанбалий мазҳаби раъй ва қиёсга катта эътибор қаратмагани сабабли, ўзи тарқалган минтақаларда барча ҳуқуқий муаммоларни одамларнинг манфаатини назарда тутган ҳолда ечиб бера олмади ва бошқа мазҳаблар каби кенг тарқалмади. “Исломда ҳуқуқ” китобида таъкидланганидек, 14-асрга келиб инқирозга учради.

XVIII аср ўрталарида Муҳаммад ибн Абдул-ваҳҳоб (1703—1787) ушбу мазҳабнинг қаттиққўлик тамойилларидан фойдаланиб, Ваҳҳобийлик экстремистик оқимига асос солди.

### • *Авзоъий мазҳаби*

Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Амр Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Авзоъий (88—157 ҳ.й.) бўлиб, у Баълабакда туғилган. Ёшлигидан ҳадис илмига қизиқиб, Ато ибн Абу Рабоҳ, Зухрий ва шу каби бир неча катта муҳаддислардан дарс олган.

Авзоъий ҳадис аҳлидан бўлганлиги сабабли қиёсга бутунлай қарши турарди. Унинг мазҳаби у яшаган ўлка — Шом диёрида тарқалди. Сўнгра Шомдан қочиб кетган Умавийлар унинг таълимотини ўзлари билан Андалус (Испания)га олиб бориб тарқатдилар. Лекин у ерда моликий мазҳаби ва Шомда шофиъий мазҳаби ушбу мазҳаб устидан галаба қозониб, уни амал майдонидан чиқариб ташлади.

“Исломда ҳуқуқ” муаллифларининг фикрича, Авзоъийнинг доктринаси мустаҳкам бўлмаган, истидлоли бир тизимга келтирилмаган ибтидоий даражада эди ва ҳуқуқий қарашлари кўпроқ зоҳирийлар мактабига ўхшаб кетарди<sup>117</sup>.

<sup>117</sup> Муҳаммад Ҳузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”, 195-бет. “Исломда ҳуқуқ”, 58-бет.

Авзоъий авваллари Абу Ҳанифа ва унинг таълимотига қарши эди. Лекин Абдулло ибн Муборак воситачилиги туфайли унинг қарашлари ўзгариб, имомга нисбатан хайрихоҳ бўлди ва Макка шаҳрида у билан учрашиб фикр алмашди.

### • *Зоҳирий мазҳаби*

Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Сулаймон Довуд ибн Али ибн Халаф ал-Асбаҳоний аз-Зоҳирий (202—270 ҳ.й.) ўзига хос бир ҳуқуқий қонун-қоидага асосланиб, ушбу мактабни таъсис этди. У ўзи таянган қоидага биноан Қуръон ва Пайғамбар ҳадисларининг зоҳирига (юзаки маъноларига) амал қиларди. Эркинлик билан шахсий фикр ишлатиб ижтиҳод қилиш унинг мазҳабига зид ҳисобланади.

Бундан ташқари шофиъий мактабида қўлланиб келган қиёс ва муназзам услубида (тизимли равишда) ҳуқуқий истидлолдан фойдаланиш зоҳирий мактаби томонидан бутунлай инкор этилади. Масалан, Куръонда рибо (судхўрлик) ҳаром қилинган. Рибо икки ҳамжинс молни бир-бири билан алмаштиришда ортиқча талаб қилиш, масалан, бир тонна буғдойни бир ярим тонна буғдойга ёки 100 грамм олтинни 120 грамм олтинга алмаштиришдир.

Пайғамбар ҳадисларига биноан рибо олти нарсада, яъни олтин, қумуш, буғдой, арпа, туз ва хурмода тақиқланган. Лекин бошқа ҳуқуқий мактаблар қиёсга асосланиб рибо қоида-сини бошқа ўлчанадиган ва тортиладиган жинсларга ҳам қўллаб кенгайтирганлар.

Зоҳирийлар бундай умумийлаштиришни қабул қилмай, фақат ҳадисда зикр этилган олти жинсда рибо ҳукмини жорий қиладилар. Шу йўсинда зоҳирийлар фақат бир қуруқ принципга асосланиб, оқибатни ўйламасдан иш юритар ва ҳуқуқий истидлолни бир томонлама, шахсий тасаввур ва фикр деб тушунардилар. Уларнинг эътиқодича итнинг сўлаги ҳадисда тақиқлангани учун нажас ҳисобланади. Аммо унинг бавли (пешоби) эса насс мавжуд бўлмаганлиги учун нажас эмас.

Улар ижмо бўйича фақат Пайғамбар саҳобаларининг ижмоига эътибор берардилар. Зоҳирийларнинг ҳуқуқий қарашлари умумий маънода айрим жиҳатлардан ҳанбалийлар ва сунна та-рафдорлари қарашларига ўхшаб кетади<sup>118</sup>.

<sup>118</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 75—76-бетлар, Абу Заҳра, “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 531-532-бетлар.



Зоҳирий мактабида Ибн Ҳазм Андалусий каби машҳур олимлар илмий асарлар яратиб қолдирган бўлсалар ҳам, V ҳижрий асрга келиб бу мазҳаб ўз ўрнини қўлдан берди ва тарафдорлари шофиъий ва моликий мазҳабларига ўтиб кетдилар.

### • *Табарий мазҳаби*

Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ибн Язид ат-Табарий (224 ҳ.й. туғилган) бўлиб, у кўпгина мамлакатларда илм таҳсил олган, илмда замонасининг тенги йўқ кишиси эди. У Қуръонни ёдлаган, саҳоба ва тобиинларнинг фикҳий усулларини ва тарихни яхши билар эди.

У ҳар хил соҳада китоблар ёзган. Унинг китоблари ўша соҳаларнинг нодир асарларидандир. Масалан, тарих бобида **“Тарихи Табарий”** номи билан машҳур **“Тарихул-умами вал-мулук”** китобини ёзди. Бу китоб араб тилида ёзилган тарих китобларнинг ичида энг ишончлиси деб тан олинган. Тафсири бобида эса **“Тафсири Табарий”** номи билан машҳур бўлган **“Жомийул-баён фи тафсирил-Қуръон”** китобини ҳам ёзган. Шунингдек, унинг **“Ихтилофул-фуқаҳо”** ва охирига етказа олмаган **“Таҳзибул-осор”** номли китоблари ҳам бор.

У дастлаб Мисрда Рабиъ ибн Сулаймон, Молик ибн Юнус ва Бани Абдулҳикамдан шофиъий мазҳаби бўйича дарс олди. Аҳли Ироқ фикҳини эса Абу Муқотилдан ўрганди. Кейин унинг илм доираси кенгайиб ижтиҳод қила бошлади. Ўз ижтиҳоди бўйича **“Латифул-қавл”** ва **“Китобул-Хафиф”** номли китобларини ёзди. **“Китобул-Хафиф”**ни Муктафий вазирининг талабига кўра ёзган эди. Сўнг **“Китобул-Басит”** номли асарини ёзишга бошлади.

Унинг мазҳабига эргашган фақиҳлар кўп бўлиб, улардан қуйидагиларни зикр этиш мумкин:

Али ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ад-Дулобий. У Довуд Зоҳирийнинг мазҳабида бўлган Али ибн ал-Муғлисга раддия китоб ва **“Китобу афъолин-набий”** китобининг муаллифи эди.

Абулҳасан Аҳмад ибн Яҳё ал-Мунажжим ал-Мутакаллим. У Табарий мазҳаби бўйича **“Ал-Мадхал ила мазҳабит-Табарий ва нусрати мазҳабиҳи”**, **“Китобул-ижмо”** ва **“Китобур-радд алал-муҳолифин”** деган китобларни ёзган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абус-салж ал-Котиб.

Абулҳасан ад-Дақиқий ал-Ҳалвоний.

Абулфараж ал-Муофий ибн Закариё ан-Наҳравоний. У жуда кўп илмларда етук киши бўлиб, Табарий мазҳаби бўйича замонасининг тенги йўқ олими бўлган. Табарий мазҳабида бир неча фикҳ китобларини ёзган.

Ҳижрий бешинчи асрнинг ярмигача Табарий мазҳабига амал қилиниб келган. Ундан кейин унинг мазҳаби заифлашиб йўқолиб кетган<sup>119</sup>.

### 3. Шиалик (ташайюъ) оқими ва унинг мазҳаблари

Шиалик оқимида қуйидаги ақида илгари сурилади:

Имомат, яъни Пайғамбар ўринбосарлиги ёки ислом давлати раҳбарлиги Пайғамбар васиятига биноан фақатгина Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган Алининг эркак авлодларига хос бўлиб қолади.

Ибн Халдун таъкидлашича, Шиалар ақидасига биноан имомат масаласи ислом қоидаси ва диннинг асоси бўлгани учун уни белгилаш ҳамда тайинлаш ислом жамоаси (уммат) га топширилган эмас. Пайғамбар томонидан ушбу ваколат умматга берилмаган. Ислам жамоаси учун имомни тайинлаш Пайғамбарга вожибдир. Уларча, саҳобаларнинг афзали ва Пайғамбар томонидан биринчи халифа қилиб танлангани Али ибн Абу Толиб эди<sup>120</sup>.

Шиалар ақидасига биноан, “**Имомлар**” оддий инсонлар жумласидан бўлмайд, қуйидаги хусусиятларга эга бўладилар:

Биринчидан, фақат Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган зотлар ва уларнинг болалари Пайғамбар оиласи ҳисобланиб, имомлик ваколатининг ҳақиқий ва қонуний эгаларидирлар.

Иккинчидан, имом Пайғамбар эмас. Аммо Пайғамбар билан оддий инсонлар ўртасида туради.

<sup>119</sup> М.Хузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”, 182—183-бетлар.

<sup>120</sup> Ибн Халдун, “ал-Муқаддима”, 138-бет, Дору Ибн Халдун, Искандария, нашр йили кўрсатилмаган.

Учинчидан, имом ҳар қандай гуноҳдан пок бўлиб, ҳеч қачон гуноҳ ва хато қилиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, имом барча бўлиб ўтган ва қиёмат кунигача юз берадиган ишлардан илҳом орқали воқифдир.

Бешинчидан, Куръонни тафсир қилиш фақат имомга хосдир.

Шунинг учун шиалар имоми суннийлар имоми (халифаси)дан фарқли ўлароқ биринчи муаллим, ғайбни билувчи, Пайғамбар билимларининг меросхўри бўлган зот ҳисобланади. Доктор З.Сафо айтишича, Али зоҳирий ва ботиний (ички) билимларни Пайғамбардан ўрганди. Ушбу қобилият ундан кейин унинг авлодларига ўтди. Имомларнинг ҳар бири ўз замонида аҳолини ўз илмларидан хабардор қилиб келганлар. Шунинг учун Шиалар, имомлардан ривоят қилинмаган ҳадисларни қабул қилмайдилар.

Шиаларга, айниқса, Жаъфария мазҳабига хос бўлган бир қатор хусусиятлар қуйидагилардир:

1. Имомат — давлат бошқарувини имомларга хос деб ишониш;

2. Куръонни ва ундан кейин ўз имомлари томонидан ривоят қилинган ҳадисларни асосий манба сифатида қабул қилиб, ижмо ва қиёсни рад этиш;

3. Айрим намозларни бир вақтда қўшиб ўқиш;

4. Таҳорат қилишда оёқларни ювмасдан унга масҳ тортиш;

5. Вақтинча никоҳни қонуний деб билиш (Эрон Ислом Республикаси Фуқаролик қонунининг 6-бўлим 1075—1077 моддаларида вақтинча никоҳ “**Никоҳи мунқатий**” номи билан қонуний деб қабул қилинган);

6. Тақия, яъни хавфли жойларда ўз эътиқод ва мазҳабини яшириш;

7. Азон айтишда “ашҳаду анна Алиян вали-юллоҳ” (гувоҳлик бераман Али Аллоҳнинг валийси, яъни дўстидир) иборасини қўшиб айтиш;

8. Насроний ва яҳудий аёллар (аҳли китоб аёллари)га уйлашни ҳаром деб билиш.

Шунингдек, уларча:

Бир ўтиришда учта талоқ берилса, битта талоқ ҳисобланади;

Талоқ икки одил киши гувоҳлигида қонуний кучга эга бўлади;

Бола бир аёлни бир кеча-кундуз ёки кетма-кет 15 марта эмгандагина эмизиш ҳукми жорий бўлади.

Шиалик оқими асосан икки гуруҳга бўлинади: ғолий (кўп муболаға қилувчи) шиалар (ғулот) ва мўътадил шиалар.

Ғолий шиалар еттинчи асрдан бошлаб Алини Пайғамбарлик ёки Худолик даражасига кўтарганликлари учун ғолийлар (ғулот), яъни муболаға қилувчилар деб аталиб келганлар. Улардан бир гуруҳи ақидасига биноан Али Пайғамбар эди, лекин Жаброил хато қилиб ваҳийни унга эмас, балки ҳазрат Муҳаммадга олиб борди. Чунки ғуроблар (қарғалар) бир-бирига ўхшаганидек, Али ҳам ҳазрат Муҳаммадга ўхшарди. Шу сабабли улар “ғуробия” деб аталадилар<sup>121</sup>.

Уларнинг яна бир гуруҳи Алини Худолик мақомига кўтардилар. Уларча Худо Алининг вужудига кириб, унинг жасади билан бирлашган эди. Уларнинг айрим фирқалари ақидасига кўра гўё ҳар бир имомнинг руҳига улуҳият (худолик) кирган бўлиб, ундан бошқасига ҳам ўтади.

Низорий Исмоилийлар имомни Пайғамбардан устунроқ кўядилар. Негаки, уларнинг ақидасига кўра имомат бир ўлмас ва доимий асл (асос)дан иборатдир. Агар имом бир лаҳзага ушбу дунёдан кетганида эди, ҳамма нарсалар нобуд бўларди. Аммо нубувват (пайғамбарлик) вақтинча бир мазҳабий ишдан иборат бўлиб, Худо ўз Пайғамбарини имомнинг нотиги (сўзловчиси) сифатида юборади. “Исломда ҳуқуқ” китобида берилган маълумотларга кўра, Оғохоннинг издошлари бўлмиш ҳиндистонлик Хўжалар ўз имомларини “Мавлоно ҳозир имом”, яъни ғойиб бўлмаган имом деб атайдилар. Улар бундан ҳам чуқур кетиб “Пир Садриддин” таълимоти асосида ўз имомларини Ҳинд мазҳаблари таъсирида Вишну, яъни инсон қиёфасига кириб ерга келган худо деб эълон қилдилар. Улар қуйидагидек сиғинадилар:

“...Худо ўзини шоҳ Мавло Али Муртазо вужудида кўрсатган. Биз ҳақиқатга бўлган ишқимиз туфайли сенинг ҳулулингни (Алининг вужудига кирганингни) эъзозлаймиз...”.

<sup>121</sup> Муҳаммад Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 97-бет.

Айни ҳолда Хўжалар Худонинг бирлиги, Муҳаммаднинг Пайгамбарлиги ва амирул-мўминин Алининг муқаддаслигига гувоҳлик берар эканлар<sup>122</sup>.

Мўътадил шиалар асосан учта мазҳабга бўлинадилар. Уларнинг асосий фарқлари имомларнинг сони нечта бўлишидан келиб чиқади. Улар **Жаъфария**, **Исмоилия** ва **Зайдия** мазҳабларидир.

### • *Жаъфарий мазҳаби*

Ушбу мазҳаб тарафдорлари Алидан бошлаб, унинг авлодларидан бўлган ўн иккита имом борлигига ишонадилар. Шунинг учун улар “Исноашария” (ўн икки имомлик) номи билан ҳам аталадилар. Уларнинг ақидасига биноан, ўн иккинчи имом туғилган бўлса ҳам ҳозирча у “ғоиб”, яъни намоён бўлмагандир. Бир куни у зоҳир бўлиб, барча дунё аҳлини адолат ва имон сари йўллайди. Ушбу мазҳаб Эрон Ислом Республикасининг расмий мазҳаби ҳисобланади.

Жаъфарий шиалар “мутъа”<sup>123</sup> никоҳини қонуний деб билади, лекин зайдийлар ва фотимий (исмоилий) шиалар суннийлар каби уни ноқонуний деб билладилар. Жаъфарий олимларидан бири “ал-Хуррул-Омилий” ақидасига кўра, “бир мўмин киши фақатгина “мутъа” амалини бажаргандагина ҳақиқий мусулмон бўла олади”.

Фотимийларда мутъа ёки вақтинча никоҳ қонуний эмаслиги ҳақида Сайидуно Идрис Имодиддин қаламига мансуб **“Уюнул-Ахбор”** номли китобда қуйидаги ривоят қайд этилган: ундан (имом ал-Муиз Лидиниллоҳдан) мутъа ҳақида сўралганда, имом унга: “Ўзингга яқин бўлган қариндошларинг (яъни уйланишинг ҳаром бўлган кишилар) билан мутъа никоҳи амалга оширилишига розимисан? — деганда, ўша одам “Худо гувоҳ бўлсинки, рози эмасман”, — деб жавоб беради. Имом унга қараб: Шу сен учун етарли, ўзинг учун танламаган қонунни, бошқалар учун танламагин”<sup>124</sup>, деган экан.

<sup>122</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 127—128-бет.

<sup>123</sup> Мутъа лаззат олиш учун хотинга бир миқдор пул тўлаб уйланишни англатади, бошқа ибора билан айтиладиган бўлса, вақтинча никоҳ дегани.

<sup>124</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 137-бет.

Давлатнинг барча ички ва ташқи сиёсати, айниқса, қонунчилик ва олий мажлис ишлари Эрон Ислом Республикаси конституциясига кўра ислом ва ушбу мазҳаб нормаларига асосланган ҳолда олиб борилади.

Жаъфария Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Ливан, Ироқ, Озарбайжонда тарқалган.

### • *Исмоилий мазҳаби*

Алидан бошлаб еттита имом борлигига ва еттинчи имом Исмоил, олтинчи имом (Жаъфар Содиқ)нинг ўғли бўлиб, ҳозирча яширин эканлигига ишонадилар. Ушбу фирқа тарафдорлари Фотимийлар раҳбарлигида Мисрни босиб олиб, Шимолий Африкада Фотимийлар (909—1171 м.й.) давлатига асос солдилар ва ўша ердан туриб Исмоилия мазҳабини Эрон, Хуросон ва бошқа жойларга тарқатишга уриндилар.

Исмоилийлардан бир гуруҳи – Насирийлар “фулот” (муболаға қилувчилар) жумласидан бўлиб, Алини Худо даражасига кўтариб, имом ва унинг қилмишлари, сўзлари ва фикрлари ҳақида ҳаддан ошириб сўзлайдилар. Ушбу ҳаддан ошган гуруҳ бошқа шиа гуруҳлари, айниқса, жаъфарийлар томонидан мусулмон эканликлари инкор қилинади.

Исмоилий мазҳабига мансуб Ботиний ва Қарматий фирқалари исломда пайдо бўлган илк экстремистик гуруҳлардан бўлиб, қурол ишлатиш ва терроризм йўли билан ҳокимиятга эришиш учун кураш олиб бориб, жуда кўп дин ва давлат арбобларини ўлдирганлар. Абу Мансур Мотуридий, уларга қарши ғоявий кураш олиб бориб, бир қатор китоблар ёзган. Исмоилийлар Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон ва тоғли Бадахшонда яшайдилар.

### • *Зайдий мазҳаби*

Улар имомлар сонини камайтиради. Уларнинг фикрича бешинчи имом Зайд ибн Али Зайнул-Обидин бўлиб, ундан кейин келган имомлар хатоларга йўл қўйганлар. Улар ҳуқуқий масалалар бўйича суннийларга анча яқин бўлиб, Қуръон ва Суннадан кейин қиёсни шариат асослари деб биладилар, раъй,

ижтиҳод ва истеҳсонни ҳуқуқий асос сифатида қабул қиладилар.

Улар биринчи ва иккинчи халифалар Абу Бакр ва Умарни бошқа шиалар каби хатокор деб билмайдилар ва уларга эҳтиром билан қарайдилар.

Уларнинг мазҳаб асосчилари Имом Зайд ибн Али фақиҳ ва муҳаддис эди. Унинг фикҳий услуби Ибн Аби Лайло ва Абу Ҳанифа услубига яқин бўлган. Абу Ҳанифа унга хайрихоҳлик билдириб, уруш олиб борган даврида унга моддий ёрдам кўрсатган эди. Яман ўлкаси уларнинг асосий маркази ҳисобланади.

## ИККИНЧИ ҚИСМ

### ИМОМИ АЪЗАМ АБУ ҲАНИФА ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАКТАБИ (ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ)

#### І Б О Б

#### ИМОМИ АЪЗАМ АБУ ҲАНИФАНИНГ ҲАЁТИ, ШАХСИЯТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

##### 1. Абу Ҳанифанинг наслу насаби ва ёшлик даври

“Ҳанафий” мазҳабининг асосчиси, Абу Ҳанифа куняси, Имоми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган Нуъмон ибн Собит 80 ҳижрий йили (699 м.й.) Куфа шаҳрида туғилиб, 150 ҳижрий йили (767 м.й.) ўша ерда вафот этган ва Бағдод шаҳрининг “Аскар Маҳдий” номли мавзеида Хайзурон номли қабристоннинг шарқий томонида дафн этилган. А. Деҳхудо ёзишича, унинг жаноза намози Ҳасан ибн Аммора имомлигида ўқилган<sup>125</sup>.

Ибн Халликон ёзишича, Султон Маликшоҳ Салжуқийнинг муставфийси (молия вазири) Шарафулмулк Абусаид Муҳаммад ибн Мансур ал-Хоразмий Абу Ҳанифанинг қабри устида машҳад ва гумбаз қурдириб, ёнида ҳанафийлар учун катта мадраса бино қилди. Бинонинг очилиш маросимида машҳур шоир ал-Баъзий кириб келиб, бир шеър ўқиди. Ушбу шеърда Абу Ҳанифанинг илм ривожига қаратилган хизмати ва мазкур мазорни қуришда Абусаиднинг бажарган ишини эъзозлаб васф этган эди<sup>126</sup>.

Абу Ҳанифанинг бобоси Зутай аслан Кобул аҳолисидан бўлиб, Хуросонга араблар ҳужуми чоғида Таймулло ибн Саълаба томонидан асирликка олинган. Сўнгра қуллиқдан озод қилиниб, ислом динини қабул қилган. Унинг ўғли Собит исломда туғилиб, Али ибн Абу Толиб билан учрашган ва наврўз

<sup>125</sup> А. Деҳхудо, “Луғатнома”, 1-жилд, 385-бет.

<sup>126</sup> Ибн Халликон, “Вафаётул-аъён”, 4-жилд, 585-бет.



куни унга фалузаж (фолуда) ҳалвосини тақдим этиб, ўзи ва оиласи ҳақида Имомнинг эзгу дуосини олган.

Абу Ҳанифа савдо иши билан шуғулланувчи бир оилада туғилиб, ипак матолар савдоси билан ҳаёт кечирарди, айна ҳолда илму маърифат ва ислом таълимотини ўзлаштириш уни қизиқтирарди.

У яшаган муҳит — Ироқ ўлкаси қадим замонлардан бери турли-туман миллатлар ҳамда фирқалар яшаш макони ва маданият марказларидан бири бўлиб келган эди. У ерда Сурёнийлар, юнон фалсафаси ва шарқ ҳикматини ташувчилар сонсаноксиз бўлиб, сиёсат ва ақоид бўйича турли йўналишлар мавжуд эди. Шиалар, Хорижийлар, Мўътазилийлар, шунингдек, бир қатор тобиинлар ва мужтаҳидлар у ерда тўпланган эди. Машҳур саҳобий Ибн Масъуднинг шогирдлари бўлмиш бир гуруҳ фақиҳлар, фикҳ илми ривожи бўйича сезиларли таъсир кўрсатиб турарди.

Аваллари Абу Ҳанифа кўпроқ тижорат ишлари билан шуғулланиб, бўш вақтида олимлар билан учрашиб турарди, турли гуруҳлар билан мунозара ва мужодала олиб бориб, уларнинг тафаккури ҳамда дунёқарашлари билан ошно бўларди.

Куфа олимлари уни илм ўрганишга тарғиб ва ташвиқ қилиб келган бўлсалар ҳам, ўша даврнинг машҳур олимларидан бири Шаббий билан учрашуви унинг ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлди. Имомнинг ўзи айтишича, Шаббий унинг илм ўрганиш мақсадида олимлар мажлисларига кўпроқ қатнашишини тавсия қилиб **“Мен сенда бир уйғоқлик ва ҳаракатни кўраман”**,<sup>127</sup> деган эди. Унинг ўгити Абу Ҳанифага чуқур таъсир ўтказиб, уни илму маърифат томонга йўллайди, бозорга камроқ қатнашса ҳам, ота касби бўлмиш тижоратни бутунлай тарк этмайди.

У биринчи марта калом илмига қизиқиб, турли фирқалар, айниқса, Мўътазила ва Хавориж вакиллари билан баҳслашиб туради. Ҳатто Мўътазила билан мунозара ўтказиш мақсадида бир йилгача Басра шаҳрида қолиб кетади. У барча фанлар, айниқса, калом, ҳадис, тафсир, фикҳ, ҳикмат эшикларини қоқиб ўтиб, ҳар бирида, айниқса, калом ва ҳадис илмида ўз истеъдодини синаб кўради, охири бориб бутунлай фикҳ илмига берилади. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди:

---

<sup>127</sup> Ваҳбий Сулаймон Говжий, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон фақиҳ имомларнинг имоми”, 49-бет, Дорул-қалам, Дамашқ, 1987.

“Ўзимга мурожаат қилиб шундай дедим: бизлар биладиган нарсалардан ҳеч бири бизлардан олдин ўтган Пайғамбар саҳобалари ва тобиинлардан четда қолмаган эди. Улар бизларга нисбатан иқтидорлироқ, билимлироқ ва ҳақиқатни англаб олишда салоҳиятлироқ эдилар, лекин шундай бўлса ҳам, улар нафақат мунозара ва мужодалага берилиб бу соҳага чуқур кириб бормадилар, балки жиддий суратда бошқаларни ҳам бу йўлдан қайтардилар. Мен улар шариат ва фикҳ илмига берилиб, бу соҳада ўзларидан қолдирган сўзларининг гувоҳи бўлдим. Улар ҳар доим ўтиришиб ушбу мавзу (фикҳ ва шариат) бўйича фикр юритар, уни одамларга ўргатар, уларни ушбу фанларни ўзлаштириш учун тарғиб этиб фатво бериб, фатво сўрардилар. Шу йўсинда биринчи босқич ўтиб, одамлар улар изидан бордилар. Мен уларга тегишли бўлган айтиб ўтилган нарсаларни билиб олганимдан кейин, мунозара ва мужодала ва калом илми билан чуқур шуғулланишни тарк этиб, фақат уни аниқлаб олиш билан кифояландим ва салафлар (ўтганлар) йўлидан бориб, илму маърифат аҳли билан суҳбатдош бўлишга юз тутдим. Мен англаб олдимки, калом йўлидан бориб, унинг мавзулари бўйича мунозара қилувчиларда ўтганларнинг сиймоси ва солиҳ кишиларнинг услубини кўриш мумкин эмас экан, уларнинг кўнгиллари қаттиқ ва юраклари қотган бўлиб, Қуръон, Сунна ва салафи солиҳинга қарши туришдан ҳам қайтмас эканлар, уларда тақво ва парҳезгорлик кўринмас экан”<sup>128</sup>.

Биринчи босқичда Абу Ҳанифа калом илмига берилиб, бир мутакаллим сифатида ушбу соҳада катта иқтидор ва юксак малакага эга бўлган бўлса ҳам, эришилган муваффақиятлар уни қониқтирмади. Ақоид муаммоларини ақлий ва фалсафий далиллар билан исботлаш, яъни калом илмига берилиш йўлидан эмас, балки ундан кўра самаралироқ йўл — фикҳ, яъни ҳуқуқшунослик илми ва унга тегишли бўлган фанларни ўзлаштириш орқали одамларга кенг кўламда хизмат қилиш ва уларнинг ҳаётий муаммоларини ечиб беришга эришиш имконини устун қўйди.

У калом илми бўйича “ал-Фикҳул-Акбар”, “ар-Рисалоту ило Усмонил-Бустий” (Абу Ҳанифадан Муқотил ривояти асосида) ва “Ар-радду алал-қадария” каби рисоалар ёзган бўлса

<sup>128</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 23-бет.

ҳам, ўз шогирдлари ва ўғилларини ушбу йўлга ўтишдан қайтарарди. Ибн ал-Баззозий ёзишича, имом кексалик чоғларида ўғли Ҳаммодни калом мавзуи бўйича мунозарада кўрганда: **“Бизлар мунозара қилган пайтларда, бизни суҳбатдошимизнинг ҳақ ва тўғри йўлдан чиқишлари кўрқитарди, лекин сизлар эса мунозара чоғида суҳбатдошингиз ҳақ йўлдан чиқишини истайсизлар. Ҳар ким ўз суҳбатдошини ҳақ йўлдан оғдирмоқчи бўлса, уни куфр томонга йўллайди, лекин унинг ўзи суҳбатдошидан олдинроқ куфр йўлига ўтган бўлади”**, деган эди.

## 2. Абу Ҳанифанинг устозлари ва замондошлари

Абу Ҳанифа фикҳ илмини кимдан ўргангани ҳақида **“Мен илм ва фикҳ кони бўлган жойда яшаб, унинг аҳли билан учрашиб, фақиҳлар жумласидан бирини танлаб олдим”**, деган эди<sup>129</sup>.

Имом Абу Заҳра унинг ушбу қисқа сўзидан бундай хулоса чиқарган: Имомнинг ҳикматли сўзидан қуйидаги уч нарсани англаб олиш мумкин:

Илм ўрганувчи, илмий муҳитда яшаб, унинг хидини сезиб турса, олимлар билан учрашиб ўз даврининг турли фикрий йўналишлари билан мулоқотда бўлса, шунингдек, фан соҳасида унга фаннинг нозик томонларини кўрсатиб, яширин муаммоларини очиб берадиган устозлардан бирининг мулозиматида турса, ўшанда ёруғликда ҳаракат қиладиган бўлиб, тўғри йўлдан адашмайди.

Абу Ҳанифа мазкур босқичларнинг барчасини босиб ўтиб, айниқса, илму маърифат, фалсафа ва ақоид маркази бўлмиш Кўфа шаҳрининг олимлари билан фикҳий масалалар бўйича Қуръон, Сунна, Ижмо ва Қиёс асосида музокаралар олиб борарди, насс мавжуд бўлмаганда муаммоларни қиёс орқали исботлашга ҳаракат қиларди. Кўфа олимларидан Иброҳим Наҳайй ва ундан сўнг унинг шогирдлари Қуръон ва Суннадаги ҳукмларнинг сабаб ва иллатларини истихрож қилиб (чиқариб) белгилаб олгандан кейин, ўша ҳукмларни мазкур иллатлар (сабаблар) мавжуд бўлган ҳодисаларга татбиқ этиб қиёс методидан фойдаланардилар. Абу Ҳанифа ёшлик ва талабалик вақтида ана шундай илмий муҳитда нафас олиб яшади, Кўфа шай-

<sup>129</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 25-бет, “Бағдод тарихи” ривояти асосида.

хи ва Ироқнинг буюк фақиҳи даражасига кўтарилгунга қадар шу йўлдан борди.

Шайх Муҳаммад Хузарийбек “Тарихут-ташриъил-исломий” китобида ёзишича, Абу Ҳанифа фикҳ илмини ўзлаштириш мақсадида ўша даврнинг йирик олими бўлмиш Ҳаммод ибн Сулаймонни танлаб олиб, унинг дарс ҳалқасига ўтирди<sup>130</sup>.

Ҳаммод ибн Сулаймон Ашъарий (в 120 ҳ.й.) фикҳ илмини Иброҳим Наҳаъий ва ундан кейин аш-Шаъбийдан олган эди, уларнинг иккаласи ҳам Али ибн Абу Толиб ва Ибн Масъуд фикҳини Шурайҳ, Алқама, Масруқ ибн Аждаъ орқали ўзлаштирган эдилар. Абу Заҳра таъкидлашича, Абу Ҳанифанинг қарашлари фикҳий масалалар бўйича Иброҳим Наҳаъийга яқинроқ эди, чунки у Ироқ мактабининг йирик намояндаси ҳисобланарди, Шаъбий эса Раъй ва Қиёс мактабини ёқтирмагани сабабли, аҳли ҳадис тарафдорларига яқинроқ эди.

Ҳиндистонлик машҳур фақиҳ Дехлавий “**Ҳужжатуллоҳил-болиға**” номли асарида таъкидлашича, Иброҳим Наҳаъийнинг сўзлари Ҳанафий мазҳаби учун йўлланма ҳисобланади. Агар Иброҳим ва унинг йўлдошлари сўзлари Ҳанафий мазҳаби билан таққосланса, жуда кам жойларда улар орасида фарқ кўзга ташланади, Абу Ҳанифа шундай ўринларда ҳам Куфа фақиҳлари йўналишидан чиқмайди.

Унинг устозлари барчаси ҳам аҳли сунна вал жамоадан бўлмай, айримлари турли гуруҳлар ва фирқаларга мансуб эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам фикҳ бўйича раъй ва қиёсни қўллаб-қувватламасди. Масалан, бир қатор тобиинлар фақат ҳадис ва осорга таяниб ушбу чегарадан чиқмасдилар.

Шунингдек, Абу Ҳанифа Жаъфарий шиалар имомлари бўлмиш Муҳаммад Боқир ва унинг ўғли имом Жаъфар Содиқ (олтинчи имом)дан ҳадис ривоят қилиб, фикҳ илми бўйича улар билан мунозаралар олиб борган. “Доиратул-маорифи ташайюъ” (Шиалик қомуси)нинг биринчи жилдида таъкидланишича, имом Боқир унинг устозларидан бири эди. Ҳазрат Содиқ унинг қиёс ва истехсон услубига муҳолиф бўлса ҳам, бундай муҳолафат илмий мунозарали моҳиятга эга эди<sup>131</sup>.

Ал-Маккий ривоятига кўра Абу Ҳанифа ёшлик чоғлари раъй

<sup>130</sup> Шайх Муҳаммад Хузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”, 168-бет.

<sup>131</sup> “Доиратул-маорифи ташайюъ” (Шиалик қомуси), 1-жилд, 402-бет, Техрон, 1369 ҳ.й.

ва қиёс билан шуғулланиб юрган даврда, шиаларнинг бешинчи имоми ва олимларидан бири Муҳаммад Боқир билан учрашган эди. Унинг ўзи ривоят қилишича, имом ундан: “**Жаддининг дини ва ҳадисларини қиёс билан ўзгартирган сенми-сан?**” деб сўраганда, Абу Ҳанифа унга: “**Маозаллоҳ!** (Бундай ишдан Худодан паноҳ тилайман!) дейди. Муҳаммад Боқир: “**Лекин ўзгартиргансан**”, дейди. Абу Ҳанифа унга қараб: “**Шайнингизга муносиб бўлганидек ўрнингизда ўтиринг, токи мен ҳам муносиб ўринда ўтирайин, негаки жаддингиз ўз ҳаётлик чоғларида ўз саҳобаларига қандай ҳурмат кўрсатган бўлсалар, мен ҳам сизни шунчалик ҳурмат қиламан.**

Имом ўз ўрнида ўтиради, Абу Ҳанифа унинг олдига келиб дейди:

— **Мен учта сўз ҳақида сиздан сўрайман, менга жавоб беринг: “Эркак заифми ёки аёлми?**

Муҳаммад Боқир: **Аёл.**

Абу Ҳанифа: **Аёлнинг улуши қанча?**

Муҳаммад: **Эркак икки ҳисса олади, аёл бир ҳисса.**

Абу Ҳанифа: **Бу жаддингизнинг сўзи, агар мен жаддингиз динини ўзгартирмоқчи бўлганимда эди, эркакка бир ҳисса ва аёлга эркакка нисбатан заифроқ бўлгани учун икки ҳисса бериш лозим дейишим керак эди.**

Сўнгра сўради: **Намоз афзалми ёки рўзами?**

Муҳаммад: **Намоз!**

Абу Ҳанифа: **Бу жаддингиз айтган сўз, агар мен жаддингиз сўзини ўзгартирсайдим, қиёсга биноан, аёл ҳайздан поклангандан кейин намозлар қазосини ўқиб, (тутмаган) рўзаларининг қазосини тутмасин деб ҳукм чиқарардим.**

Сўнг сўради: **Бавл (сийдик) нажасми ёки нутфами?**

Имом Боқир: “**Бавл нажасроқ**”, деб жавоб берди.

Абу Ҳанифа дейди: **Агар мен жаддингиз динини қиёс билан ўзгартирмоқчи бўлганимда эди, бавлдан кейин ғусл қилсинлар (ювинсинлар) ва нутфа чиққандан кейин таҳорат этсунлар деб ҳукм берган бўлардим, лекин жаддингиз динини қиёсга айлантиришдан Аллоҳдан паноҳ истайман.**

Ўшанда Имом Муҳаммад Боқир ўз ўридан туриб Абу Ҳанифани кучиб олди ва юзидан ўпиб, унга ҳурмат ва икром кўрсатди<sup>132</sup>.

<sup>132</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 64-бет.

Булардан ташқари, Абу Ҳанифа бошқа турли шиалик йўналишлари, жумладан, Кайсония, Зайдия, Исмоилия ва бошқалар билан мулоқотда бўлди. Хорижийлар вакиллари билан жуда кўп мунозаралар олиб борди. Кўп йиллар Маккада яшаш унга саҳобаларнинг энг йирик олимларидан бири бўлмиш Ибн Аббос шогирдларидан Куръон фикҳини ўрганиш учун имкон яратиб берди. Ибн Аббоснинг шогирдлари Маккада яшардилар.

Куфа шахрида Абу Ҳанифа билан замондош бўлиб яшаган машҳур фақиҳлардан қуйидагилар манбаларда зикр этилган:

1. Сўфиён ибн Саид ас-Саврий (97—161 ҳ.й.) ҳадис илмининг машҳур имомларидан бири ва атоқли мужтаҳид эди.

2. Шарик ибн Абдулло ан-Наҳаъий, 95 йил Бухорода туғилиб, 177 ҳ.й Куфада вафот этган. У фикҳ илми бўйича катта салоҳият ва илмий мақомга эга бўлиб, Куфа шахрида камоли адолат билан қозилик вазифасини бажарарди.

3. Ибн Абилайло — Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Абилайло (т.74ҳ.) раъй тарафдорларидан бўлиб, фақиҳ ва муфтий бўлгани учун Куфа қозиси қилиб тайинланди. Умавийлар ва Аббосийлар даврида 33 йил ушбу вазифани бажариб келиб, 148 йилда ҳаётдан кўз юмди. Сўфён Саврий: “Бизнинг фақиҳларимиз ибн Абилайло ва Ибн Шибрамадурлар”, деган эди.

Мазкур фақиҳлар ва Абу Ҳанифа ораларида келишмовчилик мавжуд эди. Хузарийбек фикрича, Сўфён Саврий билан унинг орасида келишмовчиликнинг сабаби аҳли раъй ва аҳли ҳадис орасидаги тушунмовчиликдан келиб чиққан бўлса, Ибн Абилайло билан муҳолафатнинг сабаби шундан иборат эдики, Абу Ҳанифадан фатво сўралганда у берган фатволар баъзан шаҳар қозиси Ибн Абилайло чиқарган қарорларга зид эди ва у бундан норози бўларди. Аммо Шарик билан келишмовчиликнинг сабаби замондошлар орасидаги рақобатдан бошқа нарса эмас эди. Биз бу ўринда Ибн Абилайло билан Абу Ҳанифа орасида юз берган ихтилофлардан бир мисолни Ибн Халликондан олиб кўрсатамиз.

Ибн Халликон “Вафаётул-аъён”да ёзишича, бир куни Куфа қозиси Ибн Абилайло маҳкама (суд) дан уйига қайтаётганда йўлда бир хотин бир эркакни “Ё ибназ-зонияйн!” яъни (Эй икки зинокор эркакнинг ўғли) деб сўкишининг гувоҳи бўлиб, ғазабланганидан суд идорасига қайтиб келиб ўша хотинни олиб келишга буйруқ беради. Хотин келиши билан дарров уни тўхта-

тиб икки марта қазф (бировни зинога нисбат бериб сўкиш) ҳаддини (жазосини) унга татбиқ қилдиради.

Бу можародан хабар топган Абу Ҳанифа бундай деган эди: Ушбу масала бўйича қози қўйидаги хатоларга йўл қўйган:

1. Ўзи ўтирган жойидан туриб кетгандан кейин, дарров қайтиб келиб, ўша ерда ўтиришда. Негаки қози жойидан тургандан кейин, дарҳол қайтиб келиб ўша ерда ўтирмаслиги керак.

2. Ҳад жазосини масжидда татбиқ этишда. Негаки, Пайғамбар алайҳиссалом ҳад жазоларини масжидларда татбиқ этишни тақиқлаганлар.

3. Аёлни тўхтатиб жазолашда. Негаки аёллар кийими билан ўтқизиб жазоланадилар.

4. Унга икки ҳад жазосини татбиқ қилишда. Негаки бир неча кишини бир сўз билан қазф қилганда, унга битта ҳад жазоси берилади. Бордию икки жазо лозим бўлса, унда кетма-кет эмас, балки биринчи жазо алаמידан қутулганидан кейин иккинчи жазо татбиқ этилади.

5. Ҳеч қандай муддаъий (даъвогар) мавжуд бўлмаган ҳолда аёлга ҳад жазосини татбиқ этишда.

Қози унинг ушбу сўзларини эшитиб, Куфа ҳокимига бориб Абу Ҳанифа номли бир йигит менга хусумат кўрсатиб, чиқарган ҳукмларимга қарши фатво чиқаради, мени ёмонлаб хатоларга нисбат бериб юради, деб шикоят қилади. Ҳоким Абу Ҳанифага одам юбориб, уни (бир муддат) фатво беришдан ман этади<sup>133</sup>.

### **3. Абу Ҳанифа яшаган давр ва унинг сиёсий қарашлари**

Абу Ҳанифа турли сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларга тўла бўлган икки давр — Умавийлар ва Аббосийлар даврларида яшаб, илмий фаолият олиб борди ва давлат ҳокимияти биринчи сулоладан иккинчи сулолага ўтишининг гувоҳи бўлди. У сиёсий томондан Алавийлар (Али авлодлари ва уларнинг ҳомийлари) тарафдори бўлган бўлса ҳам, тинчлик ва халқ манфаатини кўзлаб ҳеч қачон қурол кўтариб курашларда қатнашмади.

121 ҳижрий йили Зайд ибн Али Зайнул-Обидин Умавий-

<sup>133</sup> Ибн Халликон, “Вафаётул-аён” 4-жилд. 34-бет.

лар халифаси Ҳишом ибн Абдулмаликка қарши хуруж қилганда Абу Ҳанифа унинг ҳаракатига қўшилмаганлиги ҳақида бундай деган экан: **“Агар одамлар уни ҳам отасидек алдамасликларини билганимда эди, албатта у билан кураш майдонига кирардим, чунки у барҳақ имом эди, лекин унга ўз молим билан ёрдам бердим”**. Ибн ал-Баззозий “ал-Маноқиб” китобида ёзишча, у Зайд ибн Алига ўн минг дирҳам пул юбориб, ўз элчисига **“Менинг узримни унга бориб айтгин”**<sup>134</sup>, деган экан.

Зайд ибн Али томонидан уюштирилган ҳаракат 132 ҳ. йили унинг қатли билан якунланди. Ундан кейин ўғли Яҳё ибн Зайд отаси изидан бориб, Хуросонда бош кўтарди, лекин у ҳам отаси каби, “Равзатус-сафо” ва бошқа тарихий манбаларда қайд этилишича, Салм ибн Аҳваз ал-Мозини номли бир киши томонидан қадимий Жузжон маркази — ҳозирги Сарпул шаҳри ҳудудида ўлдириган ва боши кесилиб, Наср ибн Сайёрга юборилади ва жасади дорга осиб қўйилади. Абу Муслим ғалаба қозонгандан кейин унинг жасади ўша ерда дафн этилади. Ҳозирда ҳам унинг қабри ва ундаги барча тарихий ҳужжатлар билан ўша ерда сақланади.

Айтиб ўтганимиздек, ҳокимият Аббосийларга ўтиши жараёнида Куфа шаҳри ушбу тарихий ҳаракатнинг маркази бўлиб, натижада Абул-Аббос Саффоҳга байъат қилиш (овоз беришнинг қадимий услуби) амалга оширилди ва Умавийлар ҳокимиятдан четлаштирилди.

Мазкур ҳаракатда Абу Ҳанифа тўғридан-тўғри иштирок этмаган бўлса ҳам, айтиб ўтганимиздек, Али оиласи ва унинг тарафдорларига нисбатан ўзининг эзгу ниятларини яширмасди. Ўша даврда юз бериб турадиган сиёсий ҳодисалар Абу Ҳанифа ҳаётига қандай таъсир кўрсатгани ҳақида бир қатор ривоятлар мавжуд. Улардан бири Ибн Халликон томонидан қуйидагидек ривоят қилинган:

Умавийлар вакили Марвон ибн Муҳаммад томонидан Ироқ волиси қилиб тайинланган Язид ибн Ҳубайра Абу Ҳанифага мурожаат қилиб, унга қозилик вазифасини таклиф қилади, лекин Абу Ҳанифа уни қабул қилишдан бош тортгани учун уни ўн кунгача ҳар кунни ўн қамчи уриб жазолайди, лекин имом бу таклифни қабул қилмагани сабабли уни қўйиб юборади.

---

<sup>134</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 31-бет.



Мазкур ҳодиса юз бергани тўғри эканлигини қўллаш мақсадида Ибн Халликон куйидаги ривоятларни ҳам келтиради:

Аҳмад ибн Ҳанбал “Халқи Куръон” масаласи бўйича савалангандан кейин, Абу Ҳанифа бошидан кечирган ушбу воқеани эслаганда имомга куйиниб йиғларди. Шунингдек, Абу Ҳанифанинг невараси Исмоил ибн Ҳаммоод бундай деган эди: “Отам билан Куносидан ўтаётганимизда у йиғлади. Нега йиғлайсиз?” деб сўраганимда жавоб берди: “Эй ўғлим, мана шу ерда Хубайра қозилик вазифасини қабул қилдириш учун отамни ўн кунгача ҳар куни ўн қамчи урарди, лекин у қабул қилмади<sup>135</sup>.”

Абу Заҳра ҳам буни тасдиқлайди, лекин Муҳаммад Хузарийбек фикрича, қамчи билан уриш ҳаддан ортиқ таҳқир ҳисобланади. Амирликдан кейин энг шарафли вазифа бўлмиш фақатгина қозилик вазифасини қабул қилмаганлиги учун бир оқил киши томонидан бир кишини бундай жазолаш тушунарли эмас. Чунки Куфада жуда кўп фақиҳлар мавжуд бўлиб, улардан ҳар бирини қозилик вазифасини бажариш учун танлаб олиш мумкин эди.

Сўнгра Хузарийбек ушбу ҳодисага сиёсий тус бериб бундай дейди: “Менимча, Абу Ҳанифага қозилик вазифасини таклиф этишдан мақсад давлатга нисбатан унинг ишончи ва дўстлигини аниқлаб олиш эди. Афтидан, олимлар ўша даврда уларга ёқмаган давлатда ишлашни ёқтирмас эдилар ва уни ўша давлатни қўллаб-қувватлаш деб билардилар. Шунинг учун Хубайра Абу Ҳанифанинг таклиф этилган вазифани бажаришдан бош тортганини Бани Умайяга (Умавийларга) қаршилиқ деб уни ургандир”<sup>136</sup>. Биз ҳам ушбу фикрга қўшиламыз. Нафақат Умавийлар даврида, балки Аббосийлар даврида ҳам имомнинг саваланиши учун асосий сабаб сиёсий омил бўлган эди.

Абу Ҳанифа Хубайра қамоғидан чиққандан кейин Маккага қараб йўл олади (130 ҳ.й.) ва ҳокимият Аббосийлар сулоласига ўтгунга қадар Куфага қайтиб келмайди.

У янги ҳокимият — Аббосийлар ҳокимиятини розилик билан кутиб олиб, уларга байъат қилади. Лекин унинг Али оиласи ва авлодларига бўлган ишонч ва ҳурмати ҳар доим Мансурнинг — Аббосийлар халифасининг ташвишига сабаб бўларди. Зоҳиран Мансур имомнинг мавқеини кўтариб, ҳурмат кўрса-

<sup>135</sup> Ибн Халликон, “Вафаётул-аъён”, 4-жилд, 579-бет.

<sup>136</sup> Муҳаммад Хузарийбек, “Тарихут-ташриъил-исломий”, 168, 169-бетлар.

тиб, унга катта ҳадялар тақдим этиб турарди, лекин имом уларни юмшоқлик ва тадбир билан қайтариб юборарди, чунки у ҳеч кимдан ҳеч қачон ҳадя қабул қилмас эди.

Баъзан юз берган айрим ҳодисалар ҳам у билан Мансур орасидаги муносабатга ўз таъсирини кўрсатиб турарди. Масалан, Абу Заҳра манбаларга асосланиб ривоят қилишича, бир вақт Абу Жаъфар Мансур билан унинг аёли Хурра ўртасида унга рағбатсизлиги туфайли келишмовчилик юзага келди. Хотин ундан адолат қилишни сўрайди. Мансур унга: “Орамизда ҳукм чиқариш учун кимга ишонасан?” дейди. У: “Абу Ҳанифага” деб жавоб беради. Халифа рози бўлиб Абу Ҳанифани чақиртиради ва унга қараб: “Эй Абу Ҳанифа, Хурра менга даъво қилмоқчи, сен орамизда инсоф билан ҳукм чиқаргин” дейди. Абу Ҳанифа: “Амирул мўминин сўзласинлар” дейди. У: “Эй Абу Ҳанифа, бир эркак бир вақтнинг ўзида неча аёл билан уйланиши мумкин?” деб сўрайди. Абу Ҳанифа: “Тўртта (аёл билан)”, деб жавоб беради.

Халифа: “Чўрилардан нечтаси унга ҳалол бўлади?” деб сўрайди.

Жавоб беради: “Хоҳлаганича, сони белгиланган эмас”.

Халифа: “Бунга қарши бирон сўз айтиш мумкинми?”.

Абу Ҳанифа: “Йўқ”.

Сўнгра Абу Жаъфар: “Мен эшитдим”, деди.

Абу Ҳанифа айтади: “Бироқ, Аллоҳ буни адолат эгаларига ҳалол қилган, адолат қилолмасликдан қўрққан киши биттадан ортиққа уйланмаслиги керак. Аллоҳ таоло бундай буюрган: **“Фа-ин хифтум ан-лотаъдилу, фавоҳида”**, яъни, агар адолат қилолмасликдан қўрқсангизлар, биттага уйланингизлар. (Нисо сураси, 3-оят). Шунинг учун бизлар, белгилаб берилган одоб ва айтилган ўғитларни ўзлаштиришимиз керак”.

Ўшанда Абу Жаъфар сукут қилди ва сукути чўзилди. Абу Ҳанифа чиқиб кетди. Уйига етиб борганидан кейин Хурра унга бир ходим, у билан мол, либос, бир чўри ва битта Миср эшаги (хачир) юборди. Имом уларни қайтариб, ходимга деди: Менинг саломимни унга етказиб бундай дегин: **“Мен ўз диним учун курашдим, фақат ҳақ учун (ҳақни ҳимоя қилиб) бундай мавқеда турдим. Бу ишим билан ҳеч кимга яқин бўлишни ёки дунёвий манфаатни кўзда тутганим йўқ”**<sup>137</sup>.

<sup>137</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 36, 37-бет.

Аббосий халифалари сиёсий томондан Абу Ҳанифани ёқтирмасалар ҳам, унинг мазҳаби ва ҳуқуқий таълимотларига катта зарурат сезардилар. Чунки аҳли ҳадис мазҳабларига нисбатан Ҳанафий мазҳаби ўзининг кенг дунёқараши, ижтимоий, иқтисодий муаммоларни ечишда яратган катта ва кенг қамровли имкониятлари билан, давлат учун жуда кўп қулайликлар яратиб, замон талабларига, воқеликка мувофиқ равишда жавоб беришга қодир эди. Лекин шунга қарамасдан, унинг мухолифлари ҳам саройда, ҳам бошқа жойларда мавжуд бўлиб, ўрни келганда унга қарши ифво тарқатар эдилар. Баъзи бир муаллифлар, жумладан, Ибн Халикон ривоят қилган қуйидаги ҳодиса шундан далолат беради:

Абу Юсуф айтишича, халифа Абу Жаъфар Мансур Абу Ҳанифани (саройга) чақиради. Абу Ҳанифага қарши хусумат кўрсатиб юрган Мансурнинг ҳожиби Рабиъ Мансурга қараб дейди:

— Эй Амирул мўминин, бу Абу Ҳанифа сизнинг жаддингиз Абдулло ибн Аббосга қарши туради. Жаддингиз “Агар бир киши онт ичган бўлса, бир кун ёки икки кун ўтгандан кейин ҳам ундан истисно қилиши мумкин”, деган эдилар. Лекин Абу Ҳанифа истисно қилиш (яъни бирон бир матлабни онт ичилган матлабдан истисно қилиб, чиқариб ташлаш) қасам ичаётган пайтда бўлмаса жоиз эмас, дейди.

Абу Ҳанифа халифага қараб: “Эй мўминлар амири, Рабиъ сизнинг аскарларингиз сизга нисбатан ҳеч қандай байъат (овоз бериш, тасдиқлаш) ҳуқуқига мажбур эмаслар, деб гумон қилмоқда”, дейди.

Халифа: “Қандай қилиб?” деб сўрайди.

Абу Ҳанифа: “Улар сизга қасамёд этиб байъат қилиб, вафодорлик учун онт ичадилар, аммо уларига қайтганларидан кейин истисно қилишлари натижасида уларнинг қасамлари ботил бўлади”, дейди.

Мансур кулиб: “Эй Рабиъ, Абу Ҳанифага тегишма”, дейди.

Абу Ҳанифа саройдан чиқиб кетишида Рабиъ унга қараб: “Сен менинг қонимни тўкмоқчи бўлдинг”, дейди. Абу Ҳанифа унга жавобан: “Йўқ, сен менинг қонимни тўкмоқчи бўлдинг, лекин мен ҳам сени, ҳам ўзимни қутқаздим”<sup>138</sup>, деб жавоб беради.

---

<sup>138</sup> “Вафаётул-аён” ва “Бағдод тарихи”.

#### 4. Абу Ҳанифанинг фикҳий асарлари

Абу Заҳра “Имом Абу Ҳанифа унга нисбат берилган бир неча кичик рисолалардан бошқа китоб ёзмаган”, деб таъкидлаб, улар жумласидан “**ал-Фикҳул-Ақбар**”, “**ал-Олим вал-мутааллим**”, “**Қадарияга раддия**” рисоласи ва Усмон ал-Бустийга ёзган рисоласини эслатиб ўтиб, уларнинг ҳаммаси калом илмига тегишли асарлар бўлган ва унинг ўзи фикҳ бўйича ҳеч қандай китоб ёзмаган, балки унинг фикҳи ва ҳуқуқий назариялари шоғирдлари томонидан тўпланиб тарқатилган”, дейди.

А. Деҳхудо шунингдек, “**Ал-Илму баҳран, шарқан ва ғарбан, буъдан ва қурбан**” номли бир китобни унга нисбат бериб, баъзилар “ал-Фикҳул-Ақбар” уники эканлигига шубҳа билан қараганлар, деб таъкидлайди<sup>139</sup>.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, айтиб ўтилган рисолалар Абу Заҳра ёзганидек, нафақат Абу Ҳанифага нисбат берилган, балки унинг ҳақиқий асарларидир. Деҳхудо томонидан билдирилган шубҳага ҳам ўрин йўқ, чунки ишонарли олимлар томонидан ва мўътабар манбаларда таъкидланганидек, уларнинг ҳар бири ўзига хос ўтмишга эга. Масалан, Ҳожи Халифа Кашфуз-зунунда “ал-Фикҳул-Ақбар” имом Абу Ҳанифаники эканлиги ва уни Абу Ҳанифадан Абу Мутиъ Балхий ривоят этганлигига урғу бериб, бир қатор олимлар, жумладан, куйидагилар унинг устидан шарҳлар ёзганлигига ишора қилади:

1. Мавло Илёс ибн Иброҳим Синубий шарҳи.
2. Мавло Аҳмад ибн Муҳаммад Мағнисовий ёзган шарҳ.
3. “**Ал-Ҳикматун-набавия**” номли шарҳ ва унинг қисқартмаси.
4. Ал-Ҳаким Исҳоқ ёзган шарҳ. Ҳожи Халифа таъкидлашича, уни Абулбақо 918 ҳижрий йили назм қилиб “**Ал-Иқдулжавҳар фи назмил-фикҳил-ақбар**” деб атаган.
5. Иброҳим ибн Ҳасан ал-Кирмиёний Шарифий 1016 йил назм силсиласига киритган асар.
6. Мавлоно Алил-Қорий ёзган “**Минаҳур-равзил-азҳар**” номли бир жилдлик катта шарҳ.
7. Шайх Акмалуддин ёзган “**ал-Иршод**” номли шарҳ<sup>140</sup>.

<sup>139</sup> А. Деҳхудо, “Луғатнома”, 1-жилд, 385-бет.

<sup>140</sup> Котиб Чалабий, “Кашфуз-зунун” 2-жилд, 202-бет, Байрут. Дорул-кутубия. 1992.

Булардан ташқари буюк Имом Абу Мансур Мотуридий “ал-Фикҳул-Акбар” устидан Абу Ҳанифанинг ҳақиқий асари сифатида қимматли шарҳ ёзиб, ундаги асосий қоидаларни Мотуридий калом мазҳаби учун асос қилиб олган.

• “*Ал-Муснад*”

Деҳхудо “Луғатнома” да Абу Ҳанифа “Муснад” и Имом учун ишонарли бўлган ҳадислар ривоятдан иборат бўлиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилиб, ҳошиялар битилган ва қисқартирилган ва ушбу асарни Ҳасан ибн Зиёд Луълуый Абу Ҳанифадан ривоят қилган, деб маълумот беради<sup>141</sup>.

Котиб Чалабий “Имоми Аъзам муснади” номи билан ушбу асар ҳақида муфассал маълумотлар бериб ўтиб, Ҳасан ибн Зиёд Луълуый томонидан ривоят қилинганини эслатиб ўтади. Ҳорисий ривоятига биноан, ушбу “Муснад” шайх Қосим ибн Қутлубғо томонидан фикҳ боблари асосида тартибга солинган. Жамолуддин Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Қунавий Аддад-Димашқий (в.70 ҳ.) уни қисқартириб, “*ал-Муътамад*” деб номлаган.

Абул-муаййид Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Хоразмий (в.665 ҳ.) унинг барча завоидини чиқариб ташлаб ўз ишини қуйидагича изоҳлайди: “Шомда баъзи бир жоҳил кишилар, уни камситиш мақсадида миқдорини камайтириб кўрсатиб, бошқа асарларнинг қадрини кўтариб юргани, Шофиъий Муснади ва Молик Муваттосига асосланиб, Абу Ҳанифанинг Муснади йўқ, деб тасаввур қилишларининг гувоҳи бўлдим. Ўшанда Имомдан фақат бир қатор ҳадислар ривоят қилинарди. Ушбу ҳодиса менинг диний ҳамиятим (ғайратим)ни кўзғатиб, буюк олимлар томонидан тўпланган 15 та муснадни бирлаштиришга киришдим”.

Абул-муаййид ундан кейин 15 та буюк ҳадис олимлари, жумладан, Имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний, Имом Абу Юсуф, Имом Ҳофиз, Абу Муҳаммад Абдулло Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Хусрав ал-Балхий (в. 523 ҳ.), Имом Мовардий ва бошқаларнинг исмларини қайд этади.

Ушбу тўпланган муснад Исмоил ибн Исо ибн Давлат ал-Авфоний ал-Маккий ва Абу Бақо Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Адавий ал-Моликий томонидан қисқартирилган.

<sup>141</sup> “Луғатнома”, 1-жилд, 385-бет.

Жалолуддин ас-Суютий (в. 911 ҳ.) уни шарҳлаб “**ат-Таълиқатул-манифа ало муснади Аби Ҳанифа**” деб атаган<sup>142</sup>.

Абу Ҳанифага нисбат берилган мазкур муснаддан бир қўлёзма нусхаси Ўз ФА Абурайҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида **Р.4815** рақами остида сақланмоқда.

Нусханинг охирида: “**Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг “Муснад” номли китоби 870 йил рамазон ойининг 29-куни кўчириб тугатилди**”, деб ёзилган.

Китоб 270 варақ (540 бет)да сулс ёзувида ёзилган бўлиб, котибнинг исми мавжуд эмас. Бошидан 113 варағи тушган.

“Муснад” 40 бобни ўз ичига олади. Бобларда Абу Ҳанифадан ривоят қилинган ҳадислар иснодлари билан муфассал шаклда берилади. 40-боб беш фаслдан иборат бўлиб, уларда Муснадда зикр этилган шайхлар (ҳадис ривояти устозлари)нинг қисқача таржимаи ҳоли берилади. Масалан, **биринчи фаслда** Муснадда номи зикр этилган Пайғамбар саҳобалари, **иккинчи фаслда** Абу Ҳанифанинг уч юзга яқин устозлари (ҳадис ривояти бўйича), **учинчи фаслда** Абу Ҳанифадан ривоят қилган унинг асҳоби (суҳбатдошлари) танитилади<sup>143</sup>.

Ваҳба Аз-Зухайлий “Ислом фикҳи ва унинг манбалари” китобида қайд этишича, у Анас ибн Молик билан учрашиб, ундан “**Илм ўрганиш ҳар бир мусулмонга фарздир**” деган ҳадисни ривоят қилган<sup>144</sup>.

“**Имоми Аъзам муснади**” бўйича тадқиқот олиб бориб, уни ҳар томонлама ўрганиш ҳадис ва фикҳ олимлари олдида турган фахрли бурч ҳисобланади.

### • *Ҳанафий мазҳабининг истилоҳлари*

**1. Зоҳирур-ривоя** — Муҳаммад ибн Ҳасанга мансуб олти китобдир. Ундан ҳанафий мазҳабининг уч имоми — Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммаднинг назариялари назарда тутилади.

**2. Имом** — Абу Ҳанифа.

**3. Шайхон** — Абу Ҳанифа ва Абу Юсуф.

<sup>142</sup> Котиб Чалабий, “Кашфуз-зунун”, 2-жилд, 432, 433-бет

<sup>143</sup> “Муснади Имоми Аъзам Абу Ҳанифа”, Ўз ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти, Р.4815 рақамли қўлёзма.

<sup>144</sup> Доктор Ваҳба аз-Зухайлий, “Ислом фикҳи ва унинг манбалари”, 1-жилд, 27-бет.

4. **Тарафайн** — Абу Ҳанифа ва Муҳаммад.
5. **Соҳибайн** — Абу Юсуф ва Муҳаммад.
6. **Ас-соний** — Абу Юсуф.
7. **Ас-солис** — Муҳаммад.
8. **Лаҳу** — Абу Ҳанифанинг қараши ёки нуқтаи назари.
9. **Лаҳумо, индахумо, мазҳабухумо** — Абу Юсуф ва Муҳаммаднинг мазҳаби (муштарак қарашлари).
10. **Асҳобуно** — машҳур уч имом — Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммад.
11. **Машойих** — имом Абу Ҳанифа давридан кейин яшаган мазҳаб олимлари<sup>145</sup>.

## 5. Абу Ҳанифа ва муржийлик

Баъзи бир муаллифлар Абу Ҳанифани муржиадан ҳисобланганлар. Масалан, А.Деҳхудо “Луғатнома”да (1-жилд, 385-бет) “Баъзилар “Ал-Фикҳул-Акбар” китоби Абу Ҳанифадан эканлигига шубҳа билдирганлар, негаки Имомнинг ўзи муржиадан эди, лекин “Ал-Фикҳул-Акбар” китоби муржийлар ақидаларининг ботил ва асоссиз эканлигига қаратилган”, деб ёзади. Шунингдек, Ғассон ал-Муржийий ва бошқалар Абу Ҳанифа ҳақида шундай фикр билдирганлар. Ушбу мавзу ниҳоятда муҳим ва Абу Ҳанифа шахсияти ва эътиқодини белгиловчи масала бўлгани учун унинг устида бир оз тўхталиб ўтамиз.

Тарихий манбаларга кўра, муржиа авваллари бир сиёсий оқим бўлса ҳам, орадан кўп вақт ўтмай бошқа гуруҳлар каби назарий баҳсларга киришиб, иймон, куфр ва мўмин кишини иймонсиз кишидан ажратиш мавзулари бўйича кўп қиррали баҳсу мунозаралар олиб борганлар. З.Ҳусниддинов “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар” номли китобида ёзишича, муржийлар “Бу дунёдаги инсон ҳолатини муҳокама қилишни “орқага суриб” (иржобъ), яъни инсоннинг хатти-ҳаракатини, унинг иймонини ёлғиз Аллоҳнинг ўзигина билади ва фақат унинг ўзи инсон устидан ҳукм қилиши хос деб ҳисоблайдилар” (31-бет).

Муржиа гуруҳи ақидасига кўра, иймон тангри ва унинг Пайғамбарларини тасдиқлаш билан бирга ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.)ни унинг ҳақиқий элчиси деб ишонишдан иборатдир.

<sup>145</sup> Доктор Ваҳба аз-Зухайлий, “Ислом фикҳи ва унинг манбалари”, 1-жилд, 45-бет.

Бундай иймон эгаси бўлган кишига гуноҳ қилиш зарар қилмаганидек, кофир киши учун ҳам тоат ва ибодат қилиш ҳеч бир фойда келтирмайди. Доктор З.Сафо манбаларга асосланиб берган маълумотга кўра, уларнинг айримларининг фикрича иймон фақат кўнгил ишончидан иборат бўлгани учун, мўмин киши тили билан куфр сўзларини айтиб, санамларга ҳурмат кўрсатиб, яҳудийлар ва насронийларга яқинлашса, ҳатто салиб (хоч)ни мақташ билан таслис (учталиқ)га мойиллик кўрсатса ҳам, юракда мўмин бўлган ҳолда жаннат аҳлидан ҳисобланади<sup>146</sup>.

Абу Ҳанифага муржийлик нисбатини бериш ҳақида Ибн Ҳажар Маккий ўзининг “Ал-Хайротул-ҳисон” номли асарида қуйидагича фикр билдирган: бир гуруҳ кишилар Абу Ҳанифани муржийлардан деб ҳисоблаганлар, лекин бу сўзнинг ҳақиқати йўқ, сабаби:

Биринчидан, “**Ал-Мавоқиф**” китобининг шарҳловчиси Фассон ал-Муржий “иржов” (орқага ташлаш) ақидасини Абу Ҳанифа номидан нақл қилиб, уни муржиадан деб келган. Бу эса ифтиро ва туҳматдан бошқа нарса эмас. У, шу йўсинда Имомга нисбат бериш йўлидан ўз мазҳабини тарқатишга уринган.

Иккинчидан, мўътазила биринчи босқичда қазо ва қадар масаласи бўйича ўзларига қарши бўлганларни муржий деб атардилар.

Ваҳбий Сулаймон Фовжий “Абу Ҳанифатун-Нуъмон номли китобида “Фатхул-борий ало саҳиҳил-Бухорий” муаллифи Имом Кашмирийдан қуйидагиларни келтиради:” Салафлар (ўтган буюк олимлар) нуқтаи назаридан иймон уч нарса, яъни эътиқод, қавл (сўз) ва амалдан иборат бўлиб, биринчи ва иккинчиси юрак билан тасдиқлаш ва тил билан иқрор этишдир. Учинчи жузъи, яъни амал, иймоннинг таркибий қисмими ёки эмасми, деган масала бўйича тўрт йўналиш юзага келган: Хавориж ва Мўътазила ақидасига биноан, инсоннинг амали иймоннинг жузъи, яъни таркибий қисмини ташкил этгани учун, амални тарк этган киши уларча иймондан айрилиб, Хавориж назарида кофир бўлади, аммо Мўътазила ақидасига кўра у кофир бўлмайди, балки икки манзил (иймон ва куфр) ўрта-

---

<sup>146</sup> З.Сафо, “Эронда адабиёт тарихи”, 1 жилд, 51-бет



сида учинчи манзилда туради, яъни на мусулмон ва на кофир ҳисобланади.

Муржийлар гуруҳи ақидасига биноан, ҳеч қандай амалга эҳтиёж йўқ, фақат кўнгилнинг тасдиғи кифоя этади. Бу ўринда биринчи икки гуруҳ — Хавориж ва Мўътазила билан учинчи гуруҳ (муржиа) бир-бирига қарши икки томонда турадилар.

Тўртинчи мазҳаб аҳли сунна вал жамоа мазҳаби бўлиб, ўртача мавқеда туради. Уларча: албатта амал қилиш ҳам зарур, лекин уни тарк этган киши кофир эмас, балки фосиқ деб ҳисобланади.

Аҳли сунна эса ушбу масала бўйича икки гуруҳга бўлинади: муҳаддислар (ҳадис тарафдорлари — аҳли ҳадис) иймон эътиқод ва амаллардан иборат десалар, бизнинг буюк имомимиз Абу Ҳанифа, шунингдек, фақиҳлар ва мутакаллимларнинг аксарияти тасдиғи, яъни қалбдан ишончи бўлмаган кишини кофир ва амал қилмаган кишини фосиқ деб билсалар ҳам, амални иймоннинг бир қисми деб билмайдилар ва амални унинг таърифига киритмайдилар.

Абу Ҳанифа амални иймоннинг жузъи деб билмаса ҳам, унга катта аҳамият бериб, амал иймоннинг ортишига сабаб бўлади деб таъкидлаган ва муржийлар каби уни бутунлай йўққа чиқармаган.

Энди “Амал иймоннинг жузъидир”, деган аҳли ҳадис таъбири, амал иймоннинг таркибий қисми эканлигини инкор этувчи муржиа эътиқодидан узоқ бўлган. Амал иймоннинг бир қисми эканлигини рад этишга асосланган Абу Ҳанифа таъбири уларга яқинроқ бўлгани учун Ҳанафийлар муржиаликка нисбат берилганлар ва бу эса золимонадир<sup>147</sup>.

Имом Абу Ҳанифа бу борада ўз ақидасини ўзининг шогирди Усмон ал-Бустийга ёзган рисоласида баён этган. Усмон унга мен сизнинг муржийлардан эканлигингиз ҳақида эшитдим, деб ёзганда, Имом унга жавобан бундай деб ёзганлар:

Билиб қўйки, мен айтаман, қибла аҳли мўминдурлар, бирон бир фарзни (фарз ибодатни) адо қилмаганлиги учун уларни иймондан чиққан демайман, ҳар ким иймон-эътиқод билан барча фарзларни бажариб Аллоҳга итоат қилган бўлса, у бизнинг ақидамизга биноан жаннат аҳлидандир, ҳар кимки иймон-эътиқод ва амални бирга тарк этган бўлса, у кофир ва

<sup>147</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон”, 280—282-бетлар.

дўзах аҳлидандир. Ҳар кимки иймон эгаси бўлган ҳолда фарзларни тарк этган бўлса, у гуноҳкор мўмин ҳисобланади, агар Худо хоҳласа уни жазолайди, хоҳласа кечиради, бажармагани учун жазоласа гуноҳ учун жазолаган бўлади, агар кечирса, унинг гуноҳини кечирган бўлади.

Аммо, сен тутган муржиа номига келадиган бўлсак, унда адолатга асосланиб сўзлаб юрган қавмнинг қайси гуноҳи учун бидъат аҳли ушбу ном (яъни муржиа номи) билан атайдилар?! Лекин улар аҳли адл ва аҳли суннадурлар-ку! Аммо фақат душман тоифа уларни ушбу исм билан атаганлар” (рисоланинг 37—38-бетлари)<sup>148</sup>.

## **6. Абу Ҳанифанинг шахсияти ва илмий мақоми**

Машҳур араб ёзувчиси Мустафо Лутфий Манфалутий ўзининг “**Ан-Назарот**” номли асариди “Ал-азама” (буюклик) сарлавҳаси остида қуйидагидек фикр билдиради: “Агар бир шоир ё олим, ё ўз қавмида нажиб инсон, ё ўз миллатида даъват қилувчи киши ҳақида одамлар унга баҳо беришда бир-бирига қарши икки гуруҳга бўлиниб, бир томон унинг муҳаббатига берилиб, уни фаришталар даражасига кўтарган бўлса, иккинчи томон унга қарши туриб мақомини шайтон даражасига туширган бўлса, билиб қўйгинки, бундай одам ҳақиқатан ҳам буюк инсондир”<sup>149</sup>. Унинг ушбу сўздан чиқадиган хулоса шундан иборатки, оддий шахсга жамият ҳеч қачон бундай муносабатда бўлмайди. Чунки, у ҳеч кимнинг диққат ва эътиборини ўзига торта олмайди.

Агар биз Абу Ҳанифанинг илмий шахсияти, ўздан қолдирган асарлари ва илмий назариялари, ёки қисқача қилиб айтадиган бўлсак, у яратган ҳуқуқий мактабни кўздан кечирадиган бўлсак, унга нисбатан икки хил, бир-бирига қарама-қарши муносабатнинг гувоҳи бўламиз.

Абу Заҳра ёзишича, Абу Ҳанифа ўз иқтидорли шахсияти ва чуқур таъсир ўтказиш қобилияти билан бирга, фатво бериш ва ҳукм чиқариш, ҳадисларни тушуниш ва улардан шариат

---

<sup>148</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий ушбу матлабларни Абдулҳай Лакнавий ёзган “Ар-рафъу ват-такмийл” номли асаридан ва бошқа бир неча манбалардан кўчириб олган.

<sup>149</sup> Мустафо Лутфий Манфалутий, Куллиёт, Дорул-жийл, Байрут, 1984, 55-бет.

хукмларини истихрож қилиш (чиқариб олиш) бўйича ўзига хос янги услубга эга эди. Бу услубни ўттиз йил ёки ундан кўпроқ муддат давомида ўз шогирдлари ва улар билан алоқада бўлган кишилар орқали тарқатишга уринди. Албатта, бундай киши аччиқ танқидларга учраш, мухолифлар томонидан камситиш, фикрларини бузиб кўрсатиш ва унга мутаассиблик билан муносабатда бўлишларининг гувоҳи бўлади.

Таассублар даври бўлган IV ҳижрий аср (922—1022 м.й.) жараёнида тортишувлар унинг тарафдорлари ва мухолифлари орасида ўз авжига етиб борди. Ўшанда фикҳ илми мутаассиблар орасида мужодала ва тортишув мавзуига айланган эди. Энг ашаддий тортишувлар Ҳанафийлар ва Шофиъийлар орасида бўлгани туфайли ҳар иккала Имомга қарата кўп туҳмат тошлари отилди. Абу Заҳра таъкидлашича, ҳатто баъзи Шофиъийлар тўғри йўлдан чиқиб гуноҳга қўл уриш каби туҳматларни унга ҳавола қилдилар<sup>150</sup>.

Баъзан, айрим муаллифлар айрим сўзларни баъзи бир машҳур кишилардан қилинган ривоятларни тўғрилигини текширмасдан ўз китобларига киритганлар. Масалан, Хатиб Бағдодий Ибн Маҳдийдан ривоят қилишича, гўёки ислом учун “Дажжол”дан кейин Абу Ҳанифанинг раъй услубидан каттароқ фитна мавжуд эмас эмиш. Шунингдек, Деҳхудо “Луғатнома”да Сўфён, Молик, Ҳаммод, Шофиъий ва Авзоъий тилидан қуйидаги сўзларни келтиради:

“Исломда Абу Ҳанифадан ёмонроқ киши туғилган эмас”. Молик тилидан: “Абу Ҳанифа кўзғотган фитна ислом уммати учун Иблис фитнасидан ҳам хатарлироқдир”<sup>151</sup>.

Бундай ривоятлар асоссиз ва тўқимадир. Сабаби:

Биринчидан, имом Молик Абу Ҳанифа билан тўғридан-тўғри учрашиб, унинг лаёқати олимлигини тасдиқлаган ва ундан Абу Ҳанифа ҳақида сўралганда, “У шундай бир олимки, агар истаса, ушбу устунни олтин деб исботлашга қодир”, деб жавоб берган эди.

Иккинчидан, Имом Шофиъий Муҳаммад ибн Ҳасан орқали Абу Ҳанифа мактабининг шогирди бўлиб, раъй ва қиёс мактаби таълимотини ундан олгандан кейин иккинчи марта ўзининг ҳуқуқий мактабига (мазҳабига) асос солган ва “Фикҳ

<sup>150</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 10—11-бет.

<sup>151</sup> А.Деҳхудо, “Луғатнома”, 388-бет.

бўйича одамлар Абу Ҳанифанинг оиласидурлар”, деган сўзи билан унга ўз чуқур иззат ва эҳтиромини билдирган.

Учинчидан, Абдурраҳмон Авзоъий марвлик буюк фақиҳ ва муҳаддис Ибн Муборак орқали Абу Ҳанифа таълимотига ошно бўлиб, унга нисбатан қалбида туғилган шубҳаларга чек қўйган ва унинг ҳақида нотўғри фикрда эканлигидан истиғфор билдириб, Ибн Муборакка ҳар доим у билан бўлиб, ундан кўпроқ илм ўрганишни тавсия этган<sup>152</sup>. Ундан кейин Макка шаҳрида Абу Ҳанифа билан учрашиб, яқиндан дўстона мулоқотда бўлган.

Тўртинчидан, Ҳаммод Абу Ҳанифанинг йирик ва доимий устози бўлган, Имом 18 йил унинг дарс ҳалқасида ўтириб, илму фазлидан фойдаланган ва унинг вафотидан кейин ўрнида мударрис бўлиб, унинг вазифасини бажарган. Ҳаммод Ироқ мактаби (раъй ва қиёс мактаби) нинг йирик вакилларидан бири бўлган.

Шунингдек, “Луғатнома” да келтирилишича, гўёки Абу Ҳанифа: “**Лав адракани расулуллоҳи, ла-ахаза бикасийрин мин қавли**” (**Агар Пайғамбар менинг давримда бўлганда эди, менинг кўп сўзларимга қўшиларди**)”,<sup>153</sup> деган экан.

Бундай асоссиз ривоятлар очиқдан-очиқ ёлғон сўз бўлиб, таассуб ва хусумат юзасидан унга нисбат берилган, негаки Ҳанафий мазҳаби асосан Куръон ва Пайғамбар суннасига таянган бўлиб, Имом ҳеч қачон ишонарли ҳадисларга қарши раъй ва қиёсдан фойдаланмаган.

Лекин, шофиъий мазҳабининг баъзи бир вакиллари, ҳеч қандай таассубга берилмасдан Абу Ҳанифа ҳақида инсоф ва адолат асосида сўз юритиб, мутаассибларнинг сўзларини рад этиб келганлар. Абу Заҳра ёзишича, улар жумласидан “**ал-Ҳайротул-Ҳисон фи маноқибил-Имомил-аъзам Аби Ҳанифа ан-Нуъмон**” номли рисола муаллифи, Ибн Ҳажар ал-Ҳайтабий аш-Шофиъий “**Табйизус-саҳифа фи маноқибил-Имом Аби Ҳанифа**” номли рисола муаллифи ас-Суютийни эслаш мумкин. Шунингдек, аш-Шаъроний “**ал-Мезон**”да Абу Ҳанифани эзгулик билан эслаб ўтиб, уни авлиёлардан деб ҳисоблаган ва унинг ҳукм чиқариш услуби тўғрилигини таъкидлаган.

<sup>152</sup> Ибнул-Ҳажар ал-Ҳайтабий, “Ҳайротул-Ҳисон” 33-бет, Абу Заҳра иқтибоси асосида — Абу Ҳанифа китоби, 11-бет.

<sup>153</sup> “Луғатнома”, 388-бет.

Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ислом ҳуқуқшунослиги тарихида мисли кўрилмаган буюк ва кўп қиррали шахслардан бири эди. Унинг буюклиги рамзини Куръон ва Суннага чуқур ишонган ва таянган ҳолда мустақил фикр юритишида ва ҳеч қандай қўрқувсиз фикҳ бўйича ушбу йўналишни такомиллаштириб, тизимлаштиришида кўриш мумкин.

У яшаган давр ривожланиш даври, у ҳаёт кечирган муҳит турли маданиятлар учрашуви маркази, хилма-хил сиёсий, ижтимоий ва фалсафий фикрлар тўқнашуви майдони эди. Куръон ва Ҳадисларда барча ҳаётий муаммоларни ечиш учун кўпинча умумий ва баъзан, мушаххас ва конкрет усул ҳамда қоидалар кўрсатиб берилган эди. Илоҳий китобда аниқлаштирилмаган масалалар Пайғамбар сўзлари билан изоҳланар ва аниқликка олиб чиқиларди. Ундан кейин ижмо услуби ўз ечимини топмаган муаммоларни ҳал қилиш тамойилларини белгилаб берарди. Лекин, мазкур йўлланмалар тараққиёт сари олға қадам ташлаб бораётган жамиятда юз бериб турадиган ҳодисаларга жавоб топиш учун етарли эмас эди.

Сабаби, фақиҳлар ва мужтаҳидлар таъкидлаганларидек, насс (Куръон оятлари ва ҳадислар иборалари) чегараланган бўлиб, юз бериб турадиган ҳодисалар чексиз ва амалиёт майдони чегарасиздир. Шаҳристоний айтишича: **“Бизга маълумки, ибодатлар ва иш юритиш, тасарруф соҳаларида юз бериб турадиган ҳодисалар чексиз, сон-саноксиздир. Шунингдек, бизга маълумки ҳар бир ҳодиса учун бир муайян насс мавжуд эмас ва буни тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Албатта, насслар чекланган ва воқеалар чексиз бўлиб, чекланган нарсалар чегарасиз нарсаларни қамраб ололмайди. Шу сабабли ижтиҳод ва қиёсга эътибор бериш бир зарурат сифатида юзага келиб, ҳар бир ҳодиса учун ижтиҳод қилиш лозим бўлади”**<sup>154</sup>.

Ҳазрат Муҳаммад Муоз ибн Жабалга қозилик вазифасини топшириб, уни Яманга жўнатмоқчи бўлганида, ундан: “Бордию Куръон ва Суннада муаммолар ечимини тополмасанг нима қиласан”, деб сўраганда, у: “Ўз райъим (шахсий фикрим)га асосланиб ижтиҳод қиламан”, деб жавоб берган эди.

Ўшанда Пайғамбар унинг кўксига қўли билан уриб, Худога ҳамду санолар бўлсинки, ўз Пайғамбарининг элчиси (ва-

---

<sup>154</sup> Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, “Тарихул-фикҳил-исломий”, 27-бет.

кили)ни Пайғамбар рози бўладиган йўлга йўллади, деб розилик билдирган эди.

Ҳазрат Муҳаммаднинг ушбу сўзлари воқеликни эътироф этишдан иборат бўлиб, у келажакда амалиёт, яъни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда сон-саноксиз ҳодисалар юз беришини кўзлагани учун, саҳобаларни ва улар орқали олимларни шундай шароитга дуч келган чоғда қандай амал қилиш йўлини кўрсатган.

Шунингдек, Куръон кўпинча ҳуқуқий масалаларга умумий шаклда далолат қилади. Бундай аҳволда усулул-фикҳ қоидаларига асосланиб, кўрсатилган умумий ҳукм доирасида Сунна ва ижмодан фойдаланиб, ечими топилмаган мушаххас масалаларни ҳал қилиш йўлларини қидиришга зарурат сезиларди. Янги муаммонинг ечими ҳадислар ва ижмода ҳам топилмаса, қиёс ва ҳуқуқий истидлолга мурожаат қилинарди.

Абу Ҳанифа шу йўлдан — тўғри йўлдан борди. Албатта бундай йўл Пайғамбаримиз бир марта эмас, балки ўрни келганда ҳар доим саҳобаларга кўрсатиб турган, Хулофои Рошидин ва ўша давр фақиҳлари томонидан босиб ўтилган йўл ҳисобланарди.

Абу Ҳанифа Куръоннинг руҳи ва ҳақиқий мазмунини, йўлланмалари ва кўрсатмаларини чуқур англаб олган эди. Шунинг учун ҳам фикҳ ҳаёт билан уйғунлашиб ҳаракат қилиши ва ҳаёт ривожини билан тараққий этиб бориши зарурлигини яхши тушунарди. У билардики, агар фикҳ замон билан ҳамоҳанг ҳаракат қилмай тўхтаб қолса ва замон талабларига жавоб беролмаса, албатта қотиб қолади. У “Аз-заруроту тубиҳул-маҳзурот” (зарурат нораво нарсаларни раво қилади) “Ло-зарара ва ло зирора фил-ислом” принципларининг туб моҳияти ва мазмунини яхши тушунарди. Шу сабабли ўз мазҳабини эркин фикрлиликка асослантирди, ҳеч қачон ҳатто оғир ва чидаб бўлмайдиган шароитда ҳам ҳурфикрлилик ва эътиқод мустақиллигидан воз кечмай, уни ўзига байроқ қилиб олди ва бу йўлда ўз ҳаётини гаровга қўйди.

Калом илмининг услуби билан ошно бўлиш, Куфа шаҳридек маданият ўчоқларидан бирида яшаш унга ўзи асос солган мазҳабнинг асосий қоидаларини ишлаб чиқишда катта ёрдам берган.

Тадқиқотчи олимлар Ҳанафий мазҳабини суннийлар

ҳуқуқшунослигида қиёс ва тафаккурнинг чўққиси деб тўғри баҳолаганлар. Абу Ҳанифа илк бор фикҳ илмини тасниф қилиб яъни илмий нуқтаи назардан турли фаслу бобларга бўлиб<sup>155</sup>, фароиз (мерос) илмини мустақил фан сифатида фикҳ илмидан ажратиб берган.

Мисрлик машҳур олим Аҳмад Амин ўзининг **“Зухал-ислом”** (“Ислом ёғдуси”) номли асарида таъкидлашича, Абу Ҳанифа ибодат ва ҳуқуқнинг турли соҳаларига доир 60 мингдан 80 мингга қадар масалаларни чуқур ёритиб берган.

Турк қомусий олими Шамсуддин Сомий Абу Ҳанифа ҳақида: “У суннийларнинг тўртта мазҳаби раҳбарларидан биринчиси ва ислом шариатининг буюк бир рукни (устуни)дир. Унинг фикҳ соҳасидаги кенг маълумоти ва қиёсдан фойдаланиш бўйича фавқулудда иқтидори ва шунингдек, руҳий поклиги ва ахлоқий фазилатлари борасида анча китоблар ёзилгандир”, деб ёзган эди<sup>156</sup>.

Мисрлик олим Абдул-Ҳалим ал-Жундий ўзининг **“Абу Ҳанифа исломда эркинлик ва муроса қаҳрамони”** номли чиройли китобида ушбу давр алломасининг ҳақиқий илмий сиймосини ёритиб беришга ҳаракат қилиб, катта муваффақиятга эришган. У бундай хулоса чиқаради:

“Абу Ҳанифа ҳар ерда, ҳар доим, ўтмиш, ҳозир ва келажакда, ҳар бир соҳада — мулкчилик, аёллар ва фуқаролар ҳуқуқлари бўйича, шунингдек, ҳар қандай тасарруф қилиш соҳасида эркинлик ва муросани эълон қилган. Эркинлик ва муроса унинг номи билан абадий олий даражага кўтарилган. Унинг раъй ва қиёс мактаби ислом ҳуқуқининг онаси ва замон ўтиши билан унинг манбаи бўлиб қолади. У бирон бир расмий мадраса ёки ўқув юртида таълим олмаган, у фақат жомеъ масжидга кириб, ҳаёт мадрасасидан ўрганган”<sup>157</sup>.

Абу Ҳанифа бундай юксак илмий мақомга қандай қилиб эришди, унинг илму маърифат манбалари нималардан иборат эди, деган саволга келадиган бўлсак, бу ҳақда турли муаллифлар, жумладан Шаҳристоний, ислом энциклопедияси,

<sup>155</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон” 142-бет.

<sup>156</sup> Шамсуддин Сомий, Қомусул-аълум, 1-жилд, 711, 712-бетлар, Истанбул, 1898.

<sup>157</sup> Абдулҳалим ал-Жундий, “Абу Ҳанифа баталул-хуррияти ват-тасомух фил-ислом”, 193-бет, Қоҳира, 1966.

маноқиб китоблари муаллифлари ва Имом Абу Заҳра ўз фикру мулоҳазаларини билдириб ўтганлар. Уларни хулоса қилиб қуйидагича фикр билдириш мумкин:

**Биринчидан**, Абу Ҳанифанинг туғма хусусиятлари ва шу хислатлар ёрдамида ўзлаштириб олган фазилатлари уни олий мақомдаги олим даражасига кўтарган эди. Унинг руҳий фазилатлари, тафаккур йўналиши ва ажойиб характерининг асосини мана шу табиий истеъдод ташкил этарди.

**Иккинчидан**, илмий соҳада ўзининг фаолиятларини белгилаб олишда унинг мураббий ва устозлари чуқур таъсир кўрсатиб, илмий такомил йўлларини босиб ўтиши учун замин яратиб берган эди. Маълумки, Абу Ҳанифа ўша даврда мавжуд бўлган турли-туман ақидавий оқимлар, ҳуқуқий, фалсафий йўналишлар вакиллари билан ҳар доим учрашиб, улардан ўрганиб, улар билан тажриба алмашиб турарди.

**Учинчидан**, унинг шахсий ҳаёти ва турмуш тажрибалари, юз берган ҳодисалар, турли гуруҳлар ва фирқалар билан ўрнатган алоқалари, сиёсий оқимлар билан бўлган муносабатлари, бозор, савдо ва халқнинг амалий ҳаётидан чиқариб олган хулосалари унинг дунёқарашининг шаклланиши учун муҳим омил бўлиб таъсир кўрсатган. У яратган ҳуқуқий мактабнинг барча соҳаларида ушбу омиллар таъсирини яққол кўриш мумкин. Шу сабабли у ишлаб чиққан усул ва қоидалар ҳар доим ҳаёт талабларига жавоб бериш имконига эга бўлиб, ҳанафий мазҳабининг кенг кўламда тарқалиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

**Тўртинчидан**, у яшаган давр — эркин тафаккур муҳити, олим истеъдодининг ўсиши, ақлиятининг кенг соҳада намоён бўлиши учун қулай шароит яратиб берди.

Мазкур омиллар Абу Ҳанифага ўз замондош олимлари орасида илму фан чўққисига кўтарилиб, узоқни кўра билиш, ҳақиқат ва воқеликка қараб интилиш ва ҳар бир ҳодисага иккиланмасдан жавоб топиш малакасига эга бўлиш имкониятини яратиб берди.

Абу Ҳанифа шундай кучли истидлол қилиш малакасига эга эдики, ҳатто ашаддий душманларини ҳам қойил қолдирарди. Масалан, бир куни Хорижийлардан бир гуруҳи келиб, Абу Ҳанифадан сўрадилар:

— Масжид эшиги ёнида икки жаноза бор, бири шароб



ичиб ўлган, иккинчиси зино қилган хотин, ҳомиладорлигини англаб, ўзини ўлдирган.

Абу Ҳанифа сўради: “Улар қайси миллатдан эдилар, яҳудийларданми?”

— Йўқ!

— Насронийларданми?

— Йўқ!

— Мажусийларданми?

— Йўқ!

— Улар қайси миллатга мансуб эдилар? — деб сўради Абу Ҳанифа.

Улар дедилар: “Аллоҳдан бошқа Худо йўқ, Муҳаммад унинг бандаси ва расули” деб гувоҳлик берувчи миллатдан эдилар.

Абу Ҳанифа деди: “Айтинг-чи, ушбу гувоҳлик (тасдиқ) имоннинг учдан бирими, тўртдан бирими ёки бешдан бирими?”

Улар “Имон учдан бир, тўртдан бир ва бешдан бирга бўлинмайди-ку?” — дедилар

Сўради: “Уларнинг гувоҳлиги (тасдиғи) иймоннинг қанчасидан иборат эди?”

Дедилар: “Комил имондан”.

Абу Ҳанифа дедилар: Шундай бўлса нима учун ўзингиз гувоҳлик берганингиздек, мўмин бўлган кишилар ҳақида мендан сўрайсизлар?

Дедилар: Энди бизларни қўй, фақат айтгин, улар жаннат аҳлидан бўладими ёки дўзах аҳлиданми?

Абу Ҳанифа дедилар: Аммо агар ибодат қилсангизлар, мен улар ҳақида Иброҳим Пайғамбар уларга нисбатан каттароқ гуноҳ қилган қавм ҳақида айтган сўзларини айтаман: “Парвардигорим, у бутлар кўпдан-кўп одамларни йўлдан оздирдилар. Бас, кимки менга эргашса, ана ўша менадир (менинг динимдадир). Ким менга исён қилса, яна ўзинг мағфиратли, меҳрибонсан”. (Иброҳим сураси, 36-оят). Шунингдек, улар ҳақида Исо Пайғамбар уларга нисбатан каттароқ гуноҳ қилган қавм ҳақида айтган сўзларини айтаман: “Агар уларни жазоласанг, улар сенинг ожиз бандаларинг. Агар уларни мағфират қилсанг (кечирсанг), албатта, сен ўзинг қудрат-ҳикмат эгасидирсан” (Моида сураси, 118-оят).

Хорижийлар унинг бу сўзларини эшитиб, қуролларини ташладилар<sup>158</sup>.

Абу Ҳанифа муаммоларни ечиш ва дуч келган саволларга ҳозиржавоблик билан жавоб бера оладиган ажойиб истеъдод эгаси эди. Ҳеч қачон эътироз билдирувчи ва савол қилувчилар томонидан кўрсатилган аччиқ ва баъзан ҳурматсизлик сўзларига акс амал кўрсатмасди, балки бағрикенглик ва чидам билан, ҳайратлантирувчи кучли далил ва мантиқ орқали уларга қаноат берарди. Ал-Маккий ал-Маноқибда қайд этишича, бир куни у масжидда бир даврада ўтирганда шифтдан унинг этагига бир илон келиб тушади, ўтирганлар тарқалиб кетишса ҳам, у суҳбатни бузмасдан илонни ўзидан узоқлаштиради.

Шунингдек, бир куни Заҳҳок ибн Қайс Хорижий Куфа масжидига кириб келиб, Абу Ҳанифага қарата: “Тавба қилгин”, дейди. “Нимадан тавба қилар эканман?”, деса, “Икки ҳакамни (Сиффин урушида Али ва Муовия орасида ҳакамлик қилиш учун тайинланган Амр ибн Ос ва Абу Мусо Ашъарийни) тайинлаш тўғри деб айтганинг учун”, дейди:

— Абу Ҳанифа: «Мени ўлдиргани келдингми ёки мунозара қилганми?»

— Мунозара қилгани.

Абу Ҳанифа: “Мунозара қиладиган мавзуимиз бўйича бирор нарсада орамизда ихтилоф топилса, ўртамизда ким бўлиши керак?” деб сўрайди. У: “Хоҳлаган кишингни танла”, дейди.

Абу Ҳанифа Заҳҳок билан келган кишилардан бирига қараб: “Сен ўтиргин, бордию бирор нарса устида орамизда ихтилоф топилса, сен ҳукм чиқаргин”, дейди. Сўнгра Заҳҳокка қараб: “Сен билан менинг орамизда мана шу киши ҳукм чиқаришига розимисан?” деб сўрайди. Заҳҳок: “Ҳа, розиман”, — дейди. Ўшанда Абу Ҳанифа унга қараб: “Шундоқ бўлса, масала ҳал бўлди, сен ўзинг ҳакамиятни жоиз деб билдинг”, дейди.

Шайх Фаридиддин Аттор “Тазкиратул-авлиё”да ривоят қилишича, Куфа шаҳрида бир бадавлат киши Амирул-мўминин Усмон ибн Аффонга хусумат юзасидан қаршилик кўрсатиб, уни яҳудий эди, деб юрарди. Олимлардан ҳеч бири уни ақидасидан қайтаришга муваффақ бўла олмасди.

Абу Ҳанифа уни чақириб, “Қизингни бир яҳудийга бер-

<sup>158</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 24-бет.

моқчиман”, дейди. Одамнинг жаҳли чиқиб: “Сен мусулмонлар имоми бўла туриб, қандай қилиб мусулмонларнинг қизини яҳудийга бермоқчи бўласан, мен ҳеч қачон буни қабул қилолмайман”, дейди. Абу Ҳанифа унга қараб: “Субҳоналло, Муҳаммад алайҳиссалом ўзининг иккита қизини яҳудийга берган бўлса, сен нега ўз қизингни яҳудийга бермас экансан”, деб сўрайди. Ўшанда одам бу сўздан мақсад нима эканлигини билиб, тавба қилади<sup>159</sup>.

Абу Ҳанифа ўз асри илму маърифатининг йирик вакили сифатида ажойиб хулқу атвор ва олий фазилатлар эгаси эди. Қатъий иродаси билан ўзини тутиш кучига эга эди.

Ривоят қилишларича, бир куни у ироқлик машҳур воиз Ҳасан Басрийнинг хатоларини эслатиб ўтганда, мажлисдагилардан бири унга қараб: “Ё ибназ-зония, (Эй зинокор хотиннинг ўғли) Ҳасан Басрийнинг хатоларини кўрсатадиган сен-мисан?”, дейди. Абу Ҳанифанинг юзи қизарса ҳам ҳеч бир нарса юз бермагандек ўз суҳбатини давом эттиради: “Ҳа, Аллоҳга онт ичиб айтаманки, Ҳасан (Басрий) хато қилди ва Абдулло ибн Масъуд тўғри йўлдан борди”, сўнгра қўшимча қилиб “Эй, илоҳим, ҳар ким бизга тор кўнгилик билан муомала қилса ҳам, бизнинг қалбимиз унинг учун кенгир”, дейди<sup>160</sup>.

Абу Ҳанифа жуда яхши ҳаёт кечирарди, айтиб ўтганимиздек, ипак моллар савдоси билан шуғулланарди. Унинг савдо соҳаси кенг эди, унга тегишли бўлган савдо дўконларида тўғрилик ва садоқатга амал қилинарди, барчанинг ишончига сазовор эди. У савдо қилишда ҳар доим адолатли ва инсофли эди. Унинг савдо ишларини кўпинча вакиллари юритарди<sup>161</sup>.

“Бағдод тарихи” муаллифининг ёзишича, ҳар йили тўпланган фойдалардан муҳтож қариялар ва ёшлар учун озиқ-овқат, кийим-кечак ҳамда бошқа керакли ашёлар сотиб олиб, уларнинг барча эҳтиёжларини таъмин қиларди ва қолган динорларни (пулларни) уларга топшириб бундай дерди: “Буни ўз эҳтиёжларингиз учун сарф қилинглр, Аллоҳдан бошқа ҳеч кимга сано ва сифат айтманглр, чунки мен ўз молимдан сизларга бирор нарса берганим йўқ, балки сизларга берилган нарса яратувчининг молидан эди”.

<sup>159</sup> “Луғатнома”, 156-сон, 351-бет.

<sup>160</sup> “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон”.

<sup>161</sup> “Доиратул-маориф Орёно”, Афғонистон Доиратул-маориф анжумани, 1-жилд, 957-бет, Умумий матбаа, Кобул, 1949.

“У жуда яхши либос кийиб, ҳаётдан баҳра олишга қизиқарди. Айтишларича, унинг сарпоси 30 динор қийматга эга эди. Кўриниши ички дунёси каби чиройли бўлиб, ҳар доим хушбўй ҳид таратиб турарди”<sup>162</sup>.

Абу Ҳанифа ўз замонасида ва ундан кейин ҳам ислом оламида буюк олим, мужтаҳид ва йирик мазҳаб асосчиси сифатида олий даражадаги ҳурматга сазовор бўлгани учун у ҳақида ўнлаб китоблар, рисоалар, маноқиблар ёзилиши билан бирга, эртаксимон воқеалар ҳам унга нисбат берилиб, авлиёлар даражасига кўтарилган. Масалан, Абдулҳай Лакнавийнинг ёзишича, баъзи жоҳил Ҳанафийлар ақидасига биноан, Абу Ҳанифанинг ҳаётлигида ва унинг вафотидан кейин, Хизр алайҳиссалом 30 йилгача унинг қабрига келиб, ундан фикҳ илмини ўрганар экан.

Шунингдек, Абу Ҳанифа ҳақида бир қатор тўқима ҳадислар ривоят қилинган. Биз улардан қуйидагиларни зикр этамиз:

— Пайғамбар (алайҳиссалом) дедиларки: Мен умматимдан бўлган Нуъмон исмли, Абу Ҳанифа куняли киши билан фахрланаман. У умматимнинг куёшидур.

— Бошқа Пайғамбарлар мен билан фахрлансалар, мен Абу Ҳанифа билан фахрланаман. Уни севган киши мени севган бўлади.

Лекин Ибнул-Жавзий ушбу ҳадисларнинг асоссиз ва тўқима эканлигини исботлаб берган. Ундан кейин машҳур ҳадисшунослар ҳофиз аз-Заҳабий, ас-Суютий, Ибн Ҳажар Асқалоний, шайх Қосим Сафий ҳам унинг фикрини қўллаб-қувватлаб келганлар<sup>163</sup>.

## И Б О Б

### АБУ ҲАНИФАНИНГ ФИҚҲИЙ УСЛУБИ

#### 1. Истинбот усуллари

“Кашфуз-зунун” муаллифи Ҳожи Халифа Ҳанафий мазҳаби ҳақида қуйидаги фикрни билдирган эди: “Тўрт мазҳаб ичида

<sup>162</sup> “Абу Ҳанифа” 30-бет, “ал-Хайротул-ҳисон”дан иқтибос.

<sup>163</sup> Лакнавий, ал-Ҳидояга муқаддима, 8-бет.

биринчи ўринда турадиган ва ҳақиқатга энг яқин бўлгани, Абу Ҳанифа асос солган мазҳабдир. Негаки, ушбу мазҳаб бошқаларидан иттифоққа асослангани, устуворлиги, олий истеъдод маҳсули бўлганлиги, назарияларининг кучлилиги ва илмулаҳком соҳасида тўғри фикрлар юритилганлиги ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради<sup>164</sup>.

Абу Ҳанифа шариат ҳукмларини истинбот ва истихроҷ қилишда ўзига хос бир илмий услубга асос солган. Доктор Аҳмад Шалабий “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия” (Ислом тамаддуни қомуси) номли асарида ёзишича, Абу Ҳанифа шариатнинг асосий манбаларидан ҳукм чиқариш бўйича ўз услубини қуйидагича изоҳлаб берган<sup>165</sup>:

**“Биринчидан, Қуръонга мурожаат қиламан. Керакли ҳукмни ундан тополмасам, Пайғамбар Сунналарига ва ул зотдан ишонarli ровийлар орқали ривоят қилинган саҳиҳ асарларга (ҳадисларга) мурожаат этаман. Улардан ҳам тополмасам, саҳобалар сўзларини назардан ўтказиб истаганимни оламан, истамаганимни тарк этаман. Сўнгра саҳобалар сўзларидан бошқаларнинг сўзларига ўтаман. Иброҳим Наҳъий, Шаъбий, Ҳасан Басрий ва Ибн Сийрин каби мужтаҳидларга келганда, мен ҳам улар каби ижтиҳод қиламан”.**

Саҳл ибн Музоҳим: “Абу Ҳанифа ҳар доим энг ишончли ривоятларга таянган, одамларнинг ўзаро муносабатларини тўғри йўлга қўйишга уринган. У қиёсга асосланиб иш олиб борарди, қиёс ноқулай бўлганда истеҳсон (қиёси хафий)га ўтарди, у орқали ҳам муаммо ўз ечимини топмаса, халқ орасида амалда бўлган урф-одатга мурожаат қиларди”, — деб таъкидлаган эди<sup>166</sup>.

Хатиб Бағдодий айтишича, ўртага ташланган масала бўйича саҳоба ва тобиинлардан саҳиҳ ҳадис мавжуд бўлса, Абу Ҳанифа унинг изидан борарди, бўлмаганда қиёс қилиб, қиёс услубини яхши ишлатарди<sup>167</sup>.

Тадқиқотчилар билдирган фикрларни бирлаштириб, Абу Ҳанифанинг истинбот (ҳукм чиқариш) услубини қуйидаги асосларга таянган деб фикр билдириш мумкин:

**1. Қуръони карим.** Ислом динининг барча аҳкоми, ахлоқу одобнинг барча меъёрларини ўз ичига қамраб олган илоҳий

<sup>164</sup> “Кашфуз-зунун”, 2-жилд, 202-бет.

<sup>165</sup> “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия”, 8-жилд, 196-бет.

<sup>166</sup> Ўша асар, 8-жилд, 196-бет.

<sup>167</sup> Ўша асар, ўша бет.

манба сифатида ўзининг умумий кўрсатмалари ва йўлланмалари билан бошқа манбаларнинг пойдеворини ташкил этгани учун Абу Ҳанифанинг фикҳий услубида биринчи ва асосий ўринда туради.

**2. Сунна.** Пайғамбарнинг сўзлари, амаллари, тақрирлари (тасдиқлари)дан иборат бўлиб, Қуръон оятларини изоҳловчи, умумий ҳукмларини ҳослаштирувчи, мутлақларини муқайяд қилувчи, ноаниқ бўлган иборалар ва ҳукмларини аниқлаб берувчи манба сифатида иккинчи ўринда туради.

**3. Саҳобийлар сўзлари.** Улар Пайғамбарга оятлар нозил бўлишининг гувоҳлари сифатида оятларнинг сабаби нузули (нима учун келганлиги) ва ҳадисларнинг шаъни вуруди (нима учун айтилганлиги)ни яхши тушунган ҳолда, Пайғамбар илмини келажак учун ташувчилар эдилар. Шунинг учун Абу Ҳанифа саҳобалар сўзлари ва улар бажарган амалларга фикҳ илми бўйича катта эътибор беради, лекин Абу Ҳанифа нуқтаи назаридан тобиинларнинг сўзлари бундай юксак даражада турмайди.

**4. Қиёс услуби.** Бирон бир муаммонинг ечими Қуръон, Сунна ёки саҳобий қавлидан топилмаса, Абу Ҳанифа раъй ва қиёсга асосланиб амал қиларди. Қиёс, “Усул аш-Шоший” ҳошиясида берилган таърифга биноан, “ҳукми маълум бўлмаган масалани, ҳукми аниқланган масала билан солиштириб, ораларида муштарак иллат (сабаб) мавжуд бўлса, аниқланган ҳукми ҳукми ноаниқ масалага кўчиришдир”.

Имом Абу Заҳра ёзишича, Абу Ҳанифа қиёс орқали ҳукмларни истинбот қилиш бўйича энг олий даражага етиб борган эди. Биринчидан, у иллатни қидирарди, унга эришгандан кейин уни текшириб, фараз қилишга ўтарди ва ҳали юз бермаган ҳодисаларни тахмин қилиб, аниқланган сабабни унга татбиқ этишга уринарди. Бундай фикҳ эса “**ал-фикҳут-тақдирий**” яъни тахминий ҳуқуқшунослик деб аталарди. Бунда содир бўлмаган ҳодисалар тахмин қилиниб, ҳукми аниқланарди ва бу иш топилган иллатларни синовдан ўтказиш мақсадида амалга ошириларди<sup>168</sup>.

Таъкидлаш керакки, “**Фикҳи тақдирий**” бўйича Ҳанафий мазҳаби вакиллари, айниқса, ўрта осийлик олимлар катта

<sup>168</sup> “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 372-бет.

ютуқларга эришганлар. Улар ёзган фатво ва бошқа фикҳий асарлар бунинг гувоҳидир.

**5. Истеҳсон.** Бу — қиёси жалий (қиёси зоҳир — очиқ қиёс) доирасидан чиқиб, унга қарши бўлган ҳукми танлаб олишдир.

Муҳаммад ибн Ҳасан айтишича: “**Абу Ҳанифа ўз суҳбатдошлари билан қиёслашга ўтганда, улар унга қўшилишиб мунозара қилардилар. Аммо истеҳсонга ўтаман деганда, истеҳсонда масалалар кўп бўлгани учун ҳеч ким унга қўшилмасди, сўнгра ҳаммалари тўхтаб унга бўйсунардилар. У Куфа олимлари фикҳини яхши биларди**”<sup>169</sup>.

**6. Ижмо.** Ушбу сўз иттифоқ ва келишув маъносида бўлиб, фикҳий атама сифатида бир давр мужтаҳидларининг бир муайян ҳукм бўйича келишувидан иборатдир. Олимлар иттифоқи асосида ижмо ҳужжат, яъни шариат ҳукмларини белгилаш учун қатъий далил ҳисобланса ҳам, саҳобалар давридан кейин бўлган ижмо бўйича ихтилоф бор. Масалан, Аҳмад ибн Ҳанбал саҳобалар давридан кейин бўлиб ўтган ижмога муҳолафат билдиради.

Ҳанафий мазҳабида ижмонинг барча турларидан, айниқса, “зарурат” тамойилидан кенг кўламда фойдаланилган.

Ижмо услуби ушбу китобда “Ислом ҳуқуқи манбалари” бобида ёритиб берилган.

**7. Урф.** Урф икки хилдир: **урфи фосид** — нассга зид бўлган урф-одат бўлиб, ислом ҳуқуқида қўлланилмайди. **Урфи саҳиҳ** — халқнинг нассга зид бўлмаган урф-одатлари бўлиб, Ислом қонунчилигида, айниқса, Абу Ҳанифа мазҳабида катта аҳамиятга эгадир.

Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари, айниқса, Қуръонда олди-сотди битимида доир бир-икки оятдан бошқа насс мавжуд эмас. Ҳадис китобларида ҳам бу соҳага тегишли ҳадислар сони 20 дан ошмайди. Шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида бу соҳа бўйича минглаб масалани кўриш мумкин. Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар замонида улуслараро муомалот урф-одат асосида тартибга солинар эди, Пайғамбар кўпинча урфни қабул қилиб, янги ҳукм бермасди.

Абу Ҳанифа Қуръон ёки ҳадис, ёки саҳобалардан ривоят қилинган қавл ва амал мавжуд бўлмаган ҳолда, шунингдек,

<sup>169</sup> Доктор Аҳмад Шалабий, “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия”, 8-жилд, 196-бет.

қиёс урфга қарши турганда, урф-одатга асосланиб ҳукм чиқаради.

Урфга катта эътибор қаратиш Ҳанафий мазҳаби ривожланиб, кенг кўламда тарқалишининг муҳим омилларидан бири эди.

Шундай қилиб, Абу Ҳанифа раъй ва қиёсга асосланиб, урф-одатлардан кенг кўламда фойдаланиш бўйича Ироқ фикҳининг имоми эди.

Абу Ҳанифанинг фикҳий услубига тегишли бўлган бошқа баъзи бир хусусиятларни ҳам ёритиб ўтиш жоиз.

## **2. Абу Ҳанифа услубида амалий ҳаёт таъсири**

Абу Ҳанифа бир савдогар оилага мансуб бўлиб, ипак матолар савдоси билан шуғулланарди. Ўша даврда савдо бозорида мавжуд бўлган бозор муносабатлари, савдо жиҳатларининг хусусиятлари, талаб ва таклиф, нарху навонинг ўсиш ва тушиш қоидалари, шунингдек, турли ижтимоий табақалар психологиясини яхши биларди. Тадқиқотчилар фикрича, ибодатдан ташқари унинг ҳаётида иккита асосий йўналиш мавжуд эди: биринчиси, савдогарлик руҳияси, иккинчиси, шахс эркинлигини ҳимоя қилиш хусусияти.

Биринчи йўналиш унинг фикҳий услубида яққол кўзга ташланади. Масалан, унинг мазҳабида ширкатларни ташкил этиш, шартномалар ва битимларни тузиш соҳасида бир олий малакали ва синовдан ўтган тожирнинг тажрибалари ўз аксини топади. Савдога хос бўлган урф-одат, муомалот бўйича қабул қилинган анъаналар ўзини кўрсатиб туради ва уларни амалий ҳаёт билан боғлаш мақсадида шарият нормалари билан уйғунлаштириш жараёни сезилади.

Ушбу хусусиятни унинг илмий услуби бўйича қуйидаги икки ҳолатда кўриш мумкин:

### **1. Урфга асосланиш.**

Унингча, тожирлар урфи тижорат ва савдо бўйича савдогарлараро мавжуд бўлган алоқаларни тартибга солиш учун асосий мезон ҳисобланади. Шу сабабли у, зарурат чоғида қиёсни тарк этиб, урфга таянади ва уни бир шаръий асос (манба) сифатида қабул қилади.

### **2. Истеҳсонга эътибор бериш.**

Унингча ҳуқуқий қиёсни татбиқ этиш бирон бир қабоҳат



(ёмон натижа)га олиб борса ёки манфаат, ё тижорат урфига мос келмайдиган бирон бир муомаланинг келиб чиқишига сабаб бўлса, қиёс тарк этилиб, шарият нассига асосланган манфаат ёки халқ таомили — урфга асосланган истехсонга амал қилинади.

Албатта, таъкидлаб ўтганимиздек, Абу Ҳанифа раъй ва қиёс, айниқса, унинг иккинчи тури Истехсон (қиёси хафий) бўйича ўзига хос иқтидорга ва туганмас малакага эга эди. Ушбу тамойилдан фойдаланиш унинг мазҳабига кенг қўламли имкониятлар яратиб бериб, уни ҳар қандай ҳуқуқий муаммони ечиш қобилиятига эга қилган эди.

Олимларнинг таъкидлашича, савдо битимлари (шартномалари), айниқса, салам, муробаҳа, тавлия, вазиа ва ширкатлар каби масалалар бўйича Абу Ҳанифа билдирган фикрлар, барча фақиҳлар орасида энг дақиқ ва энг мустаҳкам ҳамда пухта фикрлардан иборат эди. У биринчи бўлиб ушбу шартномалар аҳкомини муфассал шаклда ёритиб берган.

**Салам:** пишиб етилмаган нарсани, масалан, пахта ёки бугдойни нақд пулга сотиб, уни пишиб етилгандан кейин сотиб олган кишига топшириш.

**Муробаҳа:** тожир киши сотиб олган молини унинг устига бир миқдор, масалан, 5% ёки 10% фойда қўйиб бошқа кишига сотиш.

**Тавлият (Тавлия):** молни ўзи сотиб олган нархда фойда олмасдан бошқа кишига сотиш.

**Вазиа:** молни сотиб олган нархдан камроқ баҳога сотиш.

Устоз Абу Заҳра таҳлилига кўра, Абу Ҳанифа савдо битимларини таърифлаб, унга тўртта қайд қўяди<sup>170</sup>:

**Биринчидан,** ислом ҳуқуқшунослиги принципларига биноан алмаштириладиган ёки сотиладиган мол, ёки тўланадиган пул, бутунлай аниқ ва маълум бўлиши шарт. Бу эса алдаш ёки тақаллуб (қалбакилаштириш)нинг олдини олади ва келиб чиқиши мумкин бўлган даъво-низоларнинг йўлини тўсади. Шартномада ноаниқ сўзларнинг ишлатилиши, баъзан одамлараро дўстликни бузиб, ундан келиб чиқадиган муаммоларни ечиш учун судлар оғир аҳволга тушиб қолиши мумкин.

**Иккинчидан,** рибо (судхўрлик) шубҳаси юзага келишининг олдини олиш керак, негаки, ислом ҳуқуқида судхўрлик қат-

<sup>170</sup> Абу Заҳра, “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 374-бет.

тиқ тақиқланган бўлиб, ундан фойдаланиш ислом қонунларига зид ҳисобланади. Шунга биноан тузилишида рибога йўл қўйилган ёки рибо шубҳасини туғдирадиган шартнома ботил ва қонунга зид бўлади ва шу йўсинда одамларнинг молига ноқонуний ва ҳаром йўлдан келадиган мол қўшилишининг олди олинади.

**Учинчидан**, савдо ва тижорат битимлари бўйича урф-одатга катта эътибор қаратилган. Бундай шартномаларни тузиш учун шариат манбаларида бирон кўрсатма мавжуд бўлмаган тақдирда, Ҳанафий мазҳабида урфга асосланиб амал қилинади ва унга (урфга) зид бўлган нарса тарк этилади. Чунки Абу Ҳанифа нуқтаи назаридан асосий манбалардан кейин урф энг муҳим қўшимча ҳуқуқий манба ҳисобланади.

**Тўртинчидан**, амонатдорлик барча тижорат битимлари учун асл ва асос ҳисобланади. Амонатдорлик ислом ҳуқуқига тегишли барча шартномаларнинг асосини ташкил этса, муробаҳа, тавлия ва уларга ўхшаган битимлар учун ҳуқуқий асос ҳисобланади. Негаки, сотиб олувчи молнинг биринчи нархини ҳеч қандай гувоҳсиз ва қасамсиз, фақат сотувчининг сўзига ишониб қабул қилгандан кейин, унинг ишончини оқлаш учун ҳар қандай хиёнат ва туҳматнинг олдини олиши керак.

Албатта, айтиб ўтилган тамойиллар Абу Ҳанифа томонидан барча савдо ва тижорат битимлари бўйича қабул қилинган шартномалардир. Бу принциплар Имомнинг кенг дунёқараши, савдо жараёнида қўлга киритган кенг кўламли тажрибалари ва пок эътиқодлилигидан келиб чиққан ҳолда, у яратган ҳуқуқий тизим билан уйғунлашган эди.

### **3. Абу Ҳанифа услубида эркинлик принциплари**

Айтиб ўтганимиздек мисрлик олим Абдулҳалим ал-Жундий, Абу Ҳанифани ислом ҳуқуқшунослигининг барча соҳаларида эркинлик ва муроса қаҳрамони деб тавсифлаган эди<sup>171</sup>. Ҳақиқатан ҳам унинг ҳуқуқий қарашлари шахсий эркинликка асосланган бўлиб, ҳар доим инсоннинг ирода эркинлигини ҳурмат қилади ва ҳеч кимга ҳар бир инсонга хос бўлган шахсий тасарруфларига аралаштириш учун руҳсат бермайди. Шунга

---

<sup>171</sup> Абдулҳалим ал-Жундий “Абу Ҳанифа баталул-хуррияти ват-тасомух фил-ислом”, 9-бет.

биноан жамоа ҳам, валийи амр (давлат арбоблари) ҳам бир кишининг шахсий ва хусусий ишларига агар у бирон бир диний ишга ҳурматсизлик кўрсатган бўлмаса, аралашиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Абу Ҳанифа одамларни тарбиялаш ва тўғри йўлга солиш соҳасида инсон иродасини мустаҳкамлаб, таъсирчан услублар орқали уни эзгулик томонга йўллаш, уни ҳар доим назорат остига олмаслик, унга ўз иродаси ва ихтиёри билан ҳаёт йўлини танлаб олиш учун имконият бериш тарафдори эди. Ҳанафий мазҳабида эркинлик принципи, айниқса, турмушга чиқиш масаласида балоғатга етган оқила қизни мажбурламаслик ва сафиҳ (ақли кам бўлган) киши, шунингдек, қарздор кишини тасарруфдан манъ этмаслик каби масалаларда яққол кўзга ташланади. Уни “Тарихул-мазоҳибил-исломия” (Абу Заҳра), “Ал-фиқҳу алал-мазоҳибил-арбаъа”, (Абдурраҳмон ал-Жазирӣй) “Ал-Ҳидоя”га асосланиб қуйидагидек изоҳлаш мумкин:

**1. Оқила аёл турмуш ўртоғини ўзи танлаб олади.** Барча фақиҳларнинг келишуви асосида, ҳеч ким оқила ва эркин аёлни ўзи истамаган эркак билан турмуш қуришга мажбур қилиш ҳуқуқига эга эмас. Фақат Имом Шофиъий бокира қизни оқила ва болиға бўлганига қарамасдан, биров билан турмуш қуришга мажбурлаш ваколатини унинг валийси (отаси, бобоси)га берган бўлса ҳам, ҳеч ким унинг бу фикрини қўллаб-қувватламаган.

Фақиҳлар оқила ва болиға қизни ўзи истамаган киши билан турмуш қуришга мажбур қилмаслик бўйича Абу Ҳанифа фикрига қўшилган бўлсалар ҳам, бир ўринда у билан ихтилоф қилганлар, яъни қизнинг валийси уни турмуш қуришга мажбурлай олмайди ва у, ўз валийсининг иродасига қарамасдан турмушга чиқа олади, лекин унинг (қизнинг) сўзлари никоҳ битимини тузиш учун етарли бўлмагани сабабли, валийси битим маросимида иштирок этади, негаки, фақат валий никоҳ битимини тузиш ваколатига эга.

Лекин Абу Ҳанифа, кўпчилик фақиҳларнинг бундай фикрига қўшилмай, уларнинг ҳаммасига қарши туради ва барча фақиҳлар орасида ўз мустақил фикрини сақлаб қолади.

Абу Ҳанифа ўзининг ушбу назарияси билан бошқалардан ажралиб туриши шундан далолат берадики, у инсон шахсиятининг эркинлигига катта эътибор ва аҳамият берган эди.

Абу Ҳанифа таъкидлашича, аёл мол-мулк соҳасида тўла-ваколатга эга бўлганидек, тазвиж (ўзига эр танлаш) бўйича ҳам тўла ваколатга эга бўлиши лозим. Унингча, аёл ва эркак никоҳ битимини тузишда ҳеч қандай имтиёзсиз тенг ҳуқуққа эга бўлишлари зарур.

Аммо, Абу Ҳанифа фикрича, баъзан аёл ўз турмуш ўртоғини танлашда хатога йўл қўйиб, оила учун иснод келтириши мумкин. Фақиҳлар ана шу нуқтаи назардан қизнинг ўзи валийнинг иштирокисиз турмушга чиқишини тақиқлаганлар. Абу Ҳанифа аёлга ўз тақдирини ўзи белгилаб оила қуриш учун эркинлик берса ҳам, унинг турмуш ўртоғи (эри) оиласига қуфув (тенг) бўлишини шарт қилиб қўяди. Бунга биноан агар бир қиз ўз валийси розилигини олмасдан, унинг оиласига тенг (муносиб) бўлмаган ва оила учун иснод келтирадиган эркакка турмушга чиқса, Ҳанафий мазҳаби бўйича Фаҳруддин Қозихон ривоятига кўра, шунингдек, Абу Юсуф фикрича, никоҳ битими фосид бўлади (бузилади).

Абу Ҳанифа фикрига кўра аёлнинг эркинлигига қайд қўйиб уни чеклаш ўзидан ўзи катта зарар ҳисобланади. Юз бериши ёки юз бермаслиги эҳтимоли мавжуд бўлган бошқа бир зарар (иснод келтириш) учун, аёлнинг эркинлигини чеклашга йўл қўйиб бўлмайди. Шундай қилиб, Абу Ҳанифа назариясига биноан, аёл ўз эркини сақлаб қолади, борди-ю ўз танлаши орқали оилага ору иснод келтирса, никоҳ фосид бўлиб (бузилиб), ҳам унинг эркинлиги, ҳам оила эътибори сақланиб қолади. Ушбу масала Бурҳонуддин Марғиноний томонидан “Ал-Ҳидоя” китобида муфассал ёритиб берилган<sup>172</sup>.

**2. Оқил киши тасарруфдан ман этилмайди.** Абу Ҳанифа сафиҳ (ўз молу мулки бўйича оқилона тасарруф қила олмаган киши)ни ўз мол-мулкини эркин тасарруф этишдан ман этмайди, чунки унингча шахс балоғат босқичига етиши билан (сафиҳми ёки ғайри сафиҳми) мустақил инсонлик чегарасига қадам қўяди. Энди агар бир киши ўз молини сафиҳлик юзасидан ўринсиз сарф қилса, ёки диққатсизлик ва ғафлат юзасидан уни унумдор йўлда ишлата олмаса, ҳеч ким уни ўз тасарруфидан қайтариш ҳуқуқига эга бўлмайди ва ҳеч ким томони-

<sup>172</sup> Бурҳонуддин Марғиноний, “ал-Ҳидоя”, 2-жилд, “Фил-авлиёи вал акиф-фой” боби.

дан унинг тасарруфини чеклашга йўл қўйилмайди, бировга ундан бирон зарар етмагунга қадар, у ўз молу-мулкининг эгаси ҳисобланади, уни ўз молини тасарруф қилиб идора қилишдан ман этишда ҳеч қандай манфаат (фойда) мавжуд эмас, балки бу иш унинг инсонийлик мақомини оёқ ости қилишга олиб боради. Абу Ҳанифа фикрича, ҳур кишини тасарруфдан ман этиш, ўзидан ўзи инсон учун шундай бир азиятки, молнинг талаф бўлишини унга тенг қўйиш мумкин эмас. Негаки, эркин инсоннинг иродасини оёқ ости қилишдан аламлироқ нарса йўқдур. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди: **“Мен йигирма бешга тўлган кишининг тасарруфини тўхтатишдан уяламан”**. Бу эса Имомнинг инсоният ва эркинликка, шунингдек, инсон мақомига кўрсатган юксак ҳурматининг олий белгиси ҳисобланади.

Имом Абу Заҳра ёзишича, Миср судларида, шунингдек, бошқа мамлакатларда ҳам сафоҳат (сафиҳлик) ва ғафлат юзасидан мол эгаси манфаатини кўзлаб юритилган даъволар, асосан азият ва озор бериш ҳамда эзгу ишларнинг олдини олишга қаратилган бўлиб, айрим ворислар ўз манфаатларини ўйлаб, уларни йўлга солганлар. Баъзи фақиҳлар томонидан мол эгасини тасарруфдан ман этиш ҳам, меросхўрлар манфаатини ўйлаб қилинган. Агарки, мол эгаси ҳаёт экан, меросхўрлар унинг молига нисбатан ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмаслар<sup>173</sup>.

3. Шунингдек, Абу Ҳанифа мадюн (қарздор) кишини ҳам ўз молини тасарруф этишдан ман этмайди, ҳаттоки унинг қарзлари барча молини қамраб оладиган бўлса ҳам. Лекин унингча мадюн (қарздор) турли йўллар билан, жумладан, ҳибсга олиш орқали қарзларини тўлашга мажбур қилинади.

#### 4. Ҳанафийликда “Таҳриж” ва “Таржиҳ” усуллари

Таҳриж ва таржиҳ иккита фикҳий атама сифатида суннийлик мазҳабларида эркин ижтиҳод даври (мухтаҳидлар даври)-дан кейин, айниқса, охири давр фақиҳлари томонидан турли фикҳий манбаларда кенг кўламда қўлланилиб қелинган.

Фикҳ илми босиб ўтган олти босқичдан мухаррижлар ва муқаллидлар даврларида Ҳанафий олимлари томонидан ёзил-

<sup>173</sup> Абу Заҳра, “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 377-бет.

ган китобларда, айниқса, фатво туркумида ёзилган китобларда ушбу атамалар кенг кўламда ишлатилгани учун, биз уларни манбаларга, айниқса, «Исломда ҳуқуқ», «Фатовои Оламгирий», Абу Сулаймон Ғовжий ва устоз Абу Заҳра ёзган асарларга асосланиб, бироз ёритиб ўтамиз.

Тахриждан мақсад, бир мазҳабнинг умумий қоидаларига таянган ҳолда, мазҳаб имомлари томонидан ҳеч қандай фикр билдирилмаган ҳодисалар ҳукмини истинбот қилиш (чиқариб олиш, белгилаб бериш) бўлса, таржиҳда мазҳаб раҳбарлари айтган турли сўзлар ёки улардан етиб келган турли ривоятлардан айримларининг устунлигини баён қилиш, изоҳлаб бериш назарда тутилади.

Биринчи гуруҳ, яъни тахриж билан шуғулланувчи гуруҳ мазҳаб бўйича муҳаррижлардан иборат бўлиб, фақатгина мазҳаб чегарасида ижтиҳод қилиш ваколатига эга бўлганлар. Иккинчи гуруҳ мазҳаб доирасида таржиҳ бериш (устун қўйиш), яъни фикрлар ва ривоятлар орасида энг кучлисини кучлиларидан ажратиб олиш йўл-йўриқларини билган фақиҳлардан иборат. Улар насс орқали белгилаб берилмаган ҳукмларни истинбот қилиш ёки насс орқали белгиланган ҳукмларга қарши туриш ҳуқуқига эга бўлмаганлар, балки фақат устун қўйиш ёки кучли ва кучсиз, саҳиҳ ва заиф ривоятларни бир-биридан ажратиб олиш салоҳиятига эга эдилар.

Абу Заҳра таъкидлашича, тахриж услубидан фойдаланиш, истинбот этилган умумий қоидаларга таянган ҳолда, чиқарилган ҳукмларни унга ўхшаган фаръий (жузъий) масалаларга кўчириш, ўтганларнинг урфига боғлаб иш юритишга асосланарди. Кўпинча ҳукмлар урф-одатга бўйсундирилар, яъни шариат ҳукми урф-одатга асосланиб аниқлаб бериларди. Шу сабабли кўпгина чиқарилган ҳукмлар умумий урф ёки хос урф (бир қавм ёки бир минтақага хос бўлган урф)дан келиб чиқилишининг гувоҳи бўламиз. Баъзан олди-сотди ва ижаралар ҳақида чиқарилган ҳукмларда: “Мовароуннаҳр ёки Рум (ҳозирги Туркия) урфи шу асосда амалга оширилган” каби ибораларни учратамиз. Бундан маълум бўладики, ижтиҳод қилишда урф катта таъсирга эга бўлган, балки муаммони ечишда асосий ролни ўйнаган ёки бир қиёснинг бошқа бир қиёсдан устун қўйилишига сабаб бўлган<sup>174</sup>.

<sup>174</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 396-бет.

Мухаррижлар фаолияти бу билан чегараланиб қолмайди. Улар ўтган олимлар фатво берган масалалар бўйича ҳам фатво бериб, уларга қаршилиқ ҳам кўрсатганлар. Негаки, замон ўзгариши бундай заруратни юзага келтириб турарди. Албатта бундай қаршилиқлар Куръон, Сунна нассларига ёки насс сингари очиқ ва ойдин бўлган қиёсга асосланмай чиқарилган ҳукмларга нисбатан кўрсатилган. Мисол сифатида ўтмишда фақиҳлар мулк эгаси ўз мулкига эркинлик билан эгалик ва тасарруф қила олади, шунга биноан қазо (қозилар маҳкамаси — суд), шуфъа даъвосидан ташқари икки қўшни орасида юзага келган муносабатларга аралаша олмайди, бундай муносабатлар диёнат (одамлар диндорлиги ва виждони) асосида тартибга солинади, деб фатво берганлар. Лекин замон ўтиши билан диний омил заифлашиб, одамларда ахлоқий қадриятлар заифлашгандан кейин шундай ҳолатлар юз бера бошладики, баъзи бир мулк эгаларининг тасарруфи оқибатида қўшнилари манфаати оёқ ости қилиниб, уларга катта зарарлар етказилди.

Мутааххир олимлар (охирги давр олимлари) бундай аҳволни кўриб шундай хулосага келдиларки, мулк эгасига мутлақ эркинлик бериб, қўшни билан муносабатини тартибга солишни унинг виждони ва диний эътиқодига топширган Абу Ҳанифа бугунги кунда ҳаёт бўлганида, албатта, ўз ҳукмига қарши фатво бериб, қўшнига нисбатан мулк эгаси ҳуқуқини чеклаб қўярди. Шу сабабга биноан улар қуйидагича фатво чиқарадилар: мулк эгаси қўшни учун катта зарарга сабаб бўладиган ҳар қандай тасарруфдан ман этилади ва суд улар орасидаги алоқани тартибга солиш ишларига аралашади<sup>175</sup>.

Ибн Обидиннинг фикрича, бундай ҳолларда Имоми Аъзамнинг асҳоби, етук шогирдлари томонидан унинг фатвосига қарши чиқарилган фатволар салоҳиятли фақиҳлар томонидан устун қўйилса, бундай ҳолатда фақиҳлар ўз мазҳабларидан чиққан бўлмайдилар<sup>176</sup>.

Шунингдек, машойих (салоҳиятли фақиҳлар)лар замон ўзгариши оқибатида янги пайдо бўлган урф-одат ёки зарурат асосида фатво бериб, янги ҳукм чиқарганларида ҳам ўз мазҳаблари доирасидан чиққан ҳисобланмайдилар, чунки бу каби ҳолларда таржиҳ услубидан фойдаланиш ёки замон ўзга-

---

<sup>175</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 396-бет.

<sup>176</sup> Ибн Обидин “Расмул-муфтий”, 25-бет, Абу Заҳра иқтибоси асосида.

риши ёхуд зарурат принципига асосланиб ҳукм чиқариш борасида Имоми Аъзам томонидан уларга рухсат берилган. Борди-ю, Имом тирик бўлганида, албатта уларнинг қарорини маъқуллаган бўларди, чунки уларнинг сўзлари Абу Ҳанифа мазҳаби тақозоси ва талабига бутунлай мувофиқдир.

Таҳриж усулларидан фойдаланиш Ҳанафий мазҳабининг ўсишига сабаб бўлди. Унинг усулларига хос бўлган юмшоқлик, айниқса, урфга катта эътибор бериш, барча саволларга замон талабига мувофиқ жавоб бериш имкониятини яратиб берди.

Абу Заҳра эътирофича, таржиҳ усулидан Ҳанафий мазҳаби бўйича фойдаланиш, фақиҳлар ўзларини бу соҳада мазҳаб чегарасидан чиқмасликка муқайяд деб билган бўлсалар ҳам, ниҳоят оғир ва мушкул иш эди. Таржиҳ бўйича улар ишлатган услуб кучли ва кучсиз далилларни бир-биридан ажратиб олиш учун бир мунтазам ва юксак фикҳий тафаккурнинг кўрсаткичи ҳисобланади<sup>177</sup>.

Умуман олганда таржиҳ турли ривоятлар ва турли сўзлар орасида юз беради, улардан ҳар бирининг ўзига хос йўли бор. Таржиҳ биринчидан, китобларга киритилган ривоятлар орасида бўлади. Агар икки ривоятдан бири “Зоҳирур-ривоя” китобларида мавжуд бўлса, у биринчи ўринга қўйилади ва ундан бошқа ривоятларга зид бўлмаганда, унга эътибор берилади.

Фатовойи Тоторхонияда айтилганидек, “Зоҳирур-ривоя”-да бўлмаган ривоятлар, асосий қоидаларга мувофиқ бўлгандагина эътиборга олинади. “Зоҳирур-ривоя”да бўлмаган масала, асҳобимиз (Абу Ҳанифа ва унинг буюк шогирдлари) усулларига мувофиқ бўлган суратдагина унга амал қилинади<sup>178</sup>.

Аммо Имомлардан ривоят қилинган сўзлар орасида, таржиҳ қандай амалга оширилади? Бу, икки турда бўлади: биринчидан, сўз эгасининг манзилат ва мақоми назарга олиниб, унинг сўзи устун қўйилади ёки ривоят қилинган сўзнинг далили кучига асосланиб таржиҳ берилади, бу эса далилнинг таржиҳи (далилни устун қўйиш) деб аталади. Зарурат ёки эҳтиёж ва урфга асосланиб таржиҳ бериш ушбу қисмга киради.

Сўз эгаси бўйича таржиҳ борасида бундай дейилган: Агар

---

<sup>177</sup> “Абу Ҳанифа”, 397-бет.

<sup>178</sup> Ўша асар, ўша бет



Абу Ҳанифа ва унинг икки суҳбатдоши — Абу Юсуф ва Муҳаммад (Соҳибон) бир масала бўйича бир хил фикрда бўлсалар, уларнинг раъйи мўътабар ҳисобланади, лекин агар зарурат ёки урф, улар томонидан қабул қилинган қоида асосида қаршилиқни талаб қилса, бундай аҳволда уларнинг фикрлари қатъий қиёс эмас, балки зонний қиёсга асосланган бўлган суратдагина, муҳолифат кўрсатиш мумкин бўлади.

Агар Абу Ҳанифа ва унинг икки асҳобидан бири бир томонда турган бўлсалар, биз ҳозир айтиб ўтган чегарада уларнинг раъйига таржиҳ берилади. Уларнинг ҳар уччаласи ҳар бири алоҳида бир фикрда бўлса, айтиб ўтилган доирада Абу Ҳанифанинг фикри устун қўйилади, чунки у мазҳаб асосчиси, шу сабабли токи бирон бир зарурат ёки урф талаби мавжуд бўлмаса ва ўтмишдаги мужтаҳидлар мазҳаб бўйича уларнинг бошқа биронтасининг далилини кучли деб кўрсатган бўлмасалар, мазҳаб асосчисининг сўзи устун қўйилади.

Аммо агар Абу Ҳанифа бир фикр ва Соҳибон бошқача фикр билдирган бўлсалар, бундай ҳолатда агар муфтий, мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлиб бирон бир далил топа олса, улардан бирининг сўзини устун қўяди, аммо мужтаҳид бўлмаган ҳолатда, айрим олимлар, жумладан Абдулло ибн Муборак фикрича, Имом Абу Ҳанифанинг сўзи мутлақ устун қўйилади. Баъзилар муфтий хоҳлаган томонни таржиҳ беришга салоҳияти бор деб фикр билдирганлар. Бу ҳақда Фаҳруддин Қозихон ўзининг машҳур фатово китобида қуйидагидек маълумот берган: “Масала бўйича имомларимиз орасида ихтилоф бўлган ҳолларда Абу Ҳанифа билан Соҳибондан бири бир фикрда бўлсалар, уларнинг, яъни Имомнинг сўзига эътибор берилади<sup>179</sup> .

Агар улар орасидаги ихтилоф асру замондан келиб чиққан бўлса, масалан, адолат зоҳирига қараб ҳукм чиқариш, бу ҳолда одамлар аҳволида ўзгаришлар юз берганини назарда тутган ҳолда, Соҳибон сўзлари эътиборга олинади. Музораа (экинчилик, деҳқончилик) ва муомала каби масалалар бўйича мутааххир олимлар ижмоини назарда тутган ҳолда Абу Ҳанифа ва Соҳибоннинг сўзи мўътабар деб қабул қилинади. Булардан ташқари ҳолларда мужтаҳид бўлган муфтий ўз салоҳиятига эга бўлиб, ўз раъйига (фикрига) қараб ҳукм чиқаради. Абдулло

---

<sup>179</sup> “Абу Ҳанифа”, 399-бет.

ибн Муборак Абу Ҳанифа қавлига эътибор берилади, деб фикр билдирган<sup>180</sup>.

Мазҳаб бўйича мужтаҳид олим, бирон бир сабаб ва далилга биноан бошқача йўл тутмаган бўлса, олимларнинг аксарияти Абу Ҳанифа қавлини устун қўйиш тарафдоридирлар. Шунга биноан Ибн Нажим қуйидаги фикрни билдирган эди:

“Бирон бир жиддий далил мавжуд бўлмаган ҳолларда, Соҳибон ёки улардан бирининг сўзи Абу Ҳанифа қавлидан устун қўйилмайди. Мазкур ҳолатлар (Имомнинг сўзини Соҳибон сўзидан устун қўймаслик учун жиддий далил мавжудлиги) Имом далилининг кучсизлиги ёки зарурат ва таомил (урф) талабидан иборат бўлади. Масалан, музораа ва муомалада Соҳибоннинг сўзини устун қўйиш ёки Соҳибон билан Имомнинг орасидаги ихтилоф, асру замон ихтилофидан келиб чиққан бўлса, бундай ҳолатларда Имом Соҳибон асида юз берган воқеани кўрганида эди, албатта уларнинг фикрларига қўшиларди, масалан, адолат зоҳирига қараб ҳукм чиқармаслик шундай масалалар сирасига киради.

Айтиб ўтилган нарсалар, муайян масала бўйича Абу Ҳанифадан бирон бир раъй ва фикр ривоят қилинган суратда назарда тутилади, аммо агар Имомдан бирон фикр ривоят этилмаган ёки мазҳаб бўйича мужтаҳид олим, Имом сўзини устун қўйиш учун бирон далилга эга бўлмаган ҳолларда, у Абу Юсуф сўзи асосида фатво беради. Ундан кейин Муҳаммад, сўнгра Зуфар ва ундан сўнг Ҳасан ибн Зиёднинг сўзига асосланиб фатво беради”<sup>181</sup>.

Абу Ҳанифанинг асҳобидан муайян мавзу бўйича ривоят мавжуд бўлмаган ҳолда, масаланинг ечими улардан кейин мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлган мухаррижлар раъйи ва назарига топширилади. Борди-ю улар орасида ҳам ихтилоф юз бер-

<sup>180</sup> Бу ерда Абу Заҳра Қозихон сўзини қуйидагидек изоҳлайди: Қозихон фикрича, асру замон ўзгаришидан келиб чиққан ихтилофга тегишли бўлган ўринларда Соҳибон сўзига асосланиб амал қилинади. Асосан бу ўринда иккала томон, яъни Абу Ҳанифа ёки Соҳибон фикрларидан замонга энг мувофиқ келадиганини танлаб олиши зарур деб айтиши керак эди, лекин маълум бўлишича унинг назарияси асру замон Соҳибоннинг фикру назарига мувофиқ келади деган принципга асосланган кўринади. У олимлар муомала ва музораа каби масалаларда Соҳибон сўзларини устун қўядилар, дейди. Унингча бу ўринда мужтаҳид муфти, салоҳиятга эга эмас, ҳолбуки мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлган муфти ҳар доим салоҳиятга эгадир.

<sup>181</sup> Ибн Нажим, “Ал-Ашбоҳу ван-назоир”, Бағрут, 1993.

са, Таҳовий ва унинг табақасида турган буюк олимларнинг аксарияти сўзига эътибор берилади. Агар мазкур муҳаррижлар томонидан бирон фикр ва раъй билдирилган бўлмаса, ал-Ҳовийда таъкидланганидек, **Муфтий масалани чуқур текшириб, ижтиҳод нуқтаи назаридан ўйлаб кўради ва муаммонинг ечимига яқин бир йўлни топишга уринади, масала бўйича ўринсиз сўз юритмайди. Аллоҳдан қўрқиб уни назарда тутати, чунки бу бир буюк иш ҳисобланиб, уни (юзаки) бажаришга жоҳил кимсадан бошқа киши жасорат қилмайди**".

Мазкур сўздан мақсад шуки, муфтий, имомлар ва уларнинг шогирдлари ёки муҳаррижлар томонидан фикр билдирилмаган масалага дуч келганда фатво беришдан тўхтамайди, лекин чуқур фикр юритиб ижтиҳодга қўл уради ва мазҳаб усуллари ва фуруъига асосланиб муаммони ечади.

Абу Заҳра таъкидлашича, бунга биноан ҳар бир даврда муҳаррижлар бўлиши зарур, негаки ҳодисалар чексиз бўлиб, ҳар бир ҳодисанинг ҳукми маълум бўлиши керак, бу эса ҳеч бўлмаганда ҳар бир асрда ижтиҳод қилиш салоҳиятига эга бўлган муҳаррижлар мавжуд бўлишини талаб қилади. **"Ижтиҳод эшиги ҳатто мазҳаб доирасида ҳам ёпилган"**, деган фикр ушбу заруратга зиддир<sup>182</sup>.

Далил орқали таржиҳ бериш эътиборга молик бўлиб, аввало, таҳриж ваколатига эга бўлган мазҳаб бўйича мужтаҳид олимлар томонидан содир бўлади. Ушбу ваколатдан барча ўринларда, масалан, Абу Ҳанифа ёки Соҳибон раъйларини танлашда ёки урф талабига биноан уларнинг сўзларидан бирон-тасини танлаб олишда фойдаланиш мумкин.

Далилнинг кучига қараб таржиҳ бериш, мустаҳкам ва собит қоидаларга энг яқин бўлган баён ва ифода орқали бўлади. Агар ҳукм замон ва асрлар ихтилофи асосида ўзгариб турадиган мавзу бўйича бўлса, содир бўладиган фатво аср руҳига энг мос келадиган баён билан амалга оширилади.

Мазҳаб бўйича муҳаррижлар, ихтилоф юз берган ҳолларда собит бўлган ва устун қўйилган хулосаларга эришиб, уларни жамлаб китобларда тўплаб қўйганлар. Шу йўсинда улардан кейин келадиганлар учун сўзларни танлаб олиб устун қўйиш ёки насс мавжуд бўлмаган ўринда ижтиҳод қилиш учун йўллар тўсиб қўйилган. Лекин мазҳабнинг ривожланиши тақозосига

<sup>182</sup> Абу Заҳра, "Абу Ҳанифа" 400-бет.

биноан ҳар бир асрда таҳриж ва таржиҳ эшиги илк муҳаррижлар қилганларидек, ҳар доим очиқ бўлиши керак эди. Натижада мутааххир олимлар мутақаддим (олдинги) олимлар томонидан таржиҳ берилган масалалар билан қониқиб, ҳукми насс орқали аниқланмаган муаммолар бўйича ижтиҳод қилиш салоҳиятига эга бўлмай келганлар.

Устоз Заҳра таъкидлашича, Ҳанафий мазҳабининг ривожини ва такомилни учун таҳриж ва таржиҳ эшикларини ҳар доим бутунлай очиб қўйиш керак<sup>183</sup>.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо кўп асрлардан буюн, тақлид ислом ҳуқуқшунослигининг қотиб қолишига сабаб бўлганидан афсусланиб, ҳозирги даврда ушбу камчиликка барҳам беришга чақиради<sup>184</sup>.

## 5. Ҳанафийликда “Ҳийлаи шаръия”

Котиб Чалабий “Кашфуз-зуннунда” “Илму ҳиялиш-шаръия” (шариатга мувофиқ ишлатиладиган ҳийла-тадбирлар илми)ни фароиз (мерос илми) каби, фикҳ илмига тегишли боблардан бири деб эътибор берган. Бу соҳада ёзилган китоблардан энг машҳури Ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларидаан бири бўлмиш шайх Имом Абу Бакр Аҳмад ибн Умар ал-Хассоф ал-Ҳанафий (в 261 ҳ.) ёзган икки жилдлик “**Китобул-ҳиял**”дир. Унга Шамсул-аймма Ҳалвоий, Шамсул-аймма Сарахсий, Имом Хоҳарзода ва бошқалар томонидан бир қатор шарҳлар ёзилган. Шунингдек, ҳийла мавзуида Муҳаммад ибн Али ан-Нахаъий, Ибн Суроқа, Абу Бакр Сайрафий, Ибн Абуҳотам Қазвиний ҳам китоблар ёзиб, уларда ҳийлалар қандай мақсадлар учун ишлатилиши кераклиги ва уларнинг ҳаром, макруҳ ва мубоҳ моҳиятига эга бўлган турларини ёритиб берганлар<sup>185</sup>.

Ваҳбий Сулаймон Фовжий ўз китобида бу мавзу устида тўхтаб ўтиб, Абу Ҳанифа ҳуқуқни оёқ ости қилиб ҳалолни ҳаром ва ҳаромни ҳалол қилувчи ҳийлалардан фойдаланишга рухсат берган, деган фикрларнинг нотўғрилигини исботлаш учун

<sup>183</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 401-бет.

<sup>184</sup> Доктор Юсуф Мусо, “Тарихул-фикҳил-исломий”, 18-бет.

<sup>185</sup> Котиб Чалабий, “Кашфуз-зунун”, 1-жилд, 456-бет.

Имом Абу Заҳра ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар асарлари-га муурожаат қилиб фикр юритади<sup>186</sup>.

Абу Заҳра Имоми Аъзам Абу Ҳанифага нисбат берилган “Китобул-ҳиял” (Ҳийлалар бўйича китоб) борлиги ҳақида тадқиқот олиб бориб, инкор этиб бўлмайдиган кучли далиллар билан бундай китоб мавжуд бўлмаганлигини исботлаб беради. Ундан кейин Абу Ҳанифанинг шогирди Имом Муҳаммадга нисбат берилган “Китобул-ҳиял” ҳақида сўз юритиб, мавзунини ҳар томонлама текширади. Муҳаммаднинг шогирди Абу Сулаймон Жўзжоний бундай китоб борлигини инкор қилади, ас-Сарахсий “ал-Мабсут”да қайд этишича, у бундай деган: **“Ҳар кимки Муҳаммад бир китоб ёзиб, уни “ал-Ҳиял” деб атаган деса, унга ишонма, одамларнинг қўлида юрган (бундай асар), Бағдод варроқлари (қоғозсоз ва қоғоз сотувчилари) тўпланган нарса бўлиб, жоҳил кишилар томонидан (Ҳанафийларни) айблаш мақсадида бизнинг олимларимизга нисбат берилган. Муҳаммад ўз асарларидан бир қисмини, жоҳилларга қўлланма бўлиб хизмат қилсин, деб ушбу ном билан аташини қандай тасаввур қилиш мумкин?”**

Лекин Муҳаммаднинг иккинчи шогирди бўлмиш Абу Ҳафс Кабийр ал-Бухорий ушбу китобни ривоят қилиб, уни ўз устозининг асари деб қабул қилади. Ал-Мабсут муаллифи Сарахсий ҳам унинг сўзини тўғри деб тасдиқлайди<sup>187</sup>.

Абу Заҳра таъкидлашича, Шамсул-аймма Сарахсий ушбу китобни Муҳаммадга нисбат беришни таржиҳ берар экан, биз унга қарши туришга ҳақли эмасмиз, лекин айни ҳолда унинг бошқа бир шогирди ушбу масалага шубҳа кўзи билан қараб, уни Бағдод шаҳри варроқлари томонидан тўпланган нарса деб билади. Шу сабабли Имом Абу Заҳра ҳар икки томоннинг фикру назарини бир-бири билан олимона услубда солиштириб, ҳар томонлама текширади<sup>188</sup>.

Машҳур фақиҳ Ибн Қаййим Жавзия (в.1350 м.) ўзининг машҳур китоби “Аълумул-муваққийн”да олдинги ва кейинги даврлар фақиҳлари урфида, ҳийла сўзини уч турга бўлиб, қуйидагидек изоҳлайди<sup>189</sup>:

<sup>186</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон имомул-аймматил-фуқаҳо”, 249—257-бетлар.

<sup>187</sup> Шамсул-аймма ас-Сарахсий, “ал-Мабсут”, 15-жилд, Дорул-кутубил-илмия, Байрут, 2001, 229-бет.

<sup>188</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 365-бет.

<sup>189</sup> Ибн-Қаййим ал-Жавзия, “Аълумул-муваққийн”, 3-жилд, 394-бет.

**Биринчи қисм** ҳаром ва таъқиқланган яширин йўл-йўриқлардан иборат бўлиб, улардан “ҳаром лизотиҳи”, яъни ўзи ҳаром бўлган ва тақиқланган бирон нарсага эришиш учун фойдаланилади. Мисол учун ботил (ноҳақ) йўл билан ҳийла ишлатиб одамларнинг молини олиш, шариат қоидаларига мос келмайдиган нарсани ҳийла орқали шаръий кўринишга келтириш, масалан, муҳаллил никоҳи, байъул-ийна (бирор нарсани насяга нақд нархидан баландроқ нархга сотиш), аёл ҳийла ишлатиб никоҳ битимини бузишга ҳаракат қилса, яъни никоҳ битими чоғида оқилу болиғ бўла туриб, мен валийга никоҳни тузиш учун рухсат бермаганман, деб даъво қилса ёки сотувчи битимни бекор қилиш мақсадида битим вақтида мулк эгаси эмасдим ва молик (мулк эгаси) менга битимни тузишга рухсат бермаган эди, деб ҳийла ишлатса, бундай ва бунга ўхшаш ҳийлалар ҳеч қандай шубҳасиз гуноҳ бўлиб, энг қабиҳ, ёмон ва ҳаром ишлардан ҳисобланади.

**Иккинчи қисм** шундан иборатки, ҳам ҳийла машруъ (қонуний) бўлиб, у орқали эришилиши назарда тутилган мақсад шариат қонунларига қарши бўлмайди, ҳам ҳийла унга эришиш мақсадида бир васила сифатида қўлланилади. Ушбу қисм, шариатга мувофиқ бўлган барча тадбирлар, воситалар, йўл-йўриқларни қамраб олади, бундай тадбирлардан ҳалол мақсадларга эришмоқ учун фойдаланиш мумкин.

**Учинчиси** шундан иборатки, бошқа мақсадлар учун белгилаб қўйилган жоиз (раво) йўл-йўриқлардан фойдаланиб, бошқа бир кўзланган саҳиҳ мақсадга эришмоқчи бўлган ҳийлалар. Бунинг мисоли қуйидагидек: бир уйни икки йилга ижарага олган киши ижарага берувчи шахс ушбу муддат давомида гадр қилиб, ижара шартномасини ноқонуний йўл билан бекор қилишидан қўрқадиган бўлса, масалан ижарага берувчи шахс мен ижара битимини имзолаш чоғимда ижарага бериш ваколатига эга эмасдим ёки молик уни ижарага бериш вақтида бошқа бир кишига ижарага берган эди, деб даъво қиладиган бўлса, бундай ҳолда эҳтиёт юзасидан ижарага олувчи ижарага олинган айн (мол)ни топшириш учун кафолат олиши керак.

Абу Заҳра нуқтаи назаридан Хассофнинг “ал-Ҳиял вал-махориж” китоби ва имом Муҳаммадга нисбат берилган “ал-Ҳиял” китобини ҳар томонлама чуқур ва диққат билан текширишдан маълум бўладики, Ҳанафий мазҳабида фойдаланиладиган ҳийлалар Ибн Қаййим кўрсатиб ўтган иккинчи

қисмга тегишли бўлиб, ибодатларга тегишли бобларда эса закот борасида битта ҳийладан бошқа нарса кўзга ташланмайди<sup>190</sup>.

Буюк имомлардан ривоят қилинган ҳийлалар ибодатга яқинлаштирилмаганлиги шундан далолат берадики, мазкур ҳийлаларга рухсат беришдан уларнинг мақсадлари фақат шарият мақсадлари ва таклифлари (ҳукмлари) бўйича завоҳирга риоя қилиш бўлган. Закотга тегишли ҳийлани Хассоф «ал-Ҳиял вал-махориж»да қуйидагидек кўрсатиб берган:

Агар бир фақир (қашшоқ киши) бошқа бир одамдан қарздор бўлса, ўшанда қарз эгаси берган пулини қарздорга садақа қилиб, уни закот пулига ҳисобласа тўғри бўладими? деган саволга, йўқ, бу закот пули деб ҳисобланмайди, деб жавоб берилса, мен, ҳўш, қандай қилса бўлади, деб сўрайман. Бунга жавоб шуки, қарз эгаси фақир кишига берган қарзи миқдори га тенг закот пулидан бериб, закот ҳисоблайди. Қарздор пулини олгандан кейин ўша пул билан унинг қарзини тўласа бўлади, яъни шу қарздор кишига берган пулини закот деб ҳисобласа тўғри бўлади<sup>191</sup>.

Абу Заҳра бир қатор тадқиқотлардан сўнг муайян далилларга асосланиб, “ал-Ҳиял” номли китоб имом Муҳаммадга нисбат берилишини ҳам тўғри эмас деб билади.

У Ҳанафий мазҳаби бўйича ҳийлаларни тўрт турга бўлиш мумкин деган хулосага келиб уларни қуйидагидек изоҳлаб ўтади.

**Биринчи** тур қасамларга тегишли бўлиб, кўпроғи ажралишга (талоққа) тегишли ҳийлалардан иборат.

**Иккинчи** тури шартномалар бўйича муфтийдан фатво сўровчиларга фатво бериш учун кўрсатмалардан иборат бўлиб, улардан мақсад — келажакда ҳуқуқни оёқ ости қилишга йўл қўймаслик учун эҳтиёт юзасидан барча тадбир ва кафолатларга эътибор бериш ёки битим юзасидан зарарга чалинмасликни таъминлашга қаратилган.

**Учинчи** тур, шартномани тузувчи икки томоннинг қонуний мақсадларини бир-бири билан мувофиқлаштириш, шунингдек, битимларни тузиш учун фақиҳлар томонидан қўйилган шартлар, улар қабул қиладиган ва қабул қилмайдиган шартлар орасида уйғунлик яратишга қаратилган.

<sup>190</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон” 250, 251-бетлар.

<sup>191</sup> Ал-Хассоф, “Ал-Ҳиял вал-махориж”.103-бет.

**Тўртинчи тур,** исботланган ҳуқуққа эришиш йўлларини баён қилишдан иборат. Лекин улар ва улар орқали мажбурият, шунингдек, ҳуқуқий принципларни ҳимоя қилиш, одамлар шариат ҳукмларини суистеъмол қилишларининг олдини олиш учун белгиланган баъзи бир фикҳий қоидалар тўсиқ бўлади.

Айтиб ўтилган ҳар бир тур учун фикҳий китобларда, жумладан, Сарахсий, Хассоф китоблари ва «Фатовойи Оламгирий»да бир неча мисоллар келтирилган. Қуйида улардан ҳар бир тур учун бир мисол келтирилади:

**Биринчи турнинг мисоли:** бир киши, фалон кишидан кийим сотиб олмайман деб онт ичади, сўнгра ҳонис бўлмасдан, яъни қасамини бузмасдан ундан либос олмоқчи бўлади, бундай ҳолатда у бир бошқа кишини вакил қилиб, у орқали ундан либос сотиб олиши мумкин. Ўшанда у ҳонис бўлмайди, негаки олди-сотди битимида битимни тузиш вакил кишига нисбат бериллади.

**Иккинчи турнинг мисоли:** Хассоф берган мисол асосида: Бир киши бошқа бир кишидан ўзи учун бир уйни сотиб олишни сўрайди. Шу шарт биланки, сотиб олиш битими тамом бўлгандан кейин унга яхши фойда бериши лозим бўлади ва ўша уйни сотиб олишга сўз бериб, бундай дейди: Сен уйни бир мингга сотиб олгин, мен уни сендан бир ярим мингга сотиб оламан. Лекин буюрилган кишининг уйга эҳтиёжи бўлмагани учун уни сотиб олишга рағбати бўлмайди, шунингдек, буюрган кишининг битим тугагандан кейин ўз сўзидан қайтиб, уйни олмаслигидан кўрқади ва уй унинг тасарруфида қолишини истамайди, чунки ундан бирон манфаат келишини тасаввур қила олмайди. Бундай одам ушбу ўринда эҳтиёт юзасидан қуйидаги ҳийладан фойдаланиши мумкин: Уйни унинг эгасидан бир муайян муддат учун хиёр шarti билан (масалан, 5 ёки 10 ёки ундан кўпроқ кундан кейин уни қайтариб бериш ҳуқуқи билан) сотиб олади, шу йўсинда муайян хиёр муддати давомида уйни сотиш ҳуқуқига эга бўлади. Ўша муддатда буюрган киши уйни сотиб олса, битим амалга ошиб, белгиланган манфаат қўлга келиб, уйдан қутулади, борди-ю, буюрган киши хиёр муддатида уйни сотиб олмаса, уйни олган киши хиёр шartiга кўра битимни бекор қилиб, уйни эгасига қайтариб беради.

**Учинчи тур мисоли:** бундай ҳийлалар ислом қонунчилигида назарда тутилган баъзи бир мақсадлар билан Ҳанафий фақиҳ-



лари томонидан изоҳлаб ўтилган битимлар ҳукмларини бирлаштиришга қаратилган. Мисоли Сарахсий Мабсутида қуйидагидек берилган: Бир киши ўз молини музорабат (фойдага шериклик) асосида бировга бермоқчи бўлади, лекин шериги (пулни ишлатувчи киши) ўзига билдирилган ишончдан яъни аминлигидан фойдаланиб, пулни тўғри тасарруф қилишидан ташвишланади, чунки амин киши кафолат бермайди, битимда кафолатни шарт қўйиш нотўғри ҳисобланади. Ўшанда мазкур киши икки йўл орасида қолади: ёки музорабатдан воз кечади, бу эса ҳар икки томон учун зарарли бўлади, яъни ҳар иккаласи келадиган манфаатдан маҳрум қолади, ёки пулни ҳеч қандай кафолатсиз унга топширади ва молнинг талаф бўлиш имконини қабул қилади. Бундай ўринда кўрсатилган ҳийла қуйидагидек:

Мол эгаси пулининг бир дирҳамдан ташқари ҳаммасини мазкур кишига қарз қилиб беради, сўнгра у билан қарз берилган пулни қўшиб ишлатиш бўйича келишиб, қолган бир дирҳам пулга уни шерик қилади, пулни ишлатишдан қўлга келадиган фойда ораларида фалон асосда бўлинсин, деб келишилади. Бундай битим тўғри бўлади, негаки қарз олувчи пулни ўз тасарруфига олиши билан мутамаллик (пулни эгаллаб олган киши) сифатида қарз берувчига зомин (кафил) бўлади. Шундай қилиб сармоя тафовути билан (бир томондан 99 фоиз, иккинчи томондан 1 фоиз) улар орасида тузилган ширкат саҳиҳ ҳисобланади. Фойда эса икки томон орасида келишилган шарт асосида бўлинади. Ҳазрат Али айтганларидек: Улар бирга ишлашадими ёки биттаси ишлаб фойда келтирадими, (ҳар иккала ҳолатда) манфаат ораларида бўлинади.

**Тўртинчи турнинг мисоли:** Маълумки, касал бўлиб ўлим тўшагида ётган кишининг ўз ворислари учун бирон-бир қарзга иқрор бўлиши бошқа ворислари рухсат бермагунча амалга оширилмайди. Агар у ўз хотини ёки бошқа бир ворисидан ҳақиқатан қарздор бўлса, уни исботлаш учун иқрордан бошқа йўл мавжуд бўлмаса, ворислар бундай ҳолларда кўпинча бунга рози бўлишмайди ва голибан унинг иқрорини амалга оширмайди. Албатта, бундай вазият вориснинг ҳуқуқи талаф бўлиб, касал киши зиммасидаги қарз билан дунёдан ўтиб, Аллоҳ ҳузурига жавобгар бўлиб кетишига сабаб бўлади. Бундай ҳолларда касал киши қаршисида ҳуқуқни эгасига етказиб бериб, айти ҳолда Аллоҳ олдида ўзини оқлаш учун баъзи бир фикҳий қоида-

лар тўсиқ бўлиб туради. Ворислар манфаатини сақлаш учун эҳтиёт юзасидан фақиҳлар томонидан белгиланган қоидаларга риоя қилиш вожиб бўлган, токи улар Аллоҳ томонидан белгиланган миқдордан кўпроқ нарсага эга бўлиб, бири биридан устун қўйилмасинлар. Бундай ҳолат ўлим тўшагида ётган касалларда кўп учраб туради. Ушбу қоидани бузиш мерос тизимининг эҳтиёт томонини бузишга олиб келади.

Энди, ҳам маризнинг зиммаси қарз юкидан озод бўлиб, ҳам бировнинг ҳуқуқи оёқ ости бўлмаслиги, айтиш ҳолда мерос қоидаларининг бузилишига йўл қўймаслик учун фақиҳ имомлар томонидан бундай ўринларда кўрсатилган ҳийлани ишлатишдан бошқа йўл қолмайди. Бундай ҳолатдаги ҳийла Хассофнинг “ал-Махориж вал-ҳиял” китобида қуйидагидек кўрсатилган:

Касал киши ўз хотинига юз динор ёки кўпроқ пул қарздор бўлса, хотини пулни ундириш учун қуйидагидек ҳийлани ишлатиши мумкин: Аёл ўзи ишонадиган бир эркакни олиб келади, касал киши иқрор этиб ўз устидан гувоҳлик бериб айтадики: “Ушбу одам менинг хотинимдан юз динор қарз олган эди, хотиним ўша юз динор пулини олиш учун менга ваколат берган эди, мен эса мазкур маблағни мана шу фалондан олиб тасарруф қилганман”. Агар эркак ўша миқдордаги пулни хотиндан ўзи олганлиги тўғрисида гувоҳлик берса, аёл учун унинг иқрори қабул қилинмайди ва хотин унинг молидан ўша пулни олиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Лекин хотин, касал эри ундан ўз хотинининг пулини олганлигини эътироф этган кишига мурожаат қилиши керак, ўша одам касалга мурожаат қилиб бундай дейди: “Касал киши ушбу аёлнинг пулини мендан олганлигига иқрор бўлди, энди аёл менга мурожаат қилгани учун мен унга (эрига) мурожаат қилишга ҳақлиман”. Агар мазкур одам онт ичишга мажбур бўлишидан кўрқадиган бўлса, бу ҳолда аёл киши нархи юз динорга тенг келадиган бир либосни (ёки бошқа бир нарсани) унга сотади, борди-ю онт ичишга мажбур қилинса ҳам гуноҳга қолмайди. (Хассоф, «Ал-ҳиял вал-махориж», 101- бет, Абу Заҳра иқтибоси асосида).

Абу Заҳра ҳийла масалаларини кенг кўламда текшириб қуйидагича хулоса чиқаради: Айтиб ўтилган мисоллардан кўриниб турибдики, ҳийлалар ҳаққа эришиш ва ўзини оқлаш мақсадида ишлатилган бўлиб, ундан фақат эзгулик назарда тутилган. Ҳийлалар Ҳанафий фикҳида қоидаларни бузиш мақсади-

да, Абу Ханифа орқали биринчи марта бошланган, деган фикрлар бутунлай асоссиз ва воқеликка зиддир (Абу Заҳра «Абу Ханифа», 378-бет).

Лекин айрим ғарб ҳуқуқшунослари ҳийлаи шаръиядан назарда тутилган ва изоҳлаб ўтилган эзгу мақсадлар ва уларга эришиш учун қўйилган шартларни англамасдан, ҳар қандай ҳийла ишлатишни ислом ҳуқуқида мумкин, деб фикр билдирганлар. Улар гўёки назарда тутилган мақсадлар шариат қонунига мувофиқми ёки мувофиқ эмасми, ҳийлаи шаръия одамларга ўз мақсадларига қонуний тус бериб, унга эришиш учун рухсат берарди, деб талқин қилганлар ва буни айрим мисоллар билан ҳам изоҳламоқчи бўлганлар.

Биз ўтган баҳсларда бундай ҳийлалардан фойдаланиш учун Ҳанафий мазҳабида йўл қўйилмаганлигини кўрсатиб ўтдик.

Фикримизча, қонуний ҳийлалар назариёт билан амалиётни бир-бирига боғлаш учун қилинган ҳаракат эди, яъни назарий томондан берилган энг кам имкониятга таяниб, урф-одатдаги кенг кўламдан фойдаланиш учун қабул қилинган эди.

“Исломда ҳуқуқ” китобида айтилганидек, фикҳ илмининг йирик вакиллари, масалан, Абу Юсуф ва Шайбоний каби олимлар шаръий ҳийлаларни мукаммаллаштириб жамият ихтиёрига қўярди. Ҳанафий мазҳабининг учинчи ҳижрий асрдаги машҳур ҳуқуқшуносларидан бири Хассоф қаламига мансуб “ал-Ҳиял вал-махориж” китоби масалани бошқача баён этади. Биз унинг асосида ўша даврда воқелик нималардан иборат эканлигини англаб олишимиз мумкин.

“Қадимий қонунлар” номли китоб муаллифи Сир Ҳенрий Мейн (Sir Henry Maine) қонуний ҳийлалар қонуннинг моҳияти ўзгармасдан уни амалга ошириш услуби ва ижро этиш тарзи ўзгарганини кўрсатиш мақсадида ишлатилган фарзия, деб ифодалайди<sup>192</sup>.

“Исломда ҳуқуқ” китобида ҳийлаи шаръия зарурат принципига боғлаб қуйидагича кўрсатилади: Айтишларича, Бухоро аҳолиси оғир қарздорликка учраган экан. Ушбу муаммони ечиш мақсадида ўз мулкани гаровга қўйиб шартли равишда сотиш орқали “Байъ бил-вафо” деган гаров усули юзага келган экан.

---

<sup>192</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 117, 118-бет.

Китобда айтилишича, албатта, бундай битимнинг юзага келиши гаров соҳасида олға қўйилган бир қадам эди, негаки ушбу битим асосида мадюн (қарздор) гаровга қўйилган мулкни ўз тасарруфида сақлаб қолган ҳолда, қарз берувчига муносиб таъмин (кафолат) беради, булардан ташқари байъ бил-вафо ўз сармоясидан фойда олишга рухсат бермайдиган нормалардан (рибодан) чиқиб кетишга йўл очиб берди<sup>193</sup>.

Китоб муаллифларининг таъкидлашича, ушбу янгилик суд юритиш усулларига тааққул (тафаккур) юритиш орқали эмас, балки табиий такомил жараёнида юзага келди. Китоб муаллифларига бу ўринда шундай жавоб бериш зарурки, қонун кўпинча амалий ҳаётини муаммолар, яъни давр талабидан келиб чиқади. Амалий ҳаётга таянмасдан қонуний нормаларни ишлаб чиқиш уларни ҳаётдан узоқлаштиради. Ҳанафий мазҳабида зарурат принциплари ва шаръий ҳийлалар усуллари мана шу воқеликка қаратилган.

Бухоролик Ҳанафий фақиҳлар ишлаб чиққан ушбу қоида байъ бил-вафо ва байъи жоиз номи билан айрим мамлакатлар қонунларида, жумладан, Афғонистонда қонуний кучга эга бўлиб, халқ орасида муомалот ишларини юритиш учун бир қулай норма сифатида кенг қўламда ишлатилиб келинади.

Байъ бил-вафонинг энг мукаммал шакли шундан иборатки, қарз олувчи ўз мулкни қарз берувчига гаров сифатида шартли равишда сотади, янги мулк (уй ёки ер) эгаси бўлган қарз берувчи, уни тасарруф қилмасдан муайян миқдор пул эвазига уй эгасига ижарага беради. Бу ўринда ҳар ой келадиган ижара ҳақи дарҳақиқат, асл пулдан келадиган фойдадан иборат бўлиб, рибони ман этувчи қонунга зид бўлмайди, чунки зоҳирда қарз эгаси оладиган ижара пули, пулнинг фоизи эмас, балки уйнинг ижара пули ҳисобланади.

## **6. Абу Ҳанифанинг дарс ўтиш услуби**

Ўз даврининг атоқли ва салоҳиятли олимларидан дарс олиб, юксак илмий мақомга кўтарилган Абу Ҳанифа иқтидорли мударрис, ажойиб педагог ва мураббий эди.

Унинг дарс ҳалқасида жуда кўп талабалар иштирок этар ва илм ўрганишарди. Ҳиндистонлик машҳур олим Маҳмуд Тўнкий

---

<sup>193</sup> “Исломда ҳуқуқ”, 113-бет.

“Мажмаул-мусаннифин”да ёзишча, унинг шогирдлари сони 880 тага етиб борган эди.

Абу Ҳанифа ўз шогирдлари билан ниҳоятда самимий муносабатда бўлиб, ўз фарзандларига қарагандай гамхўрлик, меҳрибонлик қиларди, ҳар доим уларнинг аҳволидан, турмуш шароитидан хабар олиб турарди ва ҳеч қачон ўз ёрдамини аямасди, ўрни келганда уйланишга қурби етмаганларини уйлантирар ва барча керакли нарсаларини таъминлаб берарди.

“Ал-Хайротул-ҳисон”да айтилишича, ҳар кимга таълим берса, уни эҳтиёждан қутқазар, ўзи ва оиласи харажатини таъмин қиларди, таълим олиб бўлгандан кейин унга қараб: **“Энди ҳалол ва ҳаром илми (фиқҳ илми)ни ўзлаштириб, катта бойликка эришдинг”**, деб хитоб қиларди<sup>194</sup>.

Абу Заҳра таъкидлашича, у дарс ўтишда юнон файласуфи Суқрот услубига ўхшаш методдан фойдаланарди. Тўғридан-тўғри талабаларга маъруза ўқимасдан, ўрганилиши керак бўлган масалалардан бирини ўртага ташлаб, унга тегишли бўлган ҳукмлар асосларини изоҳлаб бергандан кейин, шогирдлар у билан баҳсу мунозарага киришардилар. Ҳар ким ўз фикрини билдириб, гоҳи ундан тарафсизлик билан одилона назар билдиришини сўрардилар ва ижтиҳодига қарши турардилар. Баъзан унга нисбатан овозлар баланд кўтариларди. У эса матонат билан масалани ҳар томонлама текширгач, тортишувлар хулосаси сифатида юзага келган фикрни ўртага ташларди, бу эса баҳсу мунозалардан эришилган қатъий хулоса ва қарор бўларди. Ўшанда барча талабалар розилик билан унинг фикри тўғри эканлигини эътироф этардилар<sup>195</sup>.

Ал-Маккий ўз маноқибиди ривоят қилишича, Мусъир ибн Кидом унинг дарс ўтиш услуби ҳақида қуйидагидек ривоят қилган экан: “Пешин намозидан кейин барчалари ўз ишлари изидан тарқалиб кетиб, яна қайтиб келардилар. У (Абу Ҳанифа) эса ораларида ўтирарди, баъзилари савол берар, баъзилари мунозара қилар ва у кўп ҳужжат келтиргани сабабли овозлари кўтариларди. Аллоҳ бундай овозларни у орқали тинчитадиган зот албатта исломда юксак мақомга эга бўлади”<sup>196</sup>.

<sup>194</sup> “Ал-хайротул-ҳисон”, 41-бет, Абу Заҳра иқтибоси асосида: “Тарихул-мазоҳил-исломия”, 354-бет.

<sup>195</sup> “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 353-бет.

<sup>196</sup> “Абу Ҳанифа”, 353-бет.

Абу Муҳаммад Ҳорисий Абу Сулаймон Жўзжонийдан қуйидагича ривоят қилган: “Абу Ҳанифа Аллоҳнинг инояти билан фикҳни кенг қамровда ўзлаштириб олган эди. У суҳбатдошлари билан ўтириб, бирон масала бўйича гапирганда, улар ҳам кўп сўзлашар, ҳар бир фан бўйича баҳслашардилар, овозлари баланд кўтариларди, лекин Абу Ҳанифа жим ўтириб эшитарди. Абу Ҳанифа мавзуни шарҳлашни бошлаганда, улар орасида фикҳ ва маърифат эгалари мавжуд бўлса ҳам, мажлисда ҳеч ким бўлмагандек, ҳаммалари жим ўтирарди. Абу Ҳанифа куннинг охиригача гапирарди, лекин улар шундай сукут қилиб ўтирардилар. Суҳбат тугагандан кейин, улардан бири: “Субҳоналлоҳ, ҳаммани ким сукутда қолдирди?!” дерди. “Абу Сулаймон қўшимча қилиб: “Ҳақиқатдан ҳам Абу Ҳанифа энг ажойиб бир одам эди”, деган эди<sup>197</sup>.

Муваффақ Маккий ёзишича, Абу Ҳанифа мазҳабга тегишли масалаларни ҳал қилиш бўйича шўро (кенгаш) асосида иш олиб борарди. У ҳеч қачон якка фикрлиликка таянмасдан, ўртага ташланган масалани ҳар томонлама текшириб кўргандан кейин суҳбатдошлар фикрини эшитиб, сўнгра ўз фикру мулоҳазаларини билдирарди, баъзан улар билан бир ой ёки кўпроқ муддат мунозара олиб борарди. Охири муайян масала бўйича бир хулосага келингандан кейин, Абу Юсуф томонидан ёзиб олинарди.

Бундай услубдан, яъни ўзини шогирдлар орасига тушириб баҳс-мунозара олиб бориш услубидан фақатгина ўзига, ўз илмияти ва ақлиятига ишонган киши фойдаланиши мумкин. Абу Ҳанифа умрининг охиригача ушбу услубдан фойдаланиб, талабаларнинг истеъдодини ўстириш, баҳс ва мунозара малакасини ошириш ва мубоҳаса олиб бориш иқтидорини кучайтиришга ҳаракат қилди.

Абу Ҳанифага манзур бўлган олий фазилатларни унинг ўз шогирдларига берган ўғитларидан тушуниб олса бўлади. Масалан, улардан бири Юсуф ибн Холид ас-Самтийга бир мансабни эгаллаш мақсадида кетаётган чоғида бундай деганди: “Басра шахрига киришинг билан одамлар сени кутиб олиб, олдинга келиша бошлайди ва ҳаққингга эътироф қилишади. Ўшанда ҳар бир кишини ўз ўрнига қўйиб, шариф кишиларни эъзозлаб, илм аҳлига ҳурмат билдиргин, қарияларни ардоқлаб, ёшларга лутфу муҳаббат изҳор этгин, омма билан яқинлашиб,

---

<sup>197</sup> Масъуд ибн Шайба, “Китобут-таълим”, Ғовжий иқтибоси асосида, 65-бет.

**фосиқлардан узоқлашгин. Яхшилар билан суҳбатдош бўлиб, қудрат эгалари олдида ўзингни хор тутма, ўз ёрдамингни ҳеч кимдан аяма, кўнгил сиригини ҳеч кимга айтма, синовдан ўтмагунча ҳеч кимга ишонма, пасткаш ва хасис кишилар билан дўстлик қилма”<sup>198</sup>.**

У ҳеч қачон юзаки фикр қилмасдан, ҳар бир муаммонинг ечимини топиш учун унинг туб моҳиятига етиб борарди, шунинг учун ҳам ёшлигиданоқ калом илмига юз тутган эди. Унинг илмий тафаккури ва фалсафий қараши юксак даражага кўтарилган эди. У шундай тафаккур малакаси билан ўз шогирдларини тарбияларди.

## **7. Ҳанафий мазҳаби тарқалишининг сабаб ва омиллари**

Имом Абу Ҳанифа асос солган Ҳанафий мазҳаби Куфа шаҳри – Ироқ диёри марказида юзага келиб, оз муддат ичида ислом дунёсининг кўп мамлакатларида тарқалиб ривожланди ва мусулмонларнинг катта қисмини ўзига жалб этиб, аҳли сунна вал жамоанинг энг катта ва кенг ёйилган мазҳабига айланди. “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар” китоби муаллифи берган маълумотларга кўра: **“Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолисининг 92,5 фоизини суннийлар ташкил этиб, улар мазҳаблар бўйича қуйидаги нисбатда бўлинадилар: Ҳанафийлар-47%, Шофиъийлар-27%, Моликийлар-17%, Ҳанбалийлар-7,5%ни ташкил қилади”<sup>199</sup>.**

Ҳанафий мазҳаби иккинчи ҳижрий асрдан шарқу ғарб, шимолу жанубга ўз нуфузини ўтказа бошлади ва биринчи босқичда Аббосийлар давлати ҳудудида тарқалди, сўнгра кўп ўлкаларда барча халқларнинг ичига кириб бориб, улар томонидан қабул қилинди ва айрим мамлакатлар, масалан, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Туркия ҳудудларида Аббосийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Фазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Мисрда Айюбийлар, Мамлуқлар, Темурийлар, Бобурийлар, Шайбонийлар давлатлари ва Усмонийлар империяси томонидан расмий мазҳаб сифатида қабул қилиниб, уларнинг кенг соҳали барча ҳудудларида суд ишлари ушбу мазҳаб асосида олиб бориларди.

<sup>198</sup> “Тарихул-мазоҳибил-исломия”, 354—355-бетлар.

<sup>199</sup> З.Хусниддинов, “Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар”, 6-бет.

Салжуқийлар бош вазири Хожа Низомулмулк (1018—1092) ҳимояси остида Мовароуннаҳр худудида Шофиъий мазҳаби бир оз тарқалиб, Ҳанафийлик билан рақобатга киришган бўлса ҳам, Абу Заҳранинг фикрича, бундай рақобат фақат фикҳий мунозаралар доирасида чекланган бўлиб, фикҳ илмининг ривожига сабаб бўларди ҳамда ундан ҳеч қандай адоват ва хусумат келиб чиқмасди.

Лекин замон ўтиши билан Шофиъий мазҳаби ал-Қафқол аш-Шоший сингари буюк вакилларига эга бўлган бўлса ҳам, Ҳанафий мазҳаби қаршисида чекинишга мажбур бўлди ва Ўрта Осиёнинг барча олимлари Ҳанафийликни қўллаб-қувватлаб, унинг ривожига катта ҳисса қўшиб келдилар.

Ҳозирги кунда Ҳанафийликнинг жўғрофий худуди Марказий Осиё давлатларидан бошлаб, Хитой, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Арабистон, Яман, Миср, Жазоир, Тунис, Марокаш, Туркия, Индонезия ва бошқа мусулмон ўлкаларига етиб боради. Абу Ҳанифа мазҳаби айтиб ўтилган мамлакатларнинг айримларида асосий мазҳаб бўлса, айримларида иккинчи ёки учинчи ўринда туради.

Ҳанафий мазҳаби шимолий Африка мамлакатлари (Тунис, Жазоир, Марокаш)да тарқалган эди. Бу ўлкаларда ҳанафийлар сони кўп бўлмаса ҳам, бу мазҳаб олимлари катта иззат ва ҳурматга эга. Тунис пойтахтида суд ишлари ҳанафий ва моликий мазҳаблари асосида юритилиб, унда ҳанафий суд тизими моликий суд тизими билан бирга қўлланилади. Ҳасан Содиқнинг таъкидлашича, бу ерда ҳанафий мазҳабининг буюк муфтийлари мавжуд бўлиб, барча устидан маънавий раҳбарлик мақомида туриб, “шайхул-ислом” номи билан аталдилар.

Шунингдек, одат бўйича “Зайтуна” университети ўқитувчиларининг ярми ҳанафийлардан ва ярмиси эса моликийлардан бўлади<sup>200</sup>.

Ҳанафий мазҳаби тарафдорлари Ҳиндистонда 48 млн.га етиб боради. Жанубий Америка ва Бразилияда 25 млн ҳанафий мусулмонлари мавжуд<sup>201</sup>.

Ҳанафий мазҳабининг тарқалиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлган:

<sup>200</sup> Алливо Ҳасан Содиқ, “Жузурул-фитнати фил-фирақил-исломия”, 231-бет.

<sup>201</sup> Ўша асар, ўша бет.



### **Биринчи омил:**

Ушбу мазҳаб ўз моҳияти, таълимоти ва қўллаган услуби билан жамиятларда юз бериб турадиган ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш имкониятига эга бўлиб, ҳар қандай саволга жавоб топа олади. Бундай имконият шундан келиб чиқадики, Ҳанафий мазҳаби бирон бир масала бўйича насс (Қуръон ёки Ҳадислар матни) мавжуд бўлмаса, қиёс ва унинг энг муҳим тури бўлмиш қиёси хафий, яъни ёпиқ ёки яширин қиёс (истеҳсон)-га таяниб иш олиб боради, шунингдек, урф-одатга катта эътибор қаратади. Бундай услубдан фойдаланиш халқ учун ҳаёт муаммоларини шариат қоидаларига асосланиб ечиш учун беназир қулайликлар, бир жозибали омил сифатида Ҳанафий мазҳабининг тарқалиши учун муносиб замин яратиб берди.

### **Иккинчи омил:**

Ҳанафийлик илмий асосларга таянган бир мазҳаб сифатида Аббосийлар буюк империясининг мазҳаби бўлиб келди. Ундан кейин Ғазнавийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар, Бобурийлар, шунингдек, Усмонийлар буюк империясида асосий ва давлат мазҳабига айланиши унинг ривож ва тарқалиши учун катта имкониятларни юзага келтирди. Ушбу давлатларда, айниқса, Аббосийлар, Ғазнавийлар, Усмонийлар давлатларида суд тизими ривожланди. Аллома Ибн Обидин айтганидек, уларнинг барча қозилари ва шайхул-исломлари Ҳанафий мазҳаби вакиллари бўлганлар.

### **Учинчи омил:**

Абу Ҳанифа шогирдларининг кўплиги. Шайх Маҳмудхон Тункий ёзган 60 жилдлик “**Мажмаъул-мусаннифийн**” китобида зикр этилишича, унинг шогирдлари сони 882 тага етиб боради. Унинг тўртта буюк шогирди (Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан, Зуфар ва Абулҳасан)дан ташқари, уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ҳудудларидан эдилар. Уларнинг баъзилари, масалан, Усмон ал-Бустий ва бошқалар юксак илмий мақомга эга бўлиб, ушбу мазҳабни ёйиш йўлида катта хизмат кўрсатганлар. Улардан айримлари энг салоҳиятли фақиҳлар сифатида унинг илмий услуби, ҳуқуқий қарашларини ёритиб, баъзан унга қарши ўз фикру мулоҳазаларини ҳам билдирганлар.

## **Тўртинчи омил:**

Унинг буюк шогирдларидан кейин уларнинг издошлари бўлмиш бир гуруҳ фақиҳлар майдонга келиб, шариат ҳукмларини истинбот ва истихрож қилиш ва уларни асрлар давомида юз берган ҳодисаларга татбиқ этиш муаммоларига жиддий билан ёндашганлар. Абу Заҳранинг таъкидлашича, улар мазҳабларига тегишли бўлган жузъий масалалар асоси бўлмиш ҳукмларнинг иллатлари (сабаблари)ни белгилаб олгандан кейин, умумий ва қамраб олувчи қоидаларга таянган ҳолда бир-бири билан уйғунлашган масалаларни тўплашга уриндилар. Шундай қилиб, мазҳаб бўйича **тафрийъ**, яъни жузъий масалалар (**фуруъул-фиқҳ**) ва фиқҳнинг барча тармоқларини бирлаштирувчи ва умумий тамойилларга эътибор берувчи асосий қоидалар ва умумий назариялар (**усулул-фиқҳ**) юзага келиб ривожланди.

Фикримизча, изоҳлаб ўтилган тўртта омил, Ҳанафий мазҳабининг ислом дунёси миқёсида кенг кўламда тарқалиб ривожланишининг асосий сабаблари ҳисобланади.

## **Ш Б О Б**

### **АБУ ҲАНИФАНИНГ ШОГИРДЛАРИ**

#### **1. Абу Ҳанифанинг шогирдлари ҳақида**

Абу Ҳанифанинг ислом ҳуқуқи ва калом илмида тутган ўрни ва уларнинг ривожига қўшган улушини ундан қолган асарлар ва шогирдлари томонидан тўпланиб тарқатилган таълимоти-дан билиб олиш мумкин.

Айрим манбаларда Абу Ҳанифа қаламига мансуб асарлар сони 17 та дейилган. Улар жумласига “ал-Фикҳул-Ақбар”, ал-Муснад (Абу Юсуф ривояти асосида), Усмон Бустий<sup>202</sup> га ёзган рисоласи ва бошқалар киради.

Абу Ҳанифа ўз даврида илм-маърифат куёши бўлиб нур сочиб турди, юзлаб одамлар унинг илму фазли нуридан баҳраманд бўлиб келдилар. Унинг дарс ҳалқаси ҳар доим толиби илмлар ва мухлислар билан гавжум бўлиб, узоқ жойлардан

---

<sup>202</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжий маълумоти асосида, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон” 290-бет.

унинг баҳс-мунозараларини эшитиб фойдаланиш учун келардилар. Муаллифларнинг ёзишларича, унинг шогирдлари орасида турли савияли кишилар мавжуд бўлиб, айримлари ўз лаёқат ва олий истеъдоди ёрдамида юксак илмий даражаларга етиб борган бўлсалар, айримлари бундай ўринни эгаллаб олишга муваффақ бўлмаган эдилар.

Айтиб ўтганимиздек, ҳиндистонлик машҳур олим Маҳмуд Ҳасанхон Тункий ўзининг 60 жилдлик (20 минг varaқлик) қомусий асари “Мажмаул-мусаннифин”да Абу Ҳанифа шогирдлари сони 882 та деб кўрсатган. (Ушбу қимматли асарнинг 3-жилди Ҳиндистонда нашр этилган)<sup>203</sup>.

Шайх Аҳмад Маккий Хоразмийнинг айтишича, Имоми Аъзамдан ривоят қилган буюк олимлар сони 730 тага етиб борарди. Уларнинг ҳаммаси ислом жамоаларининг машойихи сифатида турли минтақаларда ундан ривоят қилиб, у ҳақида сўзлаб берардилар.

Абу Ҳанифа шогирдларининг кўпчилиги Мовароуннаҳр, Хуросон, айниқса, Балх, Ҳирот ва Буст<sup>204</sup> дан бўлиб, Ҳанафий мазҳабини тарқатиш йўлида тинимсиз фаолият олиб борганлар. Уларнинг кўпчилиги Абу Ҳанифанинг дарс ҳалқасида бир муддат ўтириб, унинг йўл-йўриқлари ва фикҳий услубини ўзлаштиргандан кейин ўз ватанларига қайтиб кетардилар, улардан айримлари ҳар доим Абу Ҳанифа билан бирга бўлиб, унинг доимий шогирдлари ҳисобланардилар.

Асад ибн Фурот ривоятига кўра, бундай шогирдлар сони 40 тага етиб борган бўлса, Ибнул-Баззозий Маноқибида уларнинг сони 36 та эркак деб кўрсатилган. Улардан 28 киши қозилик ваколлатига, 6 таси фатво бериш салоҳиятига эга эди, иккитаси, яъни Абу Юсуф ва Зуфар ҳам қозилик вазифасини бажариш, ҳам фатво бериш бўйича иқтидорли олим эди.

Ибнул-Баззозий фикрига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Абу Ҳанифанинг машҳур шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний ушбу мазҳабнинг иқтидорли назарийчиси сифатида ўзининг кўп қиррали шахсияти ва хусусиятлари билан бошқалардан ажралиб турарди. У ўзининг машҳур асарларида Абу Ҳанифа таълимотини ёритиб, талқин этиб келган ва катта иқтидорли олим сифатида қозилик ишларини бажариш салоҳиятига эга бўлган.

<sup>203</sup> Ваҳбий Сулаймон Ғовжи, “Абу Ҳанифа ан-Нуъмон”, 169 бет.

<sup>204</sup> Буст — Афғонистоннинг Ҳилманд вилоятига тегишли машҳур тарихий шаҳар.

Абу Ҳанифа мазҳабини унинг буюк шогирдлари қолдирган асарларсиз тушуниш мушкул. Унинг ҳуқуқий таълимоти ва фикҳий назариялари, ўз асарларидан ташқари, унинг етук шогирдлари томонидан ривоят қилиниб тўпланди, илмий-ижодий ривожлантириш билан тарқатилди. Биз унинг атоқли шогирдларини қисқача танитиб ўтамыз:

## 2. Имом Абу Юсуф ва унинг фикҳий асарлари

Яъқуб ибн Иброҳим ибн Ҳабиб ал-Ансорий (113—182 ҳ.й.) Абу Ҳанифанинг атоқли шогирди, буюк фақиҳ ва мужтахид, Аббосийлар давлати (Маҳдий, Ҳодий ва Рашид даврлари)нинг қозил-қузоти (буюк қозиси) эди. Уларнинг ҳар бири, айниқса, Ҳорунур-Рашид уни эъзозлаб, катта ҳурмат кўрсатарди.

Манбаларда зикр этилишича, у авваллари ҳадис илми билан шуғулланиб, ҳар куни муҳаддислар билан ўтириб, 50—60 та ҳадисни ўрганар ва бошқаларга ўқиб берарди. У Ҳишом ибн Урва, Абу Исҳоқ Шайбоний, Ато ибн Соиб ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Авваллари Ибн Абилайлодан фикҳни ўрганиб, кейинроқ ушбу фанга қизиққани туфайли Абу Ҳанифа дарс ҳалқасига кўшилади ва унинг мумтоз шогирдига айланади.

Шайх Муҳаммад Хузарийбекнинг ёзишича, у Абу Ҳанифанинг энг буюк шогирди ва энг яхши ёрдамчиси сифатида биринчи бўлиб унинг мазҳаби бўйича китоб ёзган, масалаларни имло қилган, Ҳанафий мазҳабини ер юзига тарқатган<sup>205</sup>.

Аслида Абу Юсуф бир қашшоқ оилага мансуб бўлиб, қасорлик, яъни кийимларни ювиш ва оқартириш иши билан шуғулланарди. Унинг ўзи шундай деган эди: “Фақирлик чоғимда ҳадис ва фикҳни ўрганишга интилдим. Бир куни Абу Ҳанифа ёнида ўтирганимда онам келиб мени ўзи билан олиб чиқиб бундай деди: “Абу Ҳанифага қараб оёғингни узатма, унинг нони пишиқ, сен эса ҳаётимизни таъминлашга мажбурсан”. Мен онамга итоат қилиб, кўп илм изидан юришдан воз кечдим. Абу Ҳанифа мени қидириб топиб, дарсга қайтишимни сўради. Мен эса унинг мажлисига қайтиб келдим. Унинг мажлисига қайтган илк куним эди. У “Сени биздан нима узоқлаштирди?” деб сўради. “Ҳаётимизни таъминлаш ва онамга

<sup>205</sup> Шайх Муҳаммад Хузарийбек, “Тариху-ташриъил-исломий”, 171-бет.

итоат қилиш”, деб жавоб бердим ва ўрнимга ўтирдим. Одамлар чиқиб кетганидан кейин у бир халтани менга тутқазиб, “Бундан фойдаланиб тур” деди. Қарасам, ичида юз дирҳам бор экан. У менга қараб: “Ҳар қачон бу тугаса, менга хабар бергин”, деди.

Мен даврага бориб турдим, бир оз муддатдан кейин яна юз дирҳам берди, шундай қилиб, муҳтожликдан чиқиб, бадавлат бўлгунимга қадар у менга ёрдам кўрсатиб турди”<sup>206</sup>.

Абу Юсуф Абу Ҳанифанинг дарсларига шу қадар қизиққан эдики, ҳатто бир ўғли ўлганда дарсдан қолишдан кўрқиб, уни дафн этиш вазифасини бировга топширган экан.

Абу Юсуф дастлаб ҳадислар ҳофизи ва ўқитувчиси бўлса ҳам, Абу Ҳанифа билан яқинлашгандан кейин раъй ва қиёс тарафдорига айланди ва Абу Ҳанифа изидан бориб, баъзан унинг фикрига қарши ўзига хос фикру мулоҳазаларини ҳам изҳор этиб турарди.

Абу Юсуф Ҳорун ар-Рашид даврида энг олий мартабаларга кўтарилди. У биринчи бўлиб ислом дунёсида “Қозил-қузот” унвонига эришган, ўз мазҳаби бўйича биринчи бўлиб китоб ёзган ва Ибн Халликон таъкидлашича, биринчи бўлиб қозилар ва олимлар учун махсус кийим (униформа) тайинлаган буюк қози эди. Мазкур либос қора салла ва тайласон (либос устидан елкага ташлаб юриладиган кенг ва узун кийим)дан иборат эди. Ҳозирча айрим мамлакатлар, жумладан, Оврупа мамлакатларида судьялар киядиган GOWN, HOOD, CAN каби униформалар доктор Аҳмад Шалабий фикрича, иккинчи ҳижрий асрда Абу Юсуф томонидан белгиланган кийимнинг озмоз ўзгартирилган шаклидан бошқа нарса эмас<sup>207</sup>.

Аҳли ҳадис кўпинча раъй ва қиёс тарафдорларини у қадар ёқламаган бўлсалар ҳам, уларнинг кўплари Абу Юсуфга катта эътибор қаратиб, уни мақтаб келганлар.

Абу Юсуфнинг қозилик даврида Аббосийлар империяси ҳудудида Ҳанафий мазҳаби давлатнинг расмий мазҳаби сифатида ривожланиб, назариёт соҳасидан амалиёт соҳасига ўтиб сайқалланди. Унинг ҳар бир усул-қоидаси ҳаёт синовидан ўтиб,

<sup>206</sup> Доктор Аҳмад Шалабий, “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия”, 8-жилд, 199-бет.

<sup>207</sup> Ўша асар, ўша бет

амалиётга татбиқ этилди. Устоз Абу Заҳра таъбири билан айтганда, қиёс ва истехсон назарий фарзиялар доирасидан чиқиб, амалий ва реал ҳаётга асослантирилди. Эҳтимол, Абу Юсуф раъй ва қиёс мактаби йирик намояндаси сифатида иккала мактаб (раъй ва ҳадис тарафдорлари мактаблари) хусусиятларини яқинлаштирди ва Ҳанафий мазҳабининг йирик ҳадисшуноси сифатида қабул қилинди<sup>208</sup>. Ундан Муҳаммад ибн Ҳасан, Яҳё ибн Маин ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Имом Абу Юсуф ниҳоятда олий заковат ва юксак истеъдод эгаси сифатида Ҳорунга кўп яқин ва ишонарли олим бўлиб келган. Ривоятга кўра, Исо ибн Жаъфарнинг бир канизаги бор эди. Ҳорун уни ҳадя қилиш ёки сотишни сўраса, эгаси қабул қилмайди. Ушанда Ҳорун “Агар у ёки бу ишдан бирини қилмаса, албатта уни ўлдираман”, деб Аллоҳ номи билан онт ичади. Исо ҳам “Агар мен ушбу канизагни сотсам ёки ҳадя қилсам, барча молу мулким садақа, барча қулларим озод ва хотиним талоқ бўлсин”, дейди.

Ҳорун ар-Рашид ярим кечада Абу Юсуфни уйдан саройга чақиртириб, ушбу муаммони ҳал қилиш учун бирон йўл борми, деб сўрайди. Абу Юсуф бундай деб жавоб беради:

— Ҳа, Исо канизининг ярмини (халифага) сотиб, ярмини ҳадя қилсин. Ушанда у на ҳадя қилган ва на сотган бўлади. Сўнгра Исо Ҳорунга канизагнинг ярмини ҳадя қилиб, қолган ярмини юз минг динорга сотади. Ҳорун унинг ярмини ҳадя сифатида қабул қилиб, ярмини юз минг динорга сотиб олдим, дейди. Ҳадя қилиш ва сотиб олиш битими тугагандан кейин Халифа канизагни ўз тасарруфига олиб, Абу Юсуфга қараб, “У бир мамлука (чўри), уни истиброъ қилиш керак (истиброъ — никоҳга олинган бева аёлга унинг ҳомиладор эмаслигини аниқлаш учун бир ойлик муддат ўтгунча яқинлашмаслик зарурлиги). Аллоҳга қасамки, агар ушбу кечани у билан ўтказмасам жоним чиқиб кетади деб ўйлайман”, дейди.

Абу Юсуф: “Эй Амирул-мўминин, аввал уни озод қилиб, сўнгра ўз никоҳингизга олинг. Негаки, озод аёл истиброъ қилинмайди”, дейди.

Халифа уни озод қилиб, дарров икки гувоҳ ҳузурида қизга йигирма минг динор қалин тўлаб, уйланади ва Абу Юсуфга ушбу фатвоси учун икки юз минг дирҳам ва йигирма тахт (сидра) либос мукофот беради<sup>209</sup>.

<sup>208</sup> Абу Заҳра, “Абу Ҳанифа”, 174-бет.

<sup>209</sup> Ибн Халликан. “Вафаётул-аён”. 5-жилд. 331-бет.

Абу Юсуф 182 ҳ. (798 м.) суд ишини бажариб турган чоғида ҳаётдан кўз юмади. Ибнун-надим “ал-Фехрист”да таъкидлашича, Абу Юсуфнинг Юсуф исмли бир ўғли бўлиб, отаси ҳаётлигида қозилик вазифасини бажариб келарди. У отаси вафотидан кейин 192 йилда вафот этган<sup>210</sup>.

Усул ва амолий (олим томонидан имло қилиб, ёздирилган китоблар) бўйича Абу Юсуф қолдирган китоблар сони Ибнун-надим китобида 40 та ва бошқа бир нашрида 36 та деб кўрсатилган. Биз унинг муҳим асарлари устида тўхталиб ўтамиз:

### 1. “Китобул-хирож”.

Абу Юсуфнинг энг муҳим асари бўлмиш ушбу китоб Аббосийлар халифаси Ҳорун ар-Рашид талабига биноан ер солиқлари (ушр, хирож), садақот (закот), жизя (ғайридинлар ислом давлатига тўлайдиган солиқ) ва урушлардан тушган ғаниматлар ва файъ (ўлжалар)ни тўплаш ҳақида ёзилган.

Китоб ислом давлати ҳудуди кенгайган бир пайтда, турли мамлакатларда бу соҳада юзага келган муаммоларни ечишга қаратилган бўлиб, Абу Юсуф уни асосан Абу Ҳанифанинг ҳуқуқий назарияларига таянган ҳолда, Пайғамбаримиз ҳадислари, саҳобалар, айниқса, Хулофойи Рошидин томонидан айтилган сўзлар, қўлланилган усул ва қоидалардан фойдаланиб ёзиб Ҳорунга тақдим этган.

Абу Юсуфнинг “Китобул-хирож”и ундан кейин Яҳё ибн Одам (в.203 ҳ.), Абул-Аббос ибн Муҳаммад Котиб (в.270 ҳ.), Абул-Фараж Қудома ибн Жаъфар, Наср ибн Мусо ар-Розий ал-Ҳанафий, Ҳасан ибн Зиёд томонидан ушбу номда ёзилган китоблар орасида ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, илмийлиги ва дақиқлиги билан улардан ажралиб туради. Унинг аҳамияти шунда эдики, биринчидан, мамлакатда давлат даромадининг асосий манбаи бўлмиш ер солиқларини тизимлаштирилган услубда тартибга солишда Аббосийлар буюк империясига катта ёрдам берди, иккинчидан, молиявий соҳада давлатнинг ижроий фаолиятларини Ҳанафий мазҳаби усул ва қоидалари асосида йўлга қўйди ва шу йўсинда мазкур қоидаларни амалиётга татбиқ этиш учун шароит яратиб берди<sup>211</sup>.

<sup>210</sup> Ибнун-надим, “ал-Фахрист”, Дорул-маърифат, Байрут, 286-бет.

<sup>211</sup> Қаранг: М.Хузарийбек. “Ад-давлатул-аббосия”. 156-бет, Дорул-қалам, Байрут, 1986.

Муаллиф китобнинг муқаддимасида халифага қаратиб, жумладан, бундай дейди: “Эртага тажовузкорлар йўлидан борганлар қаторида Аллоҳ ҳузурини тўхтамагин, негаки қиёмат кунининг эгаси ўз бандаларини уларнинг манзилат ва мақомига қараб эмас, балки бажарган ишларига қараб жазолайди”. “Албатта Аллоҳ сендан қандай ҳолатда бўлганинг ва қандай ишлар билан шуғулланганинг ҳақида сўрагувчидир”.

“Китобул-хирож” муқаддимадан ташқари 34 фаслдан иборат бўлиб, улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

- Ўлжаларни бўлиб бериш ҳақида.
- Файъ ва хирож ҳақида.
- Савод (Ироқ) диёрида амал қилинганлар ҳақида.
- Шом ва ал-Жазирада амал қилинганлар ҳақида.
- Савод ҳудудида амалга оширилиши зарур бўлган (қоидалар) ҳақида.
- Қатиъалар (инъом қилинган ерлар) ҳақида.
- Ўз ерлари ва моллари устида ислом келтирган дорулҳарб ва чўлда яшовчи қавмлар ҳақида.
- Тинчлик ва уруш ҳолатида ўлик ерлар (ўзлаштирилмаган ерлар) ҳақида.
- Ушр ерлари билан хирож ерларининг фарқи ҳақида.
- Денгиздан чиқариладиган нарсалар (солиғи) ҳақида.
- Асал, ёнғоқ ва бодом ҳақида.
- Нажрон ва унинг аҳолиси ҳақида.
- Садақалар (закот) ҳақида.
- Хирож солиғининг кўпайиши ва озайиши ҳақида.
- Хирож волиси ҳақида.
- Қальаларда балиқ сотиш ҳақида.
- Дажла ва Фурот дарёларидаги ороллар ҳақида.
- Коризлар (каналлар), қудуқлар, анҳорлар ва ҳақобалар ҳақида.
- Яйловлар ва ўтлоқлар ҳақида.
- Бани Тағлаб насронийлари ва бошқа зиммийлар ҳақида.
- Жизя тўловчилар ҳақида.
- Мажуслар, бутпарастлар ва муртадлар ҳақида.
- Ушр солиғи ҳақида.
- Канисалар, черковлар ва хочлар (салиблар) ҳақида.
- Ислом (ўлкаси) чегараларини босиб ўтган аҳли ҳарб ва тутиб олинган жосуслар ҳақида.



• Мушриклар, боғийлар ва улар билан даъват ишларини олиб бориш ҳақида<sup>212</sup>.

Абу Юсуф ушбу китобни ёзишда 533 ҳадис ва асардан фойдаланган<sup>213</sup>.

## **2. “Китобул-осор”.**

Ушбу китобни Юсуф ўз отаси Абу Юсуфдан ва у Абу Ҳанифадан ривоят қилган бўлиб, фикҳий асосда тартибга солинган. Ушбу китоб асосан Абу Ҳанифанинг таълимоти ва ҳуқуқий истидлолига таяниб ёзилган ва катта фикҳий аҳамиятга эга.

## **3. “Ар-радду ало Сиярил-Авзоъий”.**

(Авзоъийнинг ас-Сияр китобига раддия). Ушбу китобда уруш, сулҳ, паноҳ бериш ва ўлжаларга тегишли бўлган масалалар бўйича Абу Ҳанифа билан Авзоъий орасида юз берган ихтилофлар очиб берилиб, Абу Ҳанифанинг кучли ақлий истидлоллари ёритиб ўтилади ва ҳар бир масала кўп томонлама очилиб, унинг нақлий ва ақлий далиллари изоҳлаб берилади.

## **4. “Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар”.**

“Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар” номли китобида Абу Юсуф раъй ва қиёс вакиллари бўлмиш икки буюк фақиҳнинг фикҳий қарашлари орасида мавжуд бўлган ихтилофларни кўрсатиб ўтиб, уларнинг ҳар бирини таҳлил қилиб, далилларини ёритиб беради.

## **3. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний ва унинг фикҳий асарлари**

Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Воқид Абу Абдулло аш-Шайбоний Абу Ҳанифанинг иккинчи атоқли ва илғор шогирди эди. У 749 (132 ҳ.) йил Ироқнинг “Восит” номли жойида туғилиб, Куфа ва Бағдод шаҳарларида вояга етди. У 18 ёшигача Абу Ҳанифанинг дарс ҳалқасида ўтирди ва устози унинг ёшлигида ҳаётдан кўз юмди. Ундан кейин Абу Юсуфдан ўрганди ва ка-

<sup>212</sup> Имом Абу Юсуф, “Китобул-хирож”, Али Асғар Шуоъ таржимаси, Кобул матбааси, 1325 ҳ.й

<sup>213</sup> Аҳмад Тақиюддин, “Абу Юсуф соҳибу Аби Ҳанифа”, Ал-Азҳар, 69-сон, апрел, 1997.

мол даражасига етди. Абу Юсуф ҳаётлик чоғида у шундай юксак даражага кўтарилдики, барчанинг мурожаат марказига айланди, ундан кейин ораларида юзага келган рақобат муносабатларининг совуқлашишига сабаб бўлди.

Имом Шофиъий Бағдод шаҳрига қилган сафарларида у ерда истиқомат қилиб, Ироқ мактаби (раъй ва қиёс мактаби)ни Шайбонийдан ўзлаштирди ва ўзининг иккинчи мазҳабига асос солишда ундан кенг кўламда фойдаланди. У бундай деган эди: **“Мен ундан (Шайбонийдан) туянинг оғирлигига тенг келадиган нарсаларни (маълумотларни) ёзиб олганман. У бўлмаганда мен ўзлаштирган илмни кўлга кирита олмас эдим”**<sup>214</sup>. Шундай қилиб, Шайбоний шофиъий мазҳабининг шаклланиб, моликий ва ҳанбалий мазҳабларига нисбатан кўпроқ раъй ва қиёсдан фойдаланиши учун замин яратиб берган. Хатиб Бағдодий ривоятига кўра, бир куни Ҳорун ар-Рашид унинг дарс ҳалқасига кириб келганда, ундан бошқа барча кишилар ўз ўринларидан турдилар. Ҳорун ундан нега турмаганини сўраганда, у: **“Олимлар қаторидан чиқиб авомлар қаторида туришни ёқтирмадим”**, деб жавоб беради. Бу эса унинг ўзига ишонганидан ва юксак иззати нафс эгаси эканлигидан далолат беради.

Аш-Шайбоний 805 йил Ҳорун билан Рай шаҳрида бўлганида, араб тилининг буюк олими Абул Ҳасан Али ибн Ҳамза Кисоий билан бир кунда вафот этади<sup>215</sup>. Ўшанда Ҳорун улар ҳақида **“Бугун Рай шаҳрида араб тили ва фикҳ илми (яъни ҳар иккала фаннинг иккита йирик вакили) дафн этилди”**, деган эди. У Ҳорун даврида Рукқа шаҳрида қозилик вазифасини бажарган эди.

Энди турли манбалар, айниқса Лакнавийнинг ал-Ҳидояга ёзган муқаддимаси ва Кашфуз-зунунга асосланиб, ундан қолган китобларни танитиб ўтамиз.

Унинг муҳим асарлари **“ал-Усул”** ёки **“Зоҳирур-ривоя”** деб аталган олтига фикҳий асар бўлиб, қуйидагилардан иборат: **“ал-Мабсут”**, **“аз-Зиёdot”**, **“ал-Жомий ас-сағийр”**, **“ал-Жомий ал-кабийр”**, **“ас-Сиярус-сағийр”**, **“ас-Сиярул-кабийр”**<sup>216</sup>. Котиб Чалабийнинг таъкидлашича, уларнинг **“Зоҳирур-ривоя”** деб аталишининг сабаби шундан иборатки, улар аш-Шайбонийдан ишончли кишилар орқали ривоят қилинган.

<sup>214</sup> Доктор Шалабий, “Мавсуатул-ҳазоратил-исломия“, 8-жилд, 200-бет.

<sup>215</sup> Ибнун-надим, “ал-Феҳрист”, 287-бет.

<sup>216</sup> Абдулҳай Лакнавий, ал-Ҳидся муқаддимаси, 5-бет.

“Зоҳирур-ривоя” китобларини ал-Ҳокимуш-шаҳид (в.334 ҳ.) “ал-Кофий” номли китобида тўплади, ундан кейин Муҳаммад ибн Абу Саҳл Сараҳсий (в.490 ҳ.) ўзининг “ал-Мабсут” номли китобида “ал-Кофий”ни шарҳлади.

## 1. Ал-Мабсут.

Бу асар Имом Муҳаммаднинг биринчи ёзган китоби бўлиб, уни “ал-Асл”, яъни асосий китоб деб ҳам атаганлар. Муаллиф бу китобни ўз суҳбатдошлари ва шогирдларига имло қилгани учун унинг хилма-хил нусхалари мавжуд бўлиб, улардан энг машҳури Абу-Сулаймон ал-Жўзжонийнинг Мабсути ҳисобланади. Ушбу асар юзасидан бошқа бир қатор олимлар сингари, бухоролик Шайхулислам Хоҳарзода ва шамсул-аимма Ҳалвоний ҳам шарҳ ёзганлар. Айтишларича, имом Шофиъий ушбу китобни ёдлаб олган экан. Бир ривоятга кўра, бир наслоний киши уни ўқиб, исломни қабул қилгандан кейин: **“Кичик Муҳаммадингиз, китоби бу бўлса, буюк Муҳаммадингизнинг китоби қандай бўлади”** деган экан. Ушбу асар катта аҳамиятга эга бўлгани сабабли, унинг услубидан фойдаланиб, ўрта осиелик кўп фақиҳлар ушбу ном билан кўп жилдли китоблар ёзганлар, жумладан, Сараҳсий ва Хоҳарзоданинг “Мабсут”лари ҳар бири 15 жилддан иборат.

## 2. “Ал-Жомиъ ас-сағийр” ва “Ал-жомиъ ал-кабийр”.

“Ал-Жомиъ ас-сағийр” Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг муҳим асарларидан бири бўлиб, 1532 масалани ўз ичига олади. Абу Юсуф Абу Ҳанифадан ривоят қилган барча масалалар унга киритилган. Унинг “Ал-Жомиъ ас-сағийр” китоби Бурҳонуддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” китоби учун пойдевор бўлган Бидоятул-мубтадийнинг муҳим қисмини ташкил этган. Ушбу асар, шунингдек, “Ал-Жомиъ ал-кабийр” асари ҳам бир неча олимлар томонидан шарҳланган ўрта осиелик олимлардан Абуллайс Самарқандий, Шамсул-аимма Ҳалвоний, Абузайд Дабусий, Фахрул-ислом Баздавий, Абул-юср Муҳаммад Баздавий, Садри Шаҳид, Алоуддин Самарқандий, Қозихон, Марғиноний ва бошқалар ушбу асар устидан шарҳлар ёзганлар. Ривоятга кўра имом Абу Юсуф буюк мақомига қарамасдан, “ал-Жомиъ ас-сағийр”ни ҳам сафар, ҳам истиқомат чоғларида ўзидан узоқлаштирмасди. Шайх Акмалуддиннинг

таъкидлашича, имом Абу Юсуф “ал-Жомий ал-кабийр”да Абу Ҳанифадан олган муҳим ривоятлар ва далилларни тўплаган.

Тадқиқотчиларнинг ёзишича, Шом султони Исо ибн Абу Бакр Айюбий “ал-Жомий ал-кабийр”ни ёддан билган кишига 100 динар ва “ал-Жомий ас-сағийр”ни ёддан билган кишига 50 динар мукофот берар экан<sup>217</sup>.

Ўтган замонларда ушбу китобни ўзлаштирмаган киши қозилик вазифасини эгаллай олмас экан.

### 3. “Ас-Сиярул-кабийр” ва “ас-Сиярус-сағийр”.

Абу Ҳанифанинг ҳуқуқий назариялари асосида аш-Шайбоний ёзган “Ас-Сиярул-кабийр” ислом ҳуқуқшунослигида халқаро ҳуқуқ бўйича ёзилган энг муҳим асардир. Умрининг охиригача Фарғонада яшаб, 1097 йили шу ерда вафот этган Шамсул-айма ас-Сарахсий томонидан ушбу китобга ёзилган катта шарҳ бизгача етиб келган. Мажид Ҳаддурийнинг ёзишича, ушбу китобнинг таржимаси Оврупода 1825 йилда нашр этилгач, олмониялик машҳур шарқшунос олим **Жозеф Ҳамер Фун Пургстал** (Hammer Fun Purgstall)<sup>218</sup> муаллифни **ислом Гроцийси** деб атади (Оврупаликлар томонидан халқаро ҳуқуқ асосчиси сифатида қабул қилинган олим).

Ушбу шарҳ 1917 йил Ҳайдарободда (Ҳиндистон) 4 жилдда нашр қилинган. Франциялик олим Ҳанс Грусе ҳам Шайбонийни ислом Гроцийси деб атаб, 1955 йил “Шайбоний” номидаги халқаро ҳуқуқ анжуманини таъсис этди<sup>219</sup>.

Аш-Шайбоний Оврупалик олимлар томонидан бундай қадрланиб эъзоланиши жуда ўринли эди, чунки Гроцийдан саккиз ярим аср муқаддам халқаро ҳуқуқнинг барча соҳалари (хусусий ва умумий халқаро ҳуқуқ)га тегишли жуда кўп масалалар, айниқса, урушлар ва тинчлик шартномаларини тузишда риоя қилиниши зарур бўлган меъёрлар, асирлар билан қан-

<sup>217</sup> Кашфуз-зунун, 1-жилд, 382-бет.

<sup>218</sup> Hammer Fun Purgstall (1774—1856) Германиялик машҳур шарқшунос, ёзувчи ва дипломат. Олмонияда биринчи бўлиб исломга тегишли асарлар бўйича тадқиқот олиб боришни бошлаб 50 йил давомида кўп асарлар ёзди ва бошқа шарқшунослар учун йўл очиб берди. У араб, форс ва турк тиллари мутахассиси эди.

<sup>219</sup> Доктор Саййид Халил Халилиён, Исломий халқаро ҳуқуқ, 1368 ҳ.й, 62-бет.

дай муомала қилиш ҳақидаги нормаларни биринчи бўлиб аш-Шайбоний ўз китобида муфассал ёритиб берган.

Шалабий ўзининг “ат-Ташриъу вал-қазо фил-фикрил-исломий” номли китобида қайд қилишича, 1970 йил Франция Президенти Валери Жескар Д’Эстенга Қоҳира университети томонидан фахрий докторлик унвонини бериш муносабати билан у: Миср ўз қонунчилиги асослари бўйича Франция қонунчилигига таянса ҳам, таъкидлашимиз керакки, Ислом, биринчи бўлиб халқаро ҳуқуқ фанига асос солиш йўлида илк фаолиятни бошлаган эди, олам буни тан олади<sup>220</sup>, деган эди. Албатта Франция раҳбари бу соҳада имом Шайбоний олиб борган фаолиятни назарда тутган.

“Ас-Сиярул-Кабийр” Муҳаммад ибн Ҳасан ёзган энг охириги асар бўлгани учун Аҳмад ибн Ҳафс ал-Бухорий ўша вақтда Ироқни тарк этиб, Бухорога қайтгани сабабли уни ривоят қилмаган. Ушбу китоб Абу Сулаймон Жўзжоний, Исмоил ибн Саваба томонидан ривоят қилинган. Шунингдек, айтишларича, имом Муҳаммад уни имом Абу Юсуф билан муносабати бузилиб совуқлашган чоғда ёзиб тугатган, шу сабабли унинг номини китобда зикр этмасдан бирон ҳадисни ривоят қилиш зарурати юзага келганда “Ҳаддасани ас-сиқату” (ишончли киши менга ривоят қилди) деб ёзган ва бу билан Абу Юсуфни назарда тутган.

Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий ал-Ҳидояга ёзган муқаддимасида аш-Шайбоний ҳақида қуйидагича маълумот беради: У юксак фасоҳат эгаси, адиб ва луғатшунос бўлган. Лакнавий ривоятига кўра, имом Муҳаммад имом Шофиъий билан жуда яқин бўлиб, унинг онасига уйланган экан. Имом Шофиъий “**Ҳеч қачон Муҳаммад ибн Ҳасандек семиз ва заковатли кишини кўрмаганман**”, деб фикр билдирган<sup>221</sup>.

Биринчи бўлиб “Сияр” мавзуида китоб ёзганлардан шомлик буюк фақиҳ Абдурраҳмон Авзоъий эди. Имом Муҳаммаднинг “ас-Сиярус-сағийр” китобини кўриб, “Бу кимники?” деб сўрайди, “Ироқлик Муҳаммадники” деб жавоб берганларида, “бу мавзуда ироқликларга китоб ёзишни ким қўйибди, улар сийра фанини билмайдилар-ку”, деган экан. Аммо “ас-Сия-

<sup>220</sup> Доктор Шалабий, “ат-Ташриъу вал-қазо фил-фикрил-исломий”, 273-бет.

<sup>221</sup> Лакнавий; ал-Ҳидоя муқаддимаси, 6-бет.

рул-кабийр”ни ўқигандан кейин: “Агар бу китобда ҳадислар мавжуд бўлмаганда, мен унинг ўзи илм ижод қилади, деб ўйлаган бўлардим”, деб фикр билдирган экан.

Таҳовий фикрича, Муҳаммаднинг “сағийр” сўзи билан тавсиф этилган китоблари Абу Юсуфдан ривоят қилинган масалаларни ўз ичига олади, аммо “кабийр” сўзи билан аталган асарлари тўғридан-тўғри, бевосита Имоми Аъзамдан ривоят қилинган асарлардир.

“Ал-Усул” ёки “Зоҳирур-ривоя” деб аталган олтита муҳим китобдан ташқари қуйидаги асарлар ҳам Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийга нисбат берилган:

“Ан-Наводир”, “Зоҳирур-ривоя” китобларида ривоят қилинган масалалар тўплами.

“Руқайёт”, Имом Муҳаммад Руққа (Ироқда — Фурот дарёси ёнида жойлашган бир шаҳар)да қозилик вазифасини бажарган чоғларида тўплаган масалалар.

“Ал-Кайсонийёт”, имом Муҳаммад Абу Амр Сулаймон ибн Шуайб Кайсонийга имло қилган масалалар тўплами.

“Ҳорунийёт”, Имом Муҳаммад Ҳорун ар-Рашид замонида ёки бошқа бир ривоятга кўра, Ҳорун номли киши учун тўплаган масалалар.

“Ал-Амолий” Абу Юсуфдан ривоят қилинган китоблар. “Амолий” имло сўзининг кўплиги бўлиб, олим ёддан имло қилиб, шогирдлари томонидан ёзиб олинган ва ўтмишда олимлар томонидан фойдаланиб келинган услубдан иборат эди.

Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний ўзидан қолдирган қимматли асарлари билан шунингдек, унинг илму фазлидан баҳра топган истеъдодли шогирдлари билан Ҳанафий мазҳабини такомиллаштириш, тарқатиш йўлида унутилмас хизматлар қилди, раъй ва қиёс мактабининг ривожига катта ҳисса қўшди.

Унинг машҳур суҳбатдошлари ва шогирдлари орасида машҳур муҳаддис ва фақиҳ Абу Сулаймон ал-Жўзжоний, буюк фақиҳ ва биринчи бўлиб Ҳанафий мазҳаби таълимотини Мовароуннаҳрга олиб келиб тарқатган ва ривожлантирган олим Абу-ҳафс ал-Кабийр Аҳмад ибн Ҳафс ал-Бухорий бор. Шунингдек, Мусо ибн Насир ар-Розий, Муҳаммад ибн Симоа, Муалло ибн Мансур, Иброҳим ибн Рустам, Ҳишом ибн Убайдулло, Исо ибн Ибон, Муҳаммад ибн Муқотил, Шаддод ибн Ҳукайм ва бошқалар унинг шогирдлари сифатида кенг кўламли илмий фаолият олиб борганлар.

#### 4. Зуфар ибн Ҳузайл

Абу Ҳанифанинг яна бир истеъдодли шогирди Зуфар ибн Ҳузайл (110-158 ҳ.) эди. У ҳам ҳадис аҳлидан бўлиб, илму ибодат билан машғул эди, лекин замон ўтиши билан Ҳанафийларнинг раъй ва қиёсга асосланган мазҳаби уни ўз таъсири остига олиб, фикҳ илмига қизиқтирди. Абу Ҳанифа унинг истеъдодини мақтаб, **“Зуфар бизнинг қиёсимиздур”**, деган эди. Ҳаммод ибн Аби Ҳанифа айтишича, Абу Юсуфдан кейин Абу Ҳанифанинг суҳбатдошлари орасида Зуфардек бошқа киши йўқ эди.

Сулаймон Аттор ривоятига кўра, Зуфар Абу Ҳанифани ўз никоҳ тўйига таклиф қилиб, ундан никоҳ хутбасини ўқишни илтимос қилганда, Имом хутба ўқий туриб, унинг ҳақида қуйидаги сўзларни айтган эди: **“Бу Зуфар мусулмонлар пешволаридан бири, ўзининг шараф, ҳасаб ва насаби билан уларнинг байроқларидан биридир”**. Зуфар Басра шаҳрида қозилик вазифасини бажарарди. У акасининг мероси учун Басрага борганда, шаҳар аҳолиси ташаббус кўрсатиб, уни Басрада олиб қоладилар. Манбаларда таъкидланишича, у ўткир тилли ва кучли мантиқ эгаси бўлган. Довуд Тоий: **“Фикҳий масалалар бўйича Абу Юсуф билан мунозара қилганда, баъзан Абу Юсуф изтиробга тушарди, кўп марта Зуфар унга қараб, қаёққа қочасиз, бу очик эшиклар, хоҳлаганингизни танланг, деганини эшитганман”**, деган эди<sup>222</sup>.

#### 5. Ҳасан ибн Зиёд Луълуъий

Абу Ҳанифанинг шогирдларидан бири бўлмиш Ҳасан ибн Зиёд Луълуъий ўз устозидан ривоят қилган ҳадислар билан шуҳрат қозонган. Ундан ҳам бир қатор машҳур кишилар ривоят қилганлар.

У фикҳ илмида ҳам катта салоҳиятга эга бўлиб, 194 йилда Куфа қозиси бўлиб ишлаган, лекин назарий жиҳатдан кучли фақиҳ бўлса ҳам, амалиётда ушбу вазифани бажара олмагани сабабли истеъфога чиққан. Манбаларда унга бир қатор китоблар нисбат берилган. Лакнавийнинг ёзишича, **“Китобул-амолий”** ҳам унинг қаламига мансубдир.

Унинг қаламига мансуб энг муҳим асар Абу Ҳанифадан ривоят қилинган **“ал-Муснад”** номли ҳадислар тўплами ҳисобланади. Бу ҳақда маълумот бериб ўтганмиз.

<sup>222</sup> “Ал-фаводиул-Баҳия,” 92-бет

## 6. Абу Ҳанифанинг бошқа шогирдлари

Танитиб ўтилган 4 та машҳур фақиҳлардан ташқари, кўп олимлар Абу Ҳанифанинг йирик шогирдларидан илм ўрганиб, унинг таълимотини тарқатганлар. Улардан айримларини турли манбалардан<sup>223</sup> фойдаланиб қисқача танитиб ўтамиз:

**1. Абу Сулаймон Мусо ибн Сулаймон ал-Жўзжоний** машҳур муҳаддис, фақиҳ ва йирик илмий салоҳият эгаси бўлиб, унга таклиф этилган қозилик вазифасидан бош тортган. Усул ва амалиёт соҳасида асарлари бор. У фикҳни Муҳаммад ибн Ҳасандан ўрганиб, “Ал-Мабсут” китобининг энг мўтабар нусхасини ривоят қилган. 200 йили вафот этган.

**2. Бишр ибн Ғиёс Марисий**, Абу Юсуфнинг энг яқин суҳбатдошларидан бўлиб, зоҳид ва муттақий киши бўлишига қарамасдан, одамлар унга фалсафада шуҳрат топгани сабабли ҳурмат кўрсатмаганлар, Абу Юсуф ҳам унга эътироз билдирарди.

У бир қатор китоблар муаллифи бўлиб, Абу Юсуфдан кўп ривоятлари бор. Унга мазҳаб бўйича бир қатор ғалати сўзлар, масалан, эшак гўштини ейиш жоизлиги нисбат берилган. У 288 ҳ.й вафот этган. Бир гуруҳ муржийлар унга мансуб бўлиб, «Марисия» деб аталади.

**3. Абуҳафс Кабийр ал-Бухорий**, Имом Муҳаммаднинг мумтоз шогирдларидан бўлган. У ҳақида китобнинг учинчи қисмида маълумот берилган.

**4. Бишр ибн Валид ал-Киндий** (в.237 ҳ.), фикҳ илмини Абу Юсуфдан ўрганиб, ўз асарлари ва китобларини ундан ривоят қилган. У фикҳ илми бўйича кенг маълумотли бўлиб, халифа Муътасим замонида Бағдод қозиси вазифасини бажарган.

**5. Муҳаммад ибн Шижоъ ас-Салжий** (в. 267 ҳ.) фикҳ илмини Ҳасан ибн Зиёддан ўрганиб, фикҳ ва ҳадис соҳасида ўз даврининг илғор олимларидан бири бўлган. У «Тасҳиҳул-осор», «Китобун-наводир» ва «Китобул-музораба» номли асарлар муаллифи эди.

**6. Шурут ва аҳкомул-вақф** бўйича бир қатор асарлар муаллифи **Ҳилол ибн Яҳё** ибн Муслимур-Раъй (в.245 ҳ.) фикҳ илмини Абу Юсуф ва Зуфардан ўрганган.

---

<sup>223</sup> Лакнавий. Ал-фавоидул-баҳия; Котиб Чалабий, Кашфуз-зунун, Ибн Халикон, Вафаётул-аъён, Ибн Қутлубғо, Тожут-тарожим ва бошқалар.



**7. Ал Хассоф** номи билан шуҳрат қозонган Аҳмад ибн Умар ибн Миҳр фикҳ илмини ўз отаси Ҳасан ибн Зиёддан ўзлаштириб, фароиз, ҳисоб ва мазҳаб бўйича кенг маълумот эгаси ва иқтидорли фақиҳ сифатида бир қатор китоблар муаллифи эди.

У «Китобул-хирож» номли асар ёзиб, халифа ал-Муҳтадий биллоҳга тақдим этди. У Ҳанафий мазҳабининг энг иқтидорли ва салоҳиятли вакилларида бўлиб, муаммоларни ечиш учун унинг асарларига мурожаат қилинади. Хассоф 261 ҳ.й. вафот этган.

**8. Букор ибн Қутайба ибн Асад** (182—290ҳ.) Миср қозиси, фикҳ илми бўйича ўз даврининг энг машҳур олими ва Ҳанафий мазҳабининг ҳомийларидан бири сифатида ўз китобларида Шофиъийнинг Абу Ҳанифага қарши Имом билдирган эътирозларни рад этган.

**9. Абу Саид Аҳмад ибн Ҳусайн ал-Бирдаъий**, фикҳ илмини Абу Ҳанифанинг невараси Исмоил ибн Ҳаммоддан олган, салоҳиятли олим сифатида Зоҳирий мазҳаби асосчиси бўлмиш Довуд Зоҳирий билан мунозаралар ўтказган ва 317 ҳ.й. Қарматийлар томонидан қўзғатилган фитнада ўлдирилган.

**10. Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Салома ал-Аздий ат-Таҳовий** (т.230 ҳ.) Ҳанафий мазҳабининг йирик вакили ва охириги даврнинг имоми сифатида фикҳ ва ҳадис бўйича қимматли асарлар муаллифи ва мазҳаб бўйича ижтиҳод ваколатига эга бўлган фақиҳ эди. Унинг асарлари ва билдирган фикрлари катта эътибор ва аҳамиятга эга бўлиб келган.

Танитиб ўтилган фақиҳлардан ташқари жуда кўп олимлар Ҳанафий мактаби шогирдлари сифатида танилиб, донг таратган ва турли-туман китоблар муаллифлари бўлиб, ушбу мазҳаб таълимотининг кенгайиб тарқалишига ўз улушларини қўшиб келганлар. Улардан айримлари: қатор китоблар муаллифи миср қозиси Абу Ҳозим Абдулҳамид ибн Абдулазиз (в. 292ҳ.), Миср диёри қозиси Абу Жаъфар Аҳмад ибн Умрон, Абу Юсуф ва Муҳаммаднинг шогирди, Маъмун даврида Бағдод қозиси бўлган Муҳаммад ибн Ҳасаннинг шогирди Исо ибн Ибон ибн Садақа ал-Қози (в. 221 ҳ.), фикҳ илми бўйича Муҳаммад ибн Ҳасаннинг шогирди ва «ан-Наводир» номли китоб муаллифи Иброҳим ибн Рустам-ал-Марвий (в.211 ҳ.) ва бошқалардир.

## 7. Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг ўғитлари

Имоми Аъзам Абу Ҳанифа кенг илмий дунёқарашга эга эди. Унинг фикру мулоҳазалари илмий асосларга таянган ҳолда амалий ҳаётдан келиб чиқарди. Амалий ҳикмат (ахлоқ) бўйича у билдирган фикрлар ҳатто бугун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Имоми Аъзамнинг бир қатор ҳикматли сўзлари, ўғитлари ва насиҳатлари манбаларда сақланиб келган. Биз шайх Зайнул-Обидин ибн Иброҳим ибн Нажим ўзининг машҳур китоби “Ал-Ашбоҳ ван-назоир”да келтирган “Имоми Аъзам ўғитлари”ни бироз қисқартирган ҳолда таржима қилиб бермоқчимиз.

Абу Ҳанифа Абу Юсуфнинг келажагини назарда тутиб, унга шундай деган эди:

“Эй Ёқуб, султонга нисбатан виқорли бўл ва унинг мартабасини улуғ бил. Уларнинг олдида ёлғон гапирма. Бирон зарурат учун чақирмаса, ҳар доим унинг олдига кираверма. Агар у билан кўп масалаларда ихтилоф қилсанг, унинг олдида сенинг қадринг тушиб қолади. Оловга яқинлашмасдан ундан ҳам фойдаланиб, ҳам узоқлашганинг каби султонга нисбатан ҳам шундай бўл.

Унинг ҳузурига кирганингда, ўзингнинг ва бошқаларнинг жойини бил. Унинг олдида сен танимайдиган илм аҳлидан бир киши борлигида кирма. Чунки сен ундан кўра султонга нисбатан яқинроқ бўлсанг ҳам ўзингни ундан устун тутиб, ўзинга зарар бериб қўйишинг мумкин. Агар ундан кўра билимлироқ бўлсанг ҳам уни паст кўриб, султон кўзидан тушиб қолишинг мумкин.

Агар сенга бирор нарса берса, илм ва масалада сени ва сенинг қарашларингни қаноатлантирсагина қабул қил. Султоннинг яқинларига кўп яқинлашаверма. Фақат султоннинг ўзи билан яқин бўл.

Омма ичида сендан сўрашсагина гапир. Молга нисбатан рағбатинг ва севгинг тўғрисида гап-сўз бўлмасин десанг, омма ва тижоратчилар орасида илмга тааллуқли ишлардан ташқари сўзлама. Чунки улар сен ҳақингда ёмон фикрга боришади ва сени ўзларидан пора олиш нияти бор деб ўйлашади.

Омма олдида кулма. Бозорга кўп чиқаверма. Болалар билан гаплашишинг ва уларнинг бошини силашингда айб йўқ. Йўлнинг ўртасида қари кишилар ва омма билан юрма. Агар

уларни олдинга ўтқазсанг, бу билан сен илмингни камситган бўласан. Агар улардан олдинга ўтиб кетсанг, ўзингдан ёши катта кишиларни камситган бўласан. Пайғамбар (с.а.в.): “Кимки кичикларимизга меҳрибон бўлмаса ва ёши улуғларимизни ҳурмат қилмаса, у бизлардан эмас”, деганлар.

Йўл ўртасида ўтирма. Агар ўтиргинг, келса масжидда ўтир. Бозор ва масжидларда еб-ичма.

Аёлинг олдида бошқа хотинлар ҳақида гапирма. У ҳам сенга бошқа эркаклар ҳақида гапириши мумкин.

Иложи борича, от-уловли, ота-онаси бой ёки болалари бор хотинга уйланма. Лекин ота-онасининг уйига бормаслик шарт билан уйлансанг бўлади. Чунки хотининг молу давлатли бўлса, отаси ундаги барча бойликнинг ўзиники эканлигини, уларнинг фақат ория сифатида унда турганлигини даъво қилиб чиқиши мумкин. Иложи борича унинг ота-онаси уйига кирма. Уларнинг уйида тунашдан сақлан. Чунки улар сенинг молинга жуда ҳарис бўлишади. Болалари бор аёлга уйланишдан сақлан. Чунки у сендан ўғирлаб, барча мол-мулкни болаларига йиғади ва уларгагина сарфлайди. Чунки унга боласи сендан кўра азиздир. Бир ҳовлида икки хотин билан яшама. Уларнинг ҳамма ҳожатларини амалга оширишингга амин бўлмагунингча уйланма.

Аввал илм ол, кейин ҳалол мол йиғ. Сўнг уйлан. Агар сен ўқиётган пайтингда мол йиғсанг, илм ола олмайсан. Илм олишнинг ўрнига мол ва аёллар билан машғул бўлиб қоласан. Вақтинг зое бўлади. Болаларинг кўпайса, уларнинг кўплигидан илмни ташлаб, фақат уларнинг нафақаси билан банд бўлиб қоласан. Ёшлигингда, қалбингда ҳеч қандай хиралик йўл топмаган пайтларда илм билан шуғуллан. Кейин мол йиғ. Бола-чақанинг кўплиги кишини довдиратиб қўяди.

Хос ва омма халққа насиҳат қил, омонатингни адо қил ва Аллоҳдан қўрқ. Ўзингни ва ўзгаларни ҳурмат қил. Омма сенга эргашадиган кишилар бўлиб, улар олдида калом ҳақида гапирма. Улар бу билан машғул бўлиб қолишади. Бир киши сендан бирор масала бўйича фатво сўраб келса, саволидан келиб чиқиб жавоб бер ва унга ҳеч нарса қўшма. Ўн йил касб-кор ва озуқасиз қолсанг ҳам илмдан юз ўтирма. Акс ҳолда ҳаётинг танглашиб кетади.

Сендан фикҳ илмини ўрганаётган шогирдларингни ўз болаларинг деб қабул қил. Агар сен билан омма ва бозор киши-

лари тортишишса, сен улар билан тортишиб ўтирма. Негаки, бу сенинг обрўйингни туширади. Ҳақ гапни гапиришда ҳеч кимдан, ҳатто, султондан ҳам тортинма. Бошқалар қиладиган ибодатдан озига рози бўлма. Чунки омма сенда ўзлари қиладиган ибодатдан ортингани кўрмаса, сени ибодатга рағбати йўқ ва илмига амал қилмайдиган киши, деб ўйлайди.

Аҳли илм бор шаҳарга кирсанг, шаҳарни ўзингники деб тасаввур қилма. Балки, сенинг мансаб илинжида бўлмаганлигингни билишлари учун уларнинг бири бўлиб юр. Акс ҳолда, уларнинг барчаси сенга қарши туриб олишади ва сенинг фикрларингни танқид қилишади. Омма ҳам сенга қарши чиқади ва сен уларнинг олдида айбли бўлиб қоласан. Ўшанда сенга ҳеч нарса фойда бермайди. Агар улар сенга бир масалани кўтариб келишса, улар билан ҳеч тортишма. Уларга фақат асосли гапларни гапир ва уларнинг устозларига тил теккизма. Акс ҳолда, сенга туҳмат қилишади. Одамлар билан муносабатда диққатли бўл.

Агар султон сенга тўғри келмайдиган бир ишни топширса, у бу ишни олим бўлганинг учун сенга топширганини билмагунингча, ишни қабул қилма. Мунозарали мажлисларда қўрқиб гапирма. Бу сенинг фикрлашинг ва гапиришингга ҳалал етказди. Кўп кулма. Кўп кулги қалбни ўлдиради. Хотиржам юр. Иш қилишда шошилма. Сени орқа томондан чақирса, жавоб берма. Ҳайвонлар орқа томонидан чақирилади.

Гапирганингда овозингни баланд кўтарма. Жимлик ва кам ҳаракатлилиқни одат қил. Шунда одамлар олдида саботли киши бўласан. Одамлар орасида ўтирганингда Аллоҳнинг зикрини кўпроқ қил. Шунда улар сенинг зикр қилишингни билишади. Намоздан кейин авродингни (маълум дуо ва зикрлар)ни ўқигин: Куръон ўқи, Аллоҳни эслаб тур ва сенга сабр ва неъматлар берганига шукр қил. Бошқаларни орқангдан эргаштирай десанг, ҳар ой маълум кунлари рўза тут.

Илмингдан дунё-ю охиратда фойдаланишинг учун ўзингни ва бошқаларни кузат. Бевосита ўзинг савдо-сотик ишлари билан шуғулланма. Ўзинг ишонадиган ва сенинг ишларингни бажарадиган бир кишини ёнингга ол. Ўзинг яшаб турган ҳолат ва дунё ҳақида хотиржам бўлма. Аллоҳ дунёда кечирган ҳаётинг бўйича сени ҳисоб-китоб қилади. Султонга қанча яқин бўлсанг ҳам яқинлигингни кўрсатаверма.

Одамларнинг хатоларини эмас, тўғри ишларини қидир. Агар ёмон кишини билсанг, уни ёмонлама. Унинг хайрли ишини топиб зикр эт.

Агар султонда илмга тўғри келмайдиган хатти-ҳаракат кўрсанг, буни итоатгўйлик билан унинг ўзигагина айт. Чунки у сенга қараганда қудратлидир.

Ўлимни эслаб юр. Устозларинг ва сенга илм берган кишилар ҳаққига дуо қилиб, истиффор айтиб юр. Доим тиловат қил. Қабрлар, машойихлар ва муборак жойларни зиёрат қил. Кўп ўйнама ва сўкинма. Азон айтилса, масжидга шошил. Кўшнингда кўрган нарсани бошқаларга айтма. Чунки у сен учун амонатдир.

Одамларнинг сирларини очма. Биров сендан маслаҳат сўраса, ўзингнинг Аллоҳга яқинлаштирадиган билиминг билан йўл кўрсат.

Бу васиятимни қабул қил. Сен дунё-ю охиратда, иншооллоҳ, бундан фойда кўрасан. Бахилликдан узоқ бўл. Киши у туйфайли одамлар наздидан қолиб кетади. Тамагир, каззоб бўлма. Ҳар бир ишда мурувватли бўл.

Ҳар доим оқ кийим кий. Қалбан бойлигингни, дунёга рағбат ва иштиёқинг камлигини кўрсат. Камбағал бўлсанг ҳам қашшоқлигингни кўрсатма. Ҳимматли бўл. Ҳиммати йўқ кишиларнинг мартабаси ҳам бўлмайди.

Йўлда юрганингда ўнгу чапга бурилаверма. Назарингни ерга тикиб юр. Ҳаммомга кирсанг, ҳаммом ва ўтириш ҳақи борасида ўзингни одамлар билан тенг қўйма. Мурувватингни кўрсатиш учун одамлар тўлайдиган ҳақдан кўпроқ бер. Шунда улар сени улуғлашади.

Аҳли илм олдида ҳақир бўлган дунёни ҳақир бил. Аллоҳнинг наздида ундан ҳам хайрли нарса бор. Ўзинг илм билан шуғуллана олишинг учун ишларингни бошқа кишига топшир.

Мажнунлар, мунозара одоби ва ҳужжат-далилни билмайдиган илм аҳли, мансабпараст ва одамлар орасидаги масалалар билан овора бўлиб қолган кишилар билан гаплашма. Улар сенинг ҳақ эканлигингни билишса ҳам сени уялтиришга ҳаракат қилишади.

Улуғ кишилар олдида кирсанг, улар сени юқори чиқармагунича юқори чиқма. Одамлар ичида бўлсанг, улар сени улуғлаб олдинга чиқазмагунича чиқма.

Эрталаб ва пешинда ҳаммомга тушма. Бирор нарса гапирганингда сенинг ҳақ гапингни қабул қилишларига кўзинг етмаса, мунозара ва шикоятларни эшитишга борма. Агар нотўғри иш қилишса-ю, сен уларнинг ичида бўла туриб, уларни бу

ишдан қайтара олмасанг, одамлар сенинг жим турганлигинг учун бу ишни ҳақ деб ўйлашади.

Илм мажлисида газаб қилма. Аҳли илмдан бир кишининг мажлисига қатнашмоқчи бўлсанг, фикҳ мажлисига қатнаш ва биладиган нарсангни айт. Агар фикҳ мажлиси бўлмаса, қатнашма. Шунда одамлар сенинг келишинг билан фахрланади ва сенда илм сифати бор, унда эса йўқ деб ўйлайди. Агар у фатво бериш лаёқатига эга бўлса, билганингни айт. Фатво беришга лаёқатли бўлмаса, айтма. Бир киши сенинг олдингда дарс олмоқчи бўлса синамасдан, бирданига дарс берма. Балки унинг гапларини ва илмини билиш учун уни бошқа бировга топшир. Зикр мажлислари ёки обруйинг ва мақташинг билан ваъз мажлисларини ташкил қиладиган кишиларнинг мажлисига борма. Яқинларингдан бири билан маҳалланинг ва ўзинг ишонган кишиларнинг мажлисига бор.

Жаноза, ҳайит намозлари ва никоҳ ишларини маҳалла хатиби (имоми)га ҳавола қил.

Хайрли дуоларингда мени эсдан чиқарма. Бу насиҳатларни қабул қил. Буларни сенинг ва бошқа мусулмонларнинг маслаҳати (манфаати) учун айтяпман”<sup>224</sup>.

---

<sup>224</sup> Шайх Зайнул-Обидин ибн Иброҳим ибн Нажим, “Ал-Ашбоҳ ван-назоир”, Дорул-қутубил-илмия, Байрут, 1993, 428—434-бетлар.

## УЧИНЧИ ҚИСМ

### МОВАРОУННАХРДА ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ ВА ЎРТА ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИ

#### І Б О Б

### МОВАРОУННАХРДА ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ

#### 1. Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳабининг тарқалиши

Абу Ҳанифа асос солган мазҳаб саккизинчи аср ўрталарида, унинг ҳаётлик чоғиданоқ тарқала бошлаб, шу асрнинг охириларида узоқ-яқин ўлкалар, жумладан, Мовароуннаҳрга етиб келган эди.

Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг мумтоз шогирдларидан бири бўлмиш **Абуҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабийр ал-Бухорий** (в. 832 й.) биринчи бўлиб, IX аср бошларида ушбу мазҳаб таълимотининг ҳақиқий ташувчиси сифатида ўз ватанига қайтиб келди. Бухоро шаҳрини ҳанафийликнинг муҳим марказларидан бирига айлантирди. Унинг тарбияси остида бир гуруҳ фақиҳлар, жумладан, ўз даврида Ҳанафий мазҳабининг шайхи ва салоҳиятли вакили бўлган унинг ўғли Абуҳафс Сағийр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс юксак даражали фақиҳ мартабасига етганди.

Абуҳафс Кабийрнинг замондоши, ҳадис илмининг буюк имоми Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (в.256 ҳ./870м.) «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» китоби ва «Фикҳул-Бухорий» деб аталган ўзига хос фикҳий йўналиши билан ушбу фан ривожига катта ҳисса қўшган эди.

Бухоролик фақиҳлар ўша даврдан бошлаб ҳам усулул-фикҳ ва ҳам фуруул-фикҳ бўйича муҳим ва эътиборга лойиқ асарлар ёзиб келдилар. Ибн Халдун «Ал-Муқаддима»да таъкидлашича, **Абузайд Дабусий** ушбу мавзуда ёзган китоб энг муҳим асарлардан бири ҳисобланади.<sup>225</sup> Шунингдек, кейинроқ

<sup>225</sup> Ибн Халдун, “ал-Муқаддима”, 2-жилд, 931-бет.

Садруш-шариа Иккинчи **Убайдулло ибн Масъуд** ёзган “**Танқийҳ ул-усул**” номли китоб ва унинг устидан ёзган “**ат-Тавзийҳ**” номли шарҳи катта эътибор ва илмий аҳамият касб этиб келган<sup>226</sup>.

IX асрдан бошлаб **Ҳанафий**, **Шофиъий** ва **Ҳанбалий** мазҳаблари Марказий Осиёда ўз нуфузини ўткази бошлади. Хуросонда **Ҳанбалий** мазҳабининг йирик намояндаси шайхул-ислом **Абдулло Ансорий** (XI аср) эди.

**Шофиъий** мазҳабининг атоқли вакили, Ўрта Осиё бўйича шофиъийлар имоми тошкентлик **Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший** (291—365 ҳ.й.) эди. У ўз даврининг машҳур кишиси фақиҳ, муҳаддис, муфассир, усулий (усул-ул-фикҳ бўйича олим), адиб ва шоир бўлиб, кўп асарлар ёзган. “Усулул-фикҳ” ва “Шарҳур-рисола” номли асарлари катта шуҳрат қозонган. **Ибн Халликон**нинг таъкидлашича, ўша даврда **Мовароуннаҳр** худудида унга тенг келадиган олим ва фақиҳ бўлмаган. **Заркалий**нинг ёзишича, у фикҳ, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз даврининг атоқли олими ҳисобланган<sup>227</sup>. Олим кўп сафарлардан кейин ўз шаҳри Тошкентга қайтиб келиб, шу ерда ҳаётдан кўз юмган. Унинг қабри **Ҳастимом** ёнида бўлиб, мухлислар мозорига айланган.

**Котиб Чалабий**нинг ёзишича, унинг ўғли шайх **Қосим ибн Муҳаммад ал-Қаффол аш-Шоший** шофиъий мазҳабида энг муҳим, мукамал ва эътиборли китоблардан бири бўлмиш “**Ат-Тақрийб фил-фуруъ**” номли асарнинг муаллифи эди.

Ўша даврларда шофиъий мазҳаби, Хуросон, Туркистон ва Эронда катта эътибор қозонган эди. **Хожа Низомулмулк** ўзининг “**Сиёсатнома**” асарида таъкидлашича, **Султон Маҳмуд Ғазнавий** **Ҳанафий** мазҳабида бўла туриб, ибодатларни шофиъий мазҳаби қоидаларига асосланиб адо этарди. Салжуқийларнинг машҳур вазирларидан бири **Амидул-Мулк Абу-Наср ал-Кундурий** **Ҳанафий** мазҳабида шунингдек “**Сиёсатнома**” китобининг муаллифи **Хожа Низомулмулк** (1018—1092) шофиъий мазҳабида эдилар.

Шунингдек, ушбу даврда мўътазилийлар кенг қамровли ақидавий курашни йўлга солиб, ўз ғояларини тарқатишга урин-

<sup>226</sup> Кенг маълумот учун қаранг: **Котиб Чалабий**, **Кашфуз-зунун**, **Лакнавий**, **ал-Фавоидул-баҳия**.

<sup>227</sup> **Хайруддин Заркалий**, “**ал-Аълом**”, 3-жилд, 944-бет, **Қоҳира**, 1954.



дилар. Уларнинг ақидавий усулларига таянган шиалар, айниқса, Исмоилийлар ва уларнинг турли гуруҳлари (Ботинийлар, Қарматийлар) билан суннийлар орасида кескин кураш авж олган бир пайтда, Абу Мансур Мотуридий Ҳанафий мазҳабининг яловбардори сифатида қад кўтариб, ўзининг кўп сонли асарлари, жадал ва мунозаралари билан, Эътизол, Ботиния ва Қарматия қарашлари нотўғри эканлигини исботлаб берди, аҳли сунна вал жамоа, айниқса, Ҳанафий мазҳабининг мустаҳкамланишига катта ёрдам кўрсатди. Халқ уни қозонган бундай ғалабаси билан табриклаб, Қорахонийлар томонидан, калом илмида у яратган йўналиш (Мотуридий ақоид мазҳаби), аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодий асоси деб эълон қилинди.

Имом Мотуридийнинг илмий фаолияти ва тинимсиз кураши оқибатида эътизол мазҳабига зарба берилиб, Қарматийлар ва Ботинийлар мағлубиятга учраб, Ботинийлар тоғли Бадахшон (ҳозирда Тожикистон ва Афғонистон) худудларига чекинди.

Бухоро фақиҳлари томонидан усул ва фуруъ бўйича яратилган кенг қамровли асарлар, шунингдек, калом илми (усулуд-дин) соҳасида ёзилган бир қатор китоблар (масалан, Нуриддин Собуний асарлари) шундан далолат берадики, ҳанафий фикҳ мактаби ривожидан улар илғор ўринда туриб, Бухорони Мовароуннаҳр атоқли фақиҳларининг фаолият марказига айлантириб келганлар.

IX—X асрларнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий шароитида Самарқандда калом илмидан ташқари усулул-фикҳ соҳасида ҳам илмий аҳамиятга эга бўлган кўп асарлар яратилди. Абу Мансур Мотуридийнинг «Маъхазуш-шаръ» ёки “Маохизуш-шаръ” ва «Китобул-жадал» номли асарлари Котиб Чалабий ва бошқа олимлар гувоҳлигида усул бўйича ёзилган энг пухта ва қимматли асарлар ўрнида туради.

Алоуддин Самарқандий ёзган «Тухфатул-фуқаҳо», Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуднинг ушбу асарга ёзган шарҳи, шунингдек, Баздавийлар, Абуллайс Самарқандийнинг (в.552ҳ.) асарлари ва бошқалар фуруъул-фикҳ бўйича эришилган муваффақиятлардан ҳисобланади.

Насафийлар калом илми бўйича Мотуридий мактаби давомчиси сифатида ушбу мактаб таълимотини тиклаб, ривожлантириб келдилар ва фуруъул-фикҳ бўйича улар ва Фарғона фақиҳлари жуда кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирдилар.

## 2. Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг равнақи

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожида ироқлик фақиҳлар, айниқса, Абу Бакр ал-Жассос (в. 981 й.), шунингдек, Хуросоннинг муҳим илмий марказларидан бўлмиш Жўзжон<sup>228</sup>, Балх ва Тахор олимлари — қози Шаддод ибн Хукайм-Балхий, Абуҳомид Балхий, Абул-Муаййид Балхий, Абу Сулаймон Жўзжоний, унинг шогирди Абу Бакр Аҳмад ал-Жўзжоний (Абу Мансур Мотуридийнинг устози) ва яна бир шогирди Муҳаммад ибн Салама Абу Абдулло Балхий ва бошқалар тўғридан-тўғри ёки билвосита таъсир ўтказиб келганлар.

Исломшунос олим Аширбек Мўминов «Мовароуннаҳр мусулмонлари: ҳанафийлар» номли илмий мақоласида таъкидлашича, ўша даврда (IX—X асрлар) «...Мовароуннаҳрда кечаётган жараён ҳали маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, бу минтақа ислом марказларида Хуросоннинг бир қисми ҳисобланарди. Фақиҳ гуруҳлари, Сомонийлар (875—999) амалдорлари зўравонликларидан аҳоли турли табақаларининг ягона ҳимоячиси сифатида чиққанликлари натижасида уларнинг ижтимоий обрўси ва таъсир доираси кенгая борди»<sup>229</sup>. Мақола муаллифи ёзишича, ўша даврда фикҳ илми турли жиҳатдан, масалан, яратилган асарларнинг озлиги нуқтаи назаридан ҳам шаклланиш ва кучга тўлиш даврини бошдан кечирмоқда эди.

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (999—1212)га ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожи ва такомили учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Ушбу омиллардан бири А.Мўминов таъкидлаганидек, шундан иборат эди-

---

<sup>228</sup> Жўзжон ё Жўзжонон Ҳирот билан Балх орасида жойлашган кенг минтақанинг тарихий номи бўлиб, IV ҳижрий асрда унда Оли Фарифун сулоласи ҳукмронлик қиларди. Қадимий пойтахти “Жўзжон” ёки “Жўзжонон” шаҳри бугунги Сарпул вилояти маркази — Сарпул шаҳри яқинида жойлашган эди. Ҳозир ушбу кенг минтақа ҳудуди Форёб, Жўзжон, Сарпу вилоятларига бўлинган. Жўзжон илму фан ва савдо марказларидан бири бўлиб, ўз буюк олимлари билан шуҳрат қозонган. Улардан Абу Сулаймон Жўзжоний, Абу Бакр Жўзжоний, Муҳаммад ибн Усмон ибн Сабийҳ Жўзжоний (ваф. 744 ҳ.й. Қоҳирада), Абу Али ибн Синонинг асарларини тўплаб, таржимаи ҳолини ёзган шогирди машҳур олим Абу Убайд Жўзжоний (IV ҳижрий аср), Ҳиндистонга бориб буюк қози даражасига эришган Табақоти Носирий номли китоб муаллифи Минҳожуддин ибн Сирожуддин Жўзжоний (ваф. 660 ҳ.й.) ва бошқалар машҳурлар.

<sup>229</sup> Аширбек Мўминов, “Мовароуннаҳр мусулмонлари: ҳанафийлар”, Шарқшунослик, 9-сон, 1999 й.

ки, Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида «Мовароуннаҳрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқанд ҳақиқий илм марказларига айлантирилди. Бу шаҳарларда Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар»<sup>230</sup>.

Ўрта Осиёда фикҳнинг ривожини учун иккинчи омил Қорахоний ҳукмдорларининг фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги ва қонунларига қизиқиши ва ҳуқуқий нормаларнинг амалий ҳаётга татбиқ этилиши эди.

Манбаларда таъкидланишича, Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари, айниқса Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диёнатли киши бўлиб, фақиҳлар фатвосини олмагунча ҳеч бир жиноятчини жазоламас, молу мулкани мусодара қилмас эди. У Бағдод халифаси билан яхши ва дўстона муносабатда бўлиб, унга Имомуд-давла, Тождул-милла, Каҳфул-муслимин, Маликул-машриқи вас-Син Тамғоч Буғрохон (давлат имоми, миллат тожи, мусулмонлар паноҳи, шарқу Хитой хоқони) каби унвонлар берилган эди.

Муҳаммад Авфий «Лубобул-албоб»да келтиришича, Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диний олимларга иззат ва ҳурмат кўрсатиб, ислом қонун-қоидаларига жиддий риоят қилар экан. Ўша манбада айтилишича, мазкур ҳукмдор халқ тинчлигини сақлаш, молу мулкларининг дахлсизлигини ҳимоя қилишга катта эътибор қаратиб, жиноятчиларни шафқатсизлик билан жазолар экан. Бир вақт безорилар Самарқанд дарвозаси деворига «Биз пиёз кабимиз, бошимизни ҳар қанча кессангиз ҳам яна ўсиб чиқаверамиз», деб ёзиб кетган эканлар.

Бу воқеадан хабар топган Тамғочхон ўша жойга «Мен ҳам деҳқон каби сиз қаердан бош кўтарсангиз, ўша ердан таг-тугингиз билан кўпориб ташлайман», деб ёздириб қўйган экан.

Учинчи омил, давлат ва аҳоли ҳимояси остида маҳаллий мактаблар аста-секин ўсиб, ривожланиб, катта илмий мадрасалар даражасига кўтарилиши бўлган. Сони кун сайин ошиб бораётган мадрасаларнинг катта харажатлари **вақф мулкла-**

<sup>230</sup> Аширбек Мўминов, “Мовароуннаҳр мусулмонлари: ҳанафийлар”, Шарқшунослик, 9-сон, 1999 й.

ридан тушган даромадлар билан таъминланарди. Давлат ар-боблари, хайр-эҳсон эгалари саройлар, дўконлар ва ҳаммомлар қуриб, уларни ва баъзан ўз ерларини мадрасаларга вақф қилардилар. Мударрислар, мутаваллилар ва толибул-илмларнинг маошлари ушбу мулклардан келадиган даромаддан тўланарди. Масалан, Иброҳим Тамғочхон томонидан ёзилган вақфномада белгиланганидек, Самарқанд мадрасаси мутаваллиси (идора қилувчиси)нинг бир йиллик маоши 2000 дирҳам, фикҳ мударриси маоши 3600 дирҳам, адабиёт фанлари мударриси маоши 1200 дирҳам, Куръони карим мударриси маоши 1200 дирҳам ва толиблар маоши 360 дирҳам бўлган. Ўша даврнинг нарх-навосига кўра, бир мударриснинг бир ойлик маоши билан 150-200 дона ёпилган нон, 2-3 та қўй сотиб олиш мумкин бўлган. (Дирҳам: зарб урилган ва муомалада бўлган кумуш танга)<sup>231</sup>.

Ўша даврдан қолган Бухоро Жомеъ масжиди, Минораи калон ва бошқа бир қатор меъморий обидалар, айтиб ўтилган ривожланишнинг моддий гувоҳлари ҳисобланади.

Турк тадқиқотчи олимлари чиқарган хулосаларга кўра, мазкур даврда 300 га яқин фақиҳ мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ фикҳий (ҳуқуқий) асарлар, 20 та фатово (фатволар мажмуалари) ёзилиб, улардан 98 фоизи Ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган экан.

Афғонистонлик машҳур муаррих Мир Фулом Муҳаммад Ғубор «Афғонистон тарих ўзанида» номли китобида берган маълумотларга кўра, ўша даврда фақиҳлар нафақат давлат ишларига қатнашар, балки баъзан элчилик вазифасини ҳам бажарар ва муҳим ишларда улардан маслаҳат олинарди, суд ишлари бутунлай уларга топширилган бўлиб, шаҳзодалар тарбияси билан ҳам шуғулланардилар<sup>232</sup>.

Ғуборнинг фикри тўғрилигини тасдиқлаб айтиш мумкин-ки, Қорахонийлар давридан тортиб темурийлар давригача суд вазифалари машҳур фақиҳларга топширилган бўлиб, ундан ташқари Бурҳонуддин Марғиноний авлодлари, шайхул-исломлик вазифасини ҳам ҳатто меросий шаклда бажариб келганлар.

<sup>231</sup> Иброҳим Тамғочхон ва унинг вақфномаси ҳақидаги маълумотларнинг бир қисми Н.Абдуллаев, Б.Ҳошимов, А.Тошқуловлар ёзган “Соҳиби Ҳидоя” номли тадқиқот ишидан олинди.

<sup>232</sup> М.Ғулом Муҳаммад Ғубор, “Афғонистон тарих ўзанида”, 1-жилд, 115-бет, Қобул, 1967.

Улар баъзан сиёсий ихтилофларни ҳал қилиш бўйича ҳам фаолият олиб бориб, Мирзо Улуғбек ва Мирзо Бобур ҳомийлари сифатида садоқат билан хизмат қилганлар.

Айтиб ўтилган омиллар, айниқса, давлат арбоблари томонидан илм аҳлига кўрсатиладиган юксак эҳтиром, тарғибот ва ташвиқот, Ўрта Осиёда фақиҳлар сонининг кўпайиши ва Ҳанафий мазҳабининг ривожланиб ёйилишига сабаб бўларди. Мўғуллар давридан кейин, Аширбек Мўминов таъкидлаганидек, Амир Темур (1370—1405) даврида исломга давлат дини мақомининг қайтарилиши янги уламолар табақаларининг шаклланишига олиб келди.

Абул-Фазл Қазвиний «**Китобун-нақз**»да эслатиб ўтишича, XII асрларда Хуросон шаҳарларидан тортиб, Ўзганд, Самарқанд, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг барча ҳудудларида асарият аҳоли Ҳанафий мазҳабида бўлган. Ўша даврда дин олимлари катта эътибор ва нуфузга эга бўлиб, хайрихоҳлар, ўрни келганда ўз жону молларини ҳам улар учун дариф тутмаганлар.

XII—XIII асрларда Ўрта Осиёда фақиҳлар сони кўплигини аллома Қазвиний «**Жалолуддин Мункабирний (Мангуберди) сийрати**» номли Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насавий асаридан олиб берган маълумотдан билиб олиш мумкин. Унга кўра бухоролик «Оли Моза» (Моза оиласи)нинг буюк имоми ва раисларидан бири бўлмиш Садри жаҳон Бурҳонуддин Муҳаммад ва унинг авлодлари ҳимояси остида 6000 фақиҳ ҳаёт кечириб, уларнинг барчаси Ҳанафий мазҳабига мансуб бўлганлар.

Ушбу оила мўғул ҳужумидан кейин ҳам Ҳанафий фақиҳларини ўз ҳимоялари остига олиб келганлар. Мисол учун 674 (ҳ.) йили 4000 фақиҳ улар кўрсатган ёрдамлардан фойдаланар эканлар. Манбаларда кўрсатилишича, Садрус-судур Бурҳонуддин Абдул Азиз ибн Умар Самарқанд шаҳрида 30 минг қизил олтин (динор) тўлаб, бир Ҳанафий фақиҳнинг ҳаётини сақлаб қолган.

Авфий ушбу ҳодисани кўйидагидек ривоят қилади: “Самарқанд шаҳрига бошқа бир диёрдан билим олиш учун келган бир фақиҳ катта жиноятга қўл урган эди. Самарқанд подшоши уни ушлаб жазоламоқчи бўлса ҳам, мазкур одам олим, ғариб (мусофир) бўлгани учун ўттиз дарра урилиб жазолансин, дейди.

Садри жаҳон подшоҳга бундай таклиф билан мурожаат қилади: Агар подшоҳ ҳар бир даррани бир минг динор қизил

олтинга сотсалар, бир томондан хазинага ёрдам бўлади, айти холда мусофир олимнинг иззат-обрўйи сақланиб қолади.

Сўнгра у 30 минг динор тўлаб, мазкур олимнинг обрўйини сақлаб қолади. Бу воқеа Мовароуннаҳрда машҳурдир<sup>233</sup>.

Юқорида берилган қисқа маълумотлардан кўриниб турибдики, Ҳанафий мазҳаби Ўрта Осиё ва Мовароуннаҳр ҳудудида кенг кўламда тарқалган бўлиб, уларнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари ва имомлари, ҳам эътиқод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳаларида ушбу муҳитда камолот даражасига етиб борганлар. Улар, Ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий ва ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иқтидорли шогирдлари Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб «Зоҳирур-ривоя» китоблари, «Китобул-хирож» ва бошқа фикҳий асарларга асосланган ҳолда ниҳоятда муҳим ҳуқуқий асарлар яратиб, мазҳабнинг ривожини ва гуллаб-яшнашига ҳисса қўшиб келганлар. Масалан, Ўрта Осиёнинг буюк фақиҳларидан саккизтаси «ал-Мабсут» номи билан фикҳ илми соҳасида илмий асарлар ёзган. Улардан фахрул-ислом ал-Баздавий Мабсути 11 жилдлик, шайхул-ислом Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Бухорий ал-Ҳанафий Мабсути 15 жилдлик, Шамсул-аймма ас-Сарахсий Мабсути 15 жилдлик бўлган.

Ривоятларга кўра, ўша даврда Дамашқ шаҳрининг таниқли ва машҳур амирларидан бири шариат илмларини ўрганиш учун Бухоро шаҳрига келиб, ўша ерда истиқомат қилган ва 809 йилда ушбу шаҳарда ҳаётдан кўз юмган экан.

## И Б О Б

### МОВАРОУННАҲРДА ФИҚҲ ИЛМИНИНГ МАШҲУР НАМОЯНДАЛАРИ

#### 1. Бурҳонуддин Марғиноний ва унинг Ҳанафий мазҳаби ривожига қўшган ҳиссаси

Ўрта осиелик фақиҳларнинг ҳар бири ўз илмий услуби ва яшаган даври шароитига қараб ислом ҳуқуқи, айниқса, ҳана-

<sup>233</sup> Авфий, “Жавомиул-ҳикоёт”, 3.Сафо иқтибоси асосида, “Эронда адабиёт тарихи”, 2-жилд, 159-бет.

фий мазҳаби ривожи йўлида унутилмас хизматлар қилиб, ўзларидан барҳаёт асарлар қолдирганлар. Улар орасида имом Марғиноний ёзган қимматли ҳуқуқий кодекс “Ал-Ҳидоя” ўз ихчамлиги, мукамаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар томонлама ёритганлиги учун ўзига хос катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

“Ал-Ҳидоя” китоби 8 асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум.

Шунингдек, “Ал-Ҳидоя”нинг форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганишда аҳамиятли манба сифатида қўлланилаётгани бизни қувонтиради.

Айтиб ўтилган нуқтаи назарлардан келиб чиқиб, китобимизнинг иккинчи бобини биз имом Марғиноний ва унинг шоҳ асари “Ал-Ҳидоя”ни ўрганишга бағишладик.

Имом Бурҳонуддин Абул-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний 1123 йил ҳозирги Марғилон яқинида Риштон туманида туғилиб, 1197 йил Самарқандда оламдан ўтган.

Марғиноний ўз оиласи тарбиясида ўсиб, энг машҳур ва иқтидорли олимлардан дарс олиб, юксак истеъдоди ва изчил фаолияти туфайли Ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳ ва мужтаҳид даражасига кўтарилди, шайхул-ислом лақабига сазовор бўлди.

Фикҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўз фарзандларини ҳам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди. Унинг авлодлари ва шогирдларидан қуйидагилар машҳур:

1. Ўғли: Имодуддин ибн Бурҳонуддин ал-Марғиноний етук фақиҳ ва шеърый истеъдод эгаси бўлган.

2. Умар Низомуддин ибн Бурҳонуддин ал-Фарғоний. “Ислом энциклопедияси” ва “Кашфуз-зунун”да кўрсатилишича “Ал-Фавоид” ва “Жавоҳирул-фикҳ” номли китоблар унинг қаламига мансубдир. Иккинчи китобнинг бир қўлёзма нусхаси

Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг нодир қўлёмалар фондида Р. 9533 рақами остида сақланмоқда. Муаллиф уни “**Мухтасарут-Таҳовий**”, “**Мухтасарул-Жассос**”, “**Хизонатул-фиқҳ**” ва ҳанафий мазҳабининг бошқа бир қатор муҳим манбаларидан тўплаб олиб “**Ҳидоя**” асари асосида тартибга солган.

3. Муҳаммад Абулфатҳ Жалолуддин ал-Фарғоний.

4. Ал-Марғинонийнинг невараси Абулфатҳ Зайнууддин Абдурраҳим ибн Имоуддин ал-Фарғоний Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган. Манбаларда ёзилишича, у 1253 йил Самарқанд шаҳрида суд маҳкамаларига доир “Ал-Фусул-имодия” номли асар ёзган.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ёшлигиданоқ тинимсиз илм ўрганди ва ҳанафий мазҳаби бўйича ўз даврининг буюк фақиҳи (ҳуқуқшуноси) даражасига кўтарилди. Унинг фиқҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

**Биринчидан**, у олий истеъдод, ўткир тафаккур эгаси ва илму фан шайдоси эди. Илмга қизиқиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яратиб берди. Авваламбор, фиқҳ илмини ўз отасидан, ундан кейин имом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Асбижобийдан (вафоти 535 ҳ.й.) ўрганди. (Асбижоб ҳозирги Сайрам). Унинг машҳур устозлари Абдулазиз Марғиноний, “Қозихон фатовоси”нинг муаллифи Фаҳруддин Абулмафохир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий (1196 й.), “Ал-ақоидун-насафия” китоби ва фиқҳ илми бўйича юзга яқин асарлар муаллифи Нажмуддин Абуҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий (1143 й.), Ас-Садруш-шаҳид Ҳисомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза (1140 й.) ва ас-Сарахсийнинг шогирди бўлмиш Абу Амр Усмон ибн Али ал-Байкандий эди. Марғиноний Абу Исо ат-Термизийнинг “Ал-Жомеъ” асаридаги ҳадисларни ал-Қурашийда зикр этилган иснодлар билан (иснод – ҳадисларнинг бировга нисбат берилиши) Абу Муҳаммад Саид ибн Асаддан ва Ҳасан ибн Али ал-Марғинонийдан ўқиб эшитган. Турли манбаларга кўра, у ўз устозларидан анча юқори даражаларга кўтарилган эди.

**Иккинчидан**, у яшаган давр Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX—XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун фиқҳ (ҳуқуқшунослик) илмига катта



зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, “**Ҳидоя**” китоби ўша давр ҳуқуқий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

**Учинчидан**, Марғинонийнинг Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳуқуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб, камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариятнинг учта асосий манбаи (Қуръон, Сунна, ижмо)дан кейин, тўртинчи манба бўлмиш рационал (ақлий) манбаъ, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгрок кўламда қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ҳанафий мазҳабининг раъй (шахсий фикр) ва қиёсга таянгани Бурҳонуддин Марғинонийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди.

Манбаларда айтилишича, ал-Марғиноний ўша даврда расм бўлганидек, ўз ўқиганларини дафтарларда қайд этиб борган экан. Лекин улар бизларгача етиб келмаган. Буюк аллома умрининг охирларида Самарқандда яшаб, ижод этиб, 593 ҳижрий (1196—97 милодий) йили ўша ерда дунёдан ўтган. Шомийнинг “**Дуррул-мухтор**”да ёзишича, улуғ фақиҳ Самарқанддаги 400 га яқин Муҳаммад отли фақиҳлар дафн этилган Муҳаммадийлар қабристони “Турбат ул-Муҳаммадийийн” ёнида дафн этилган экан.

Бир қанча тадқиқотчилар томонидан ал-Марғиноний вафоти Самарқандда юз берганлиги кўрсатилган бўлса, турк олими Шамсуддин Сомий “**Қомусул-аълом**”да бу ҳақда куйидагидек маълумот берган: “Чингиз хуруж қилган чоғларда у (Марғиноний) Бухорода мударрислик қилар экан. Бухоро аҳолиси фақиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ шартномасини тузиш учун ўз томонларидан вакил қилиб юборди. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб, аҳолини қатл этиши жараёнида “**Ҳидоя**” муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан”<sup>234</sup>. Биз бундай маълумотни бирон бир бошқа манбада учратганимиз йўқ.

<sup>234</sup> “Қомусул-аълом”, II-жилд, 1302-бет.

Котиб Чалабий, Абулҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, “Ҳидоя”нинг айрим шарҳловчилари, “Ислом энциклопедияси” маълумотларига кўра, қуйидаги асарлар Бурҳонуддин Марғиноний қаламига мансуб бўлиб, текширишлар орқали уларнинг қўлёзмалари борлиги аниқланган:

1. **“Нашрул-мазҳаб”**. 2. **“Китобу таносикил-хос”** (“Маносикул-ҳаж”). 3. **“Китоб фил-фароиз”** (мерос бўйича). 4. **“Ат-Тажнийсу вал-мазийд”** (Иккита фатволар мажмуаси). 5. **“Мухторотун-навозил”** (“Мажмуъун-навозил”). 6. **“Мазийдун фи фуруъил-ҳанафия”**. 7. Имом аш-Шайбонийнинг муҳим асари бўлмиш **“ал-Жомийъ ал-кабийр”**нинг шарҳи. 8. **“Бидоятул-мубтадий”**. 9. **“Кифоятул-мунтаҳий”** (“Бидоя”учун ёзилган катта – 8 жилдлик шарҳ). 10. Имом Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш **“Ал-Ҳидоя”** (“Бидоятул-мубтадий” учун ўзи ёзган ўртача шарҳ).

Муаллиф **“Бидоятул-мубтадий”**ни Абулҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурийнинг **“ал-Мухтасар”** (илм аҳли орасида **“Ал-Қудурий”** деб шуҳрат қозонган) китоби ва Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг **“Ал-Жомийъ ас-сағийр”** асарига асосланиб, қисқартирилган фикҳ китоби сифатида ёзган. Ундаги масалаларни тартибга солишда табаррук бўлсин деб, аш-Шайбоний услубидан фойдаланган. У **“Бидоятул-мубтадий”** муқаддимасида бундай деб ёзган эди: **“Ёшлик чоғларимда фикҳ илмининг барча турларини ўз ичига қамраб олган ҳажми кичик, режаси кенг бир китоб бўлса, деб ўйлаб юрардим. Иттифоқан йўлларни босиб ўтиш (сафар) жараёнида, Ал-Қудурий қаламига мансуб “Ал-Мухтасар”ни энг гўзал, мўжаз (қисқа) ажойиб китоб, деб топдим. Яна, замоннинг барча буюк олимлари, катта-кичикни “Ал-Жомийъ ас-сағийр” китобини ўрганишга чорлаганликларининг гувоҳи бўлдим. Ўшанда ҳар иккала асарни бирлаштиришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйиб, зарурат сезилмаганда улар чегарасидан чиқмасликка қарор қилдим ва уни “Бидоятул-мубтадий” (Бошловчининг бошланғич китоби) деб атадим. Агар бу асарни шарҳлашга эришсам, уни “Кифоятул-мунтаҳий” деб атагумдур”<sup>235</sup>.**

Муаллиф **“Бидоятул-мубтадий”** муқаддимасида уни шарҳлаш ниятида эканлигини айтади. Буни амалга ошириш мақсадида, асарнинг ниҳоятда қисқалигини назарда тутган ҳолда, унинг устидан 8 жилдлик катта шарҳ ёзиб, уни **“Кифоятул-мунта-**

<sup>235</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-фавоидул-баҳия”, 57-бет.

ҳий” (Яқунловчиларни қониқтирувчи китоб) деб атади. Лекин муаллиф бу билан ўз олдига қўйган мақсадга эриша олмасди, чунки, саккиз жилдлик катта ҳажмли шарҳни ўқиб, унинг ичидан керакли масалаларни топиб олиш, шундай катта китобни қўтариб олиб юриш, илм толиблари учун қийинчиликлар туғдирарди. Натижада муаллиф ўз нияти ва дўстлари маслаҳатига биноан, “Бидоятул-мубтадий”ни қайтадан ўртача андозада шарҳлашга киришади. 573 ҳ.й. зулқаъда ойининг чоршанба куни бошланган ушбу асарни ёзиш муаллиф учун осон кечмади. Шайх Акмалидиннинг ёзишича, ривоятларга кўра, бу иш унинг 13 йиллик ҳаётини қамраб олди. Муаллиф янги асарни яратиш учун ўзининг бутун куч ва истеъдодини ишга солди. Абдулҳай Лакнавий манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тутарди. Унга овқат олиб келган ходимни жўнатиб, таомни шогирдларидан бири ёки бошқа бирон кишига едириб, бўш идишни қолдирарди. Ходим таомни устознинг ўзи егандир, деб ўйлаб идишни олиб кетарди. Шу тарзда, у бошқаларга билдирмасдан рўза тутаверади. Чунки рўза инсонга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамлашга ёрдам беради.

Нега 4 жилддан иборат иккинчи шарҳни ёзиш, 8 жилдли шарҳ бўла туриб, бунча оғир кечди? Нега уни битказиш учун 13 йиллик катта меҳнат сарфланди? Бизнинг фикримизча, унинг сабаблари қуйидагилардан иборат эди:

**Биринчидан,** Имом Муҳаммад аш-Шайбоний ва ал-Қудурий асарларидан қисқартириб олиниб, “**Бидоятул-мубтадий**”-га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга тегишли минглаб фаръий (жузъий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, ва жамият олдидан кўндаланг туриб, ўз ечимини топмаган жуда кўп муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи ўринда турадиган муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўллари белгилаб бериш муаллифдан катта диққат-эътибор, оғир меҳнат, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

**Иккинчидан,** Бурҳонуддин Марғиноний фикҳ илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобиинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва муқаллид (тақлид этувчи)лар даврларининг) бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (мазҳаб

имомлари ва буюк мужтаҳидлар асарларига мурожаат қилиш орқали, янги юзага келган мураккаб ҳуқуқий муаммоларни ечиш йўлларини топувчилар) даврида яшагани учун, тўғридан-тўғри мустақил фикр юритиб, эркин ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки IV ҳижрий аср бошларида (милодий X асрда) бундан нари ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустақил ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр пайдо бўлган эди. Ҳуқуқшунослик бўйича келгусидаги барча фаолиятлар, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак, деган фикр мавжуд эди.<sup>236</sup> Лекин Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий ўзининг машҳур асари “Ал-Фавоид ал-баҳия”да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, “Ҳидоя” муаллифи ва ал-Кудурийни “асҳабут-таржих”, яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржих бериш (устун қўйиш) салоҳиятига эга бўлган олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Марғиноний олдида турли муаллифлар томонидан турли асрларда ёзилган кўп сонли фатово (ҳуқуқий мажмуа)лар тоғдек бўлиб турарди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бири-бирига қарама-қарши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин Абу Ҳанифа, Молик, Шофиъий ва Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг “Зоҳирур-ривоя” деб аталган китоблари, Абу Юсуфнинг “Китобул-хирож”, “Адабул-қозий”, “Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар”, “Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган раддия” китоблари, Имом Зуфар, Шайхул-ислом Ибн Таймия, Ибнул-Жавзия асарлари, шунингдек, улардан кейин ислом ҳуқуқининг турли соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тўпламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри, энг маъқул ва ҳаётга мос келадиган хулосаларни чиқариши керак эди. Унинг ўзи “Ҳидоя” муқаддимасида бу ҳақда: “... сўнгра Тангри тавфиқи ёрдамида, танланган ривоятлар билан кучли ақлий

<sup>236</sup> Мажид Хаддурий, Ҳерберт Ж. Либесни. “Исломда ҳуқуқ”.

**далилларни уйғунлаштириб, ҳар бир бобда ортиқча сўзларни тарк этиб, кўп ёзишдан ўзимни тийган ҳолда, “Ҳидоя” деб аталган бошқа бир шарҳни ёзишга киришдим”,** деб айтади.

Албатта, энг ҳаётий ва зарурий ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини нақлий далиллар билан исботлаб, нақлий далиллар билан мустаҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчилликни талаб қиларди.

«Ҳидоя» муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий ўз муқаддимасида “Ҳидоя”нинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобиин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номлари 12 та, жўғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. У Марғиноний асарида келган 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ҳамда уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Бунга биноан, «Ҳидоя» муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли эканлигини тушуниш қийин эмас.

Бурҳонуддин Марғиноний «Ҳидоя» китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоятда қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади. Унинг иборалари мўъжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзлари таркиби пухта, нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узоқ. У кўп зарурат сезмаса, синоним сўзлардан фойдаланмайди. Ҳашв ва завоидни (керак бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби «саҳли мумтаниъ» (осон, содда, лекин унингдек қилиб ёзиш мумкин эмас).

Муаллиф, «Ҳидоя» ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади. Ушбу иборалар «Ҳидоя» устидан ёзилган кўп шарҳлар ва ҳошияларда муаллифлари томонидан белгилаб берилган. Мазкур манбаларга асосланиб, Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий), Шайх Абдулҳақ Деҳлавий ва Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида уларни изоҳлаб ўтганлар. Улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

«**Фи диёрино**» («Бизнинг диёримизда») деганда, у Мовароуннаҳр шаҳарларини назарда тутди.

«**Қола Машоихуно**» («Бизнинг шайхларимиз, яъни устозларимиз дебдурлар») деганда, у Мовароуннаҳр (Бухоро, Самарқанд) олимларини назарда тутди.

«**Фикҳ**» сўзи билан эса, ақлий далилни ифодалайди. Масалан, «**Вал фикҳу фийҳи**», яъни ушбу масала ҳақида ақлий далил қуйидагидек...

Абу Суъуднинг ёзишича, «**Ҳидоя**» муаллифи ўз фикрини билдирмоқчи бўлганда «**Қола ал-Абдуззаиф афо анҳу**» (Бу ожиз банда — Худо уни кечирсин — бундай дейди) иборасини ишлатган. Лекин унинг вафотидан кейин айрим шогирдлари ушбу жумлани «**Қола розияллоҳу анҳу**» (Худо ундан рози бўлсин, бундай дейдилар) ибораси билан алмаштирганлар.

Муаллиф ўзини худбинликдан сақлаш мақсадида «**Мен**» сўзини ўз фикрини билидиришда ишлатмаган.

Унинг одатларидан бири шундаки, назарида маъқул кўринган мазҳаб далилини асар охирида келтиради. Қозизода Румий лақаби билан машҳур бўлган Зайниддин Шайх Муҳаммад Афанди «**Натоижул Афкор**» китобида ёзишича, муаллиф турли мавзулар учун далил келтириш жараёнида энг кучли далилни ҳаммасидан охирида келтиради. Бундан унинг мақсади, охириги сўзни илгари зикр этилган матлаблар учун далил сифатида қўллашдир.

Муаллиф илгари зикр этилган оятга «**Бимо талавна**» (Тиловат қилганимизга биноан), ҳадисга «**Бимо ровайно**» (Ривоят қилганимизга биноан) ва илгари келтирилган ақлий, мантиқий далилга «**Бимо закарно**» (Зикр этганимизга биноан) деган иборалари билан ишора қилади. Шунингдек, у «**Насс**», яъни оят ё ҳадис матнида келган иллат, ё сабабни текшириладиган масалани исботлаш учун мантиқий далил қилиб ишлатади. У кўпинча ақлий далилни, нақлий далил (оят, ҳадис) дан кейин келтиради. Туғилиши мумкин бўлган савол ё эътирозга эса, «**Фаин қийла казо қулна казо**» (агар бундай дейилса, бундай деб жавоб берамиз) ибораси билан жавоб қайтаради. У кўпинча, авваламбор, Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари Абу Юсуф ва аш-Шайбонийнинг назарини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг назарини зикр этиб, унинг далилини шундай изоҳлаб ўтадики, ҳар иккаласи учун жавоб бўлади. Муаллифнинг ёзиш услуби, у ишлатган ўзига хос иборалар ва атамаларни яхши билиб олиш, «**Ҳидоя**» ни ўқиб, ундан фойдаланишга катта ёрдам беради.

«**Ҳидоя**» китобининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «Илмул-Хилоф» орқали белгилаб берилган қоидалар кенг кўламда назарда тутилади. Чунки Марғиноний ушбу фан соҳа-сида ҳам катта олим ва мутахассис ҳисобланган.

«**Илмул-Хилоф**» фанига биринчи бўлиб асос солган аллома Убайдулло ад-Дабусий<sup>237</sup> эди. Бурҳонуддин Марғиноний «**Ҳидоя**»да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат 4 та асосий мазҳаблар (ҳанафий, моликий, шофиъий ва ҳанбалий мазҳаблари) гагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳаб-ларига доир фикр-мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текши-риб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ушбу нуқтаи назардан «**Ҳидоя**» «Илмул-Хилоф»ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охириги даврда янги бир фан сифатида юзага келган «**қиёсий ҳуқуқ**» нинг ўзига хос бир шакли деб қараш мумкин.

Марғиноний фикҳий нуқтаи назардан, ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (раво, қонуний) ёки номашруъ (нораво, ғайриқонуний) эканлигини нақлий да-лиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуқтаи назардан “**Ҳидоя**”ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейин-ги даврларда кенг ривожланган “**ҳуқуқ фалсафаси**” фанининг манбаларидан бири деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

Шундай қилиб, Бурҳонуддин Марғиноний ёзган тўрт жил-длик «Ал-Ҳидоя» китоби суннийлик оқимида ҳанафий мазҳа-би бўйича бир муҳим ва мукаммал ҳуқуқий кодекс сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳалари-ни қамраб олади.

Бурҳониддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имоми Аъзам Абу Ҳани-фа мерос муаммоларини бир алоҳида фан сифатида фикҳий боблардан ажратиб, уни “**Ал-Фароиз**” деб атаган.

«**Ҳидоя**»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчи-лик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалалар-га, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи) суд,

<sup>237</sup> Ушбу китобнинг учинчи қисмида Абу Зайд Дабусийга қаралсин.

суд жараёни, тўртинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўплаб мавзуларга бағишланган.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг шоҳ асари «Ал-Ҳидоя» энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида 8 асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўп Араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

«Ҳидоя» Миср Араб республикасидаги энг қадимий дорулфунун «Ал-Азҳар», Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарх университети, «Девбанд» дорул-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юртларининг таълимий нисоблари (ўқув дастурлари)га киритилган. Бу улуғ китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалар сифатида қўлланиб келинмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида “Канз” ва “Ал-Қудурий” китобларидан кейин, «ал-Ҳидоя»ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб, ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди.

“Ҳидоя” Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190 ҳ.й. (1776 м.й.) Фулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221 ҳ.й. (1807 м.й.) Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, “Ҳидоя” биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 милодий йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдлик таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С.Г. Гарийнинг назорати остида янги бир жилдлик ҳолда чоп этилган. Охириги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лоҳурда босмадан чиққан.

Н.И.Гродеков “Ҳидоя”ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган ва у 1893 йил Тошкентда нашрдан чиққан.

Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, “Ҳидоя” нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1818 йил (1234 ҳ.й.) Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакну, Кавнпур, Деҳлида чоп этилган. 19 асрда Қоҳирада, шу асрнинг охирида (1888 йил) Қозон шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1908 йил (1326 ҳ.й.) Қоҳира шаҳрида нашр этилган ва энг янги интиқодий матни ҳам 1980 йили Қоҳирада нашрдан чиқарилган.

«Ҳидоя»нинг русча таржимаси нусхалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли 1994 йили профессор



Акмал Саидов томонидан «Ўзбекистон» нашриётида унинг биринчи жилди катта ададда нашр қилиниши муҳим ва хайрли иш бўлди. Асарнинг бошқа жилдларини нашр этиш ҳам назарда тутилган.

«Ҳидоя» араб тилидан ўзбек тилига таниқли олим Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилиниб, унинг биринчи жилди 2000 йил «Адолат» нашриётида босмадан чиқарилди. Китобнинг бошқа жилдлари ҳам нашрга тайёрланмоқда.

«Ҳидоя» фақат ислом ҳуқуқшунослари учун эмас, балки Фарб ҳуқуқшунос олимлари учун ҳам жуда эътиборли ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1958 йили Мажид Ҳаддурий ва Ҳеберт Ж. Либесни томонидан нашр этилган «Исломда ҳуқуқ» номли китобда «Ҳидоя»дан фойдаланган. Китоб муаллифлари фикрича: «Бурҳонуддин Марғиноний ёзган «Ҳидоя» китоби ҳанафий мазҳаби ҳуқуқшунослигининг кенгайиб, ривожланишини бошқа барча китобларга нисбатан кўпроқ ва яхшироқ баён қилган. Ушбу китобни ўқиган киши шуни билиб олиши мумкинки, муаллиф жуда кўп ўринларда ўз мустақил фикру ақидасини илгари суриш ва такомиллаштиришга уринган. Китобни ёзишдан ҳам унинг асосий мақсади шу бўлган»<sup>238</sup>.

Забихулло Сафо Бурҳонуддин Марғинонийнинг «Ал-Ҳидоя» китоби ҳанафий фақиҳлари орасида катта аҳамият ва эътибор касб этиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган, деб таъкидлайди.

«Ҳидоя» китоби ўзининг амалий ва назарий аҳамияти жиҳатидан ҳар доим буюк фақиҳлар ва ислом шариати йирик вакилларининг диққат марказида бўлиб келган. Ҳар бир олим унга нисбатан ўз фикрини билдириб келган. Улар жумласида, «Ҳидоя» муаллифининг ўғли Шайхулислом Имом Имоуддин отаси ҳақида шеър ёзган. Мазмуни: «Ҳидоя» китоби уни ўзлаштираган кишини ҳидоят йўлига бошлаб, кўзи ожизларнинг кўзини ёритади. Эй, ақл эгаси, уни ўқиб ўзлаштирагин, уни ўзлаштираган киши энг олий ғояларга эришган бўлади»<sup>239</sup>. Аллома ал-Ҳаддод эса, унинг устидан ёзган ҳошиясидаги бир қитъа шеърида бундай деган экан. «Куръон китоби қандай қилиб ўзи-

<sup>238</sup> «Исломда ҳуқуқ», 105-бет.

<sup>239</sup> Муҳаммад Абдулҳай, Ҳидоя муқаддимаси сифатида ёзилган рисола, 3-бет, Лағнаҳу нашри, 1394 ҳ.й.

дан илгариги динларни мансух (бекор) қилган бўлса, «Ҳидоя» китоби ҳам ўзидан илгари шариат бўйича ёзилган барча асарларни эътиборсиз қолдирди»<sup>240</sup>.

«Ҳидоя» асари устидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унга муқаддима ва ҳошиялар ёзган Абул-ҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий «Ҳидоя» муаллифини қуйидаги иборалар билан танитади: «**Имом ал-Марғиноний фақиҳ, Куръон ҳофизи, муҳаддис, муфассир, барча илму фанни ўрганиб ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан текширувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фиқҳ усуллари илмини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илмул-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди**».

Сўнгра Лакнавий “Ҳидоя” китоби ҳақида қуйидагича фикрни билдиради: “**Мен “Ҳидоя” китобини, унинг шарҳлари ва “Мухторотун-навозил” ни ўқиб чиқдим. Марғиноний ёзган асарлар, айниқса, “ал-Ҳидоя” мақбул (қабул қилинган) ва ишонарлидир, негаки, бугунга қадар ҳам барча фозил кишилар ва ҳуқуқшунослар учун фойдаланиш манбаи бўлиб келмоқда**”<sup>241</sup>.

Юқорида зикр этилган фикрлар ва бошқа кўп тадқиқотчилар томонидан билдирилган ижобий баҳолар, “Ҳидоя” китобининг қанчалик илмий аҳамиятга эга эканлигига қониқарли далил ҳисобланади.

Шофиъий мазҳабининг баъзи бир намояндалари, “Ҳидоя” муаллифини, баъзи бир эътиборга эга бўлмаган ҳадислардан фойдаланган, деб танқид қилганлар. Лекин тадқиқотчилар, жумладан, Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, “**бундай ёндашувларга, Марғинонийнинг юксак мақоми ва буюк олимлигидан хабарсизлик сабаб бўлган**” деб таъкидлаган. Шайх Муҳйиддин Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Кураший ал-Мисрий (вафоти 775 ҳ.й.) “Ҳидоя” китобида келтирилган ҳадисларни таҳриж қилиб (ҳадислар матни тўғри эканлиги ва ровийларининг ишонарли эканлигини исботлаб бериб), уни “ал-Иноя би-маърифати аҳодийсил-Ҳидоя” деб атаган. Шунингдек, шайх Алоуддин “ал-Кифоя фи маърифати аҳодисил-Ҳидоя” номли китобида, шайх Жамолиддин Абдулло ибн Юсуф Зайлаъий “**Насбур-раъя ли аҳодийсил-ҳидоя**” номли китобида мазкур ҳадисларнинг са-

<sup>240</sup> Ўша асар, ўша бет.

<sup>241</sup> Абдулҳай Лакнавий. “Ал-фавоидул-баҳия”. 173-бет.

ҳиҳлигини кўрсатиб берганлар. Охирги асарни Ибн Ҳажар Асқалоний қисқартириб, “**Ад-Дироя фи мунтахаби аҳодийсил-Ҳидоя**” деб атаган<sup>242</sup>.

«**Ҳидоя**» китоби ҳам шакл ва тузилиш нуқтаи назаридан, ҳам ички мазмуни жиҳатидан ҳанафий мактаби таълимотининг ёрқин намунаси бўлгани учун, кейинги даврларда кўп фикҳий асарлар унга ўхшатиб, унинг услубидан фойдаланиш асосида ёзилган.

Ҳиндистонлик тадқиқотчи олим Азиз Аҳмад “**Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи**” номли асарида таъкидлашича, ҳанафий фикҳи Ҳиндистон бўйича, Гиёсуддин Туғлуқ даврида, ҳадисларга асосланган ҳукмларга нисбатан устун тургани, ўлкани идора қилиш қонунлари, Қуръонга ва Ҳиндистоннинг собиқ султонлари русумларига таянган ҳолда, бутунлай Ҳанафий мазҳаби таъсири остида бўлиб, унинг ўғли ва ўринбосари Муҳаммад ибн Туғлуқ “**Ҳидоя**” китоби ҳақида комил маълумотга эга эканлигини таъкидлаб ўтади.

Шунингдек, муаллиф берган маълумотларга кўра, ушбу даврда яратилган икки катта ҳуқуқий асар, яъни “**Фикҳи Ферузшоҳий**”, Тоторхон ташвиқоти ва нафақаси билан Олим ибн-Ало томонидан ёзилган катта ҳажмли “**Фатовойи Тоторхония**”, Феруз Туғлуқ ҳокимияти даври (1351—1388 й.)да таълиф этилиб, уни ёзишда “**Ҳидоя**” услубидан фойдаланилган эди<sup>243</sup>. Муаллиф сўзига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Ҳиндистонда ундан кейин ёзилган ҳуқуқий асарлар, жумладан, “**Фатовойи Иброҳимшоҳий**” ва йирик ҳуқуқий манба ҳисобланмиш, Бобурийлар давлатининг 4 жилдлик ҳуқуқий кодекси “**Фатовойи Оламгирий**”да ҳам “**Ҳидоя**” таъсирини тўғридан-тўғри кўриш мумкин.

Ҳиндистондан ташқарида “**Ал-Фатово ал-Ҳиндия**” номи билан шуҳрат қозонган “**Фатовойи Оламгирий**” Бобурийлар сулоласининг иқтидорли ҳукмдори Аврангзеб Оламгир буйруғига биноан бир гуруҳ салоҳиятли фақиҳлар томонидан ёзилиб, унинг назорати остида тугатилган. 4 жилдлик, 3500 бетлик ҳажмга эга бўлган ушбу кодекс, Низомуддин Бурҳонпўрий (Шайх Низом) раҳбарлигида 24 кишидан иборат олимлар гуруҳи томонидан тайёрланиб, суд ишларини бажариш учун асосий ко-

<sup>242</sup> Ал-Ҳидоя муқаддимаси, 3-бет.

<sup>243</sup> Азиз Аҳмад, “Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи”, 6-бет.

декс ўрнида ишлатилган. “Фатовойи Оламгирий” урду тилига таржима қилиниб, 1889 йили Лакнаҳуда нашр этилган. Шунингдек, бу муҳим фатово 2000 йил Байрутда Дорул-кутубил-илмия томонидан “**Ал-Фатово ал-Ҳиндия**” номи билан 6 жилда нашр этилди. Ушбу кодекс қўлёзмаларидан Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида кўп нусхалар мавжуд.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, «**Ҳидоя**» китоби бугунги кунга қадар ислом ҳуқуқшунослиги бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва фақиҳларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, унга катта эътибор билан қараганлар. Шу сабабли унинг устидан жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган. Биринчи бўлиб «**Ҳидоя**»ни ўз невараси — бухоролик Садруш-шариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд учун қисқартирган Тоҷуш-шариа Маҳмуд ибн Садруш-шариа Биринчи ўз қисқартмасини «**Виқоятур-ривоя фи масоил-л-Ҳидоя**», деб атаб, унинг муқаддимасида «**Ҳидоя**» ҳақида қуйидагидек фикр билдирган эди: «**Ал-Ҳидоя**» **фахрланишга арзигулик бир нафис ва олий асар, тўлқинланувчи бир уммон, юксак ўринли, қимматли, ўз аниқ далиллари ва бурҳонлари билан катта аҳамиятга эга, чексиз яхши томонлари ва порлоқ жумлалари билан ҳаммага файзу барака манбаи бўлиб келган бир китобдир**»<sup>244</sup>.

Агар биз “**Ҳидоя**”нинг қисқартмаси “**Ал-Виқоя**” ва унинг қисқартмаси бўлмиш “**Мухтасарул-виқоя**” устидан ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда “**Ал-Ҳидоя**” ва унинг қисқартирилган матнлари устидан ёзилган шарҳлар сони 50 дан ошади. Аммо атамалар, номлар, жойлар, айрим эътирозлар ва саволларга аниқлик киритиш ва жавоб бериш мақсадида ёзилган ҳошиялар, таълиқлар ва матн иборалари остида берилган изоҳлар ҳақида ҳам сўз юритмоқчи бўлсак, алоҳида тадқиқот олиб бориш зарур бўлади.

Қуръони каримдан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш Сунна соҳасида тўпланган Имом Бухо-

<sup>244</sup> Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Р. 9445 рақам остида сақланаётган “**Виқоятур-ривоя.**” қўлёзма нусхаси, 1-бет.

рийнинг «ал-Жомий ас-саҳиҳ» китоби устидан Броккельман «Араб адабиёти тарихи»да маълумот берилишича, 43 та шарҳ ёзилган. Аҳдварднинг ёзишича, фақатгина Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатига унинг 60 та шарҳи киритилган. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, ал-Бухорий асаридан кейин, ал-Марғиноний асари — «Ал-Ҳидоя» энг кўп шарҳга эга бўлган асардир. Бу эса, «Ҳидоя»нинг қанчалик буюк илмий-амалий ва ҳаётий аҳамиятга молик эканлигининг инкор этиб бўлмайдиган далилларида биридир.

Энди Бурҳонуддин Марғинонийнинг шогирдларидан бири бўлмиш Бурҳонул-ислом аз-Зарнужий, ўзининг “**Таълимул-муталлим**” номли китобида, ундан ривоят қилган бир қитъа шеър ва бир қисқа сўз таржимасини келтирамиз:

Буюк имом, устоз, “Ҳидоя” муаллифи менга қуйидаги шеърларини ўқиган эдилар:

Обрў-эътиборсиз олимдан катта фасод келиб чиқади.

Ундан ҳам каттароқ фасод манбаи обидлик ва зоҳидлик даъвосини қилган кишилардур.

Ўз динлари бўйича уларга эргашган дунё аҳлига, улар буюк фитналарга сабаб бўлғусидурлар.

Шунингдек устоз менга бундай дегандилар:

Ҳеч қачон, илм ўрганиш ишида узилиш юз бермаслиги керак, негаки бу, катта йўқотишга олиб боради. Мен илм ўрганиш жараёнида, ҳеч қачон узилишга ўрин қўймаганим сабабли, барча сафдошларимдан ўзиб ўтдим.

## **2. Марғиноний ва бухоролик фақиҳлар**

Бухоро шаҳри ўз олимлари, адиблари, бутун моддий ва маънавий маданияти билан дунёнинг энг буюк, машҳур шаҳарлари қаторидан ўрин эгаллаб келган.

Шу шаҳарда туғилиб, шуҳрат қозонган буюк муҳаддис Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, йирик табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино, улуғ суфий ва катта тариқат пешвоси Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа ўнлаб илму санъат арбоблари бутун жаҳонга танилдилар.

Ҳадисларнинг олтига энг саҳиҳ тўпламлари (Сихоҳи ситта)нинг биринчиси “Қуръони карим”дан кейин энг мўътабар китоб ҳисобланган Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъус-Саҳиҳ” асари, асрлар оша барча Ислом дунёсини буюк олимнинг ақлу

заковатига қойил қолдирган. Шунингдек, Ибн Сино ўзи яратган мангу асарлари туфайли ва Баҳовуддин Нақшбанд тасаввуф тариқатига киритган ҳаётий таълимотлари билан жаҳон миқёсида катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб келмоқдалар.

Бухоролик ўнлаб атоқли фақиҳлар орасида, Садруш-шарриалар оиласи ўзларига хос мавқега эга бўлиб, Ислом ҳуқуқшунослигида мумтоз ўрин тутган ҳанафий мазҳабининг йирик намояндалари сифатида хизмат қилдилар ва Марғинонийнинг шоҳ асари “Ҳидоя” га катта диққат ва эътибор қаратдилар. Замонасининг машҳур ҳуқуқшунос олими бўлган Садруш-шарриа **Аҳмад ибн Жамолуддин Убайдулло ал-Маҳбубий ал-Бухорий** бўлиб, у XIII асрда яшаб ижод этган ва муҳим фикҳий асарлар, жумладан, “Ҳидоя” устидан ёзилган шарҳлардан бирининг муаллифи сифатида танилган. Унинг ўғли Тожуш-шарриа лақаби билан шуҳрат қозонган Маҳмуд ибн Сардуш-шарриа ҳам ўз отаси сингари, ажойиб ҳуқуқшунос олим бўлиб, ҳанафийлар фикҳи соҳасида ўзидан унутилмас илмий асарлар қолдирди. **Тожуш-шарриа**, ўз невараси (**Садруш-шарриа Ас-Соний**, яъни **Иккинчи ёки Кичик Садруш-шарриа**)ни ислом ҳуқуқи бўйича яхши тарбиялаб, фикҳий масалаларни унинг миясига сингдириш мақсадида Бурҳонуддин Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш “Ҳидоя” нинг энг асосий масалаларини қисқартириб, бир китобда ижодий шаклда жамлади ва уни “**Виқоятур-ривоя фи масоилил-Ҳидоя**” (“Ҳидоя масалаларида ривоятларни сақлаш”) деб атади.

Асар “Ҳидоя”нинг энг яхши ва қулай қисқартмаси сифатида катта эътибор қозониб, асрлар давомида ўқилиб, шарҳланиб келган ва уни изоҳлаш учун ҳошиялар ёзилган.

**Кичик ёки Иккинчи Садруш-шарриа** лақаби билан машҳур бўлган **Убайдулло ибн Масъуд** бу оиланинг фаҳри ва ҳанафийлар фикҳининг порлоқ юлдузи ҳисобланади. У бобоси Тожуш-шарриа тарбиясида камол топиб, шарқ ҳикмати (фалсафаси), калом илми ва табиатга оид фанларни ўзлаштириб, фикҳ илмида буюк аллома сифатида танилди ва ҳанафий мазҳабининг атоқли ва сермаҳсул олимларидан бири бўлиб ижод қилди.

У аждодларидан қолган илмий асарларни жамлаб, нафис ёдгорликларни тўплаш билан шуғулланиб келди ва бобоси ёзган “**Виқоятур-ривоя**”ни араб тилида шарҳлаб, уни “**Шархул-виқоя**” деб атади. Бу китоб энг яхши ва тўлиқ шарҳ ҳисобланади.

Шундан кейин баъзи ўқувчиларнинг «**Виқоятур-ривоя**» китобини ўзлаштириб олишга қурби етмаётганлигини сезиб, ундаги энг зарурий масалаларни танлаб олиб, уни «**Ан-Нуқоя**» (қисқача баён) ёки «**Мухтасарул-Виқоя**» деб атади. Асарнинг муқаддимасига муаллиф шундай деб ёзади: “**Бобом Маҳмуд ибн Сардуш-шариа фикҳ** илмини яхши ўрганишим учун “**Виқоятур-ривоя фи масоил-Ҳидоя**” китобини тузди. Бу китобдек сўзлари мўжаз, мазмуни аниқ ва тўла иккинчи бир китобни замон кўрган эмас. Мен баъзи бир толиблар ҳиммати бу китобни ўрганиб ўзлаштиришга қодир эмаслигини сезиб, зарурий масалаларни танлаб олиб, ушбу “**Мухтасар**” (қисқартирилган китоб)ни чиқардим. Ҳар ким “**Ҳидоя**”да келтирилган масалаларни ўрганиб, ўз хотирасида сақламоқчи бўлса, “**Виқоя**” китобини (бобом таълиф этган китобни) ўрганиб олишга урингай. Шошилиб турган, вақти оз бўлган киши мен таълиф этган бу “**Мухтасар**” (“**Мухтасарул-Виқоя**”)ни ўрганишга таважжух қилгай”. Шунингдек, Садруш-шариа Иккинчи фикҳ усуллари бўйича «**Ат-Танқийҳ**» (Сўзни покизалаш, бир хос мавзуга тааллуқли ҳукмни умумийлаштириш) номли асар ёзди, сўнгра уни бир чиройли шаклда шарҳлаб «**Ат-Тавзийҳ**» деб атади.

«**Ал-Муқаддимогул-арбаъа**» (Тўрт муқаддима), “**Таъдийлулум ваш-шурут**» номли асарлари ҳам катта эътибор ва шуҳрат касб этиб келган. Заркалий берган маълумотга кўра, «**Маоний**» (Адабиётга оид фанлар) соҳасида «**Ал-Вишоҳ**» (Бўйинга тақиладиган безак) номли китоб ҳам унинг қаламига мансубдир.

Садруш-шариа ва унинг барча аждодлари илму фан арбоблари сифатида кўп ҳурмат ва иззат билан яшаганлар. Ҳиндистонлик машҳур олим Абдулҳай Лакнавийнинг ёзишича, Саййид Аҳмад-ат-Таҳовийнинг шогирди ал-Мавло Абдулмўмин ад-Димётий «**Таолийкул-анвор ало дуррил-мухтор**» («**Дуррул-мухтор китобига ёрқин ҳошиялар**») номли асарида, унинг насабини Пайғамбарнинг машҳур саҳобаларидан бири бўлмиш Убода ибн ас-Сомитга боғлайди. У жумладан, бундай деб ёзади: “Устозимиз Саййид Муртазо Ҳусайн силсиласида кўрдимки, Садруш-шарианинг насабини қуйидагидек зикр этган: Убайдулло ибн Масъуд ибн Тожуш-шариа Маҳмуд ибн буюк Садруш-шариа Аҳмад ибн Жамолуддин Абулмакорим Убайдулло ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳбуб ибн ал-Валид ибн Убода ибн ас-Сомит ал-Ансорий ал-Маҳбубий. Шу-

нингдек, устозимиз унинг насабини “Бухоро тарихи”да кўрганман дедилар”.

Садруш-шариалар ва уларнинг оила аъзолари фикҳ илмини ўз замоналарининг энг буюк олимларидан олганлар. Уларнинг фикҳ илмини ўрганиш силсиласи бухоролик атоқли фақих Абу Абдулло ибн Абуҳафс Кибийрга етиб боради.

Абдулҳай Лакнавий «**Мухтасарул-виқоя**» муаллифи Садруш-шариа Иккинчини «**Барча томонидан қабул қилинган имом, шариат қонунларининг соқчиси, аслий ва фаръий (жузъий) муаммолар устои ва қисқартирувчиси, ақлий ва нақлий (шаръий) фанлар олими, фақих (ҳуқуқшунос), фикҳ усуллари (асослари)нинг билимдони, мантиқий, муҳаддис (ҳадисшунос), муфассир, тилшунос, адиб, мутакаллим, буюк қадр манзилат ва юксак мақом эгаси, илму адаб билан тўлиб тошган, мажду азаматни ота-боболаридан мерос қилиб олган зот эди**» деб танитади.

Садруш-шариа Иккинчи 1346м.—747х. йил ҳаётдан кўз юмди. Унинг қабри ота-боболарининг абадий маконлари - Бухоронинг Шаръобод деган жойидадир.

Садруш-шариа Ўрта Осиёда ислом ҳуқуқининг яловдори ҳисобланади. Унинг «**Мухтасарул-Виқоя**» асари кўп асрлар давомида ислом ҳуқуқини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди ва ҳозирда ҳам ўз эътиборини йўқотган эмас. Бу китоб Ҳанафий мазҳабида ал-Марғиноний яратган ҳуқуқшунослик йўналишининг асосий манбаи бўлмиш «**Ҳидоя**» асаридаги таълимотни кенг кўламда талқин этишда ва бу йўналишнинг ривожини йўлида улкан ҳисса қўшиб келди.

Китобнинг шуҳрати ва эътиборига асосий сабаб шу бўлса керакки, «**Ҳидоя**» ва унинг қисқартмаси «**Ал-Виқоя**»даги жуда кўп масалалар ичида энг асосий ва энг ҳаётийларини танлаб олиб, мўъжаз шаклда ўз китобига киритган, уларни жуда содда ва тушунарли ифодалашга муваффақ бўлган.

Ҳажман «**Мухтасарул-Виқоя**» «**Ҳидоя**» нинг ўн биридан бир қисмига тўғри келади. Лекин ҳажмига қарамасдан, уни диққат билан ўқиган малакали киши, ислом ҳуқуқининг асосий масалаларини ўзлаштириб олишга эришади. Шу сабабли машҳур ҳуқуқшунос олимлар томонидан араб, турк ва форс тилларида унга бағишлаб кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган ҳамда узоқ муддат давомида исломий дорулфунунлар дастурларига киририлган.

«**Кашфуз-зунун**» муаллифи Ҳожи Халифа «**Мухтасар**» нинг араб тилида шарҳловчиларидан қуйидагиларни зикр этади:



1. Аҳмад ибн Муҳаммад аш-Шаманий.
2. Ибн ал-Айний ал-Ҳанафий.
3. Абдулвоҳид ибн Муҳаммад.
4. Алоуддин Али ибн Муҳаммад.
5. Ибн Қутлубғо ал-Ҳанафий.
6. Маҳмуд ибн Илёс ар-Румий.
7. Шамсуддин Муҳаммад ал-Қуҳистоний.
8. Али ал-Қорий.
9. Абулмакорим ибн Абдулло ибн Муҳаммад.
10. Нуриддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ал-Жомий.

Ушбу китоб турк ҳуқуқшунос олимлари томонидан ҳам қизиқиш билан қутиб олинган. Масалан, XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза турк тилида бу китобга бағишлаб бир ажойиб ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Кирмоний матнини турк тилига назм қилган ва шунингдек, қози Юсуф ибн Давлат ўғли мазкур ҳошияни туркча назм этган.

Самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Абу Бакр Самарқандий Гўрмирий бу асарни форс тилига таржима ва шарҳ қилиб, унда Мавлоно Фаҳруддин Илёс ёзган шарҳдан фойдаланган.

«**Мухтасарул-виқоя**» ўзбек тилида тошкентлик фикҳшунос олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан «**Мажмаул-Мақсуд**» номи билан катта ҳажмда шарҳу таржима қилиниб, XX асрнинг ўн еттинчи йилларигача «**Мажмаул-Мақсуд**» ё «**Мухтасарул-виқояи туркий**» номи билан икки марта икки жилдда (1100 бет) нашр этилган. Ушбу китобнинг биринчи жилди 1999 йил «**Адолат**» нашриёти томонидан босмадан чиқарилди. Муаллиф уни ўз мухлисларининг илтимос ва талабларини назарда тутиб, она тили (туркий тил – ўзбек тили)га шарҳу таржима қилган. У китоб муқаддимасида ва унинг нашри муносабати билан ёзган ўзбекча, арабча шеърларида бу ҳақда ҳар томонлама маълумот беради.

Мақсудхўжа ўз шарҳида 50 дан ортиқ фикҳий манбалардан фойдаланиб, муҳим ва керакли бўлган ҳуқуқий масалаларни ҳар томонлама очиб беради.

Фикримизча, бу асар Абу Ҳанифа мазҳаби бўйича ўзбек тилида ёзилган энг катта ҳуқуқий манба ҳисобланади. Ҳозирги мустақиллик шароитида Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун ундан кенг кўламда фойдаланиш мумкин.

“Мухтасарул-виқоя”нинг арабча матни 1991 йили “Мовароуннахр” нашриёти томонидан Тошкент шаҳрида нашр этилган.

**Садруш-шариа Иккинчи** Убайдулло ибн Масъуд “**Мухтасарул-виқоя**”дан ташқари, Абу Ҳанифа мазҳабининг асосларига таяниб, ҳам “**усулул-фиқҳ**” (фиқҳ илмининг асослари), ҳам “**фурузул-фиқҳ**” (фиқҳ илмининг тармоқлари) соҳасида турли асарларга шарҳлар ёзгани учун унинг борасида маълумот берган тадқиқотчилар “**фақиҳун ҳанафийун**” (ҳанафий фиқҳининг олими ё ҳанафий мазҳабидаги ҳуқуқшунос олим) иборасини унинг исми билан ёзиб келганлар.

Буюк аллома Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг шоҳ асари “**Ҳидоя**” нинг мағзини ўз ичига олганлиги учун асрлар давомида “**Кичик Ҳидоя**” сифатида қўлланиб келинган “**Мухтасарул-виқоя**” турли тилларда ёзилган шарҳлар ва таржималари билан Абу Ҳанифа мазҳаби асосида юзага келган Мовароуннахр ҳуқуқшунослигининг ривожига катта ҳисса қўшди ва ҳанафийлар мазҳабининг йирик намояндаси бўлмиш **Садруш-шариа Иккинчи** Убайдулла ибн Масъуд номини абадийлаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қилди.

### 3. “Мухтасарул-виқоя”нинг ўзбекча таржимаси ва шарҳи

Бурҳониддин Марғиноний ёзган шоҳ асар “Ҳидоя”га қизиқиш ўтган саккиз аср давомида ҳеч қачон тўхтамаган, у турли тилларга таржима қилиниб, унинг матни устидан ўнлаб атоқли олимлар томонидан шарҳлар, ҳошиялар ва изоҳлар ёзилиб келган ва баъзан унинг матни осонроқ ўрганиш мақсадида қисқартирилган. Ана шундай китоблардан бири Маҳмуд ибн Садруш-шариа Биринчи таълиф этган “**Виқоятур-ривоя фи масоил-Ҳидоя**” китобидир. Бу китоб 4 жилдлик “Ҳидоя” китобининг энг муҳим масалаларини ўз ичига олади.

Унинг невараси бухоролик олим Садруш-шариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд ибн Тожуш-шариянинг айтишича, бу китобдек сўзлари мўъжаз, мазмуни аниқ ва тўла иккинчи китобни замон аҳли кўрмаган. У аввало, шу китобга шарҳ ёзади, сўнгра баъзи бир ўқувчилар “**Виқоя**” китобини ўзлаштириб олишга қодир эмаслигини сезиб, ундаги энг зарурий масалаларни танлаб олиб, уни қисқартиради ва “**Ан-Нуқоя**” (Танланган) ё “**Мухтасарул-Виқоя**” деб атади.

“**Ан-Нуқоя**” ўз ихчамлиги, мўъжазлиги ва равонлиги билан катта эътиборга эга бўлиб, кўп асрлардан буён “**Кичик**

**Ҳидоя**” сифатида мусулмон мамлакатларида қўлланиб келинмоқда. Машҳур ҳуқуқшунослар унга араб, форс ва турк тилларида ҳар томонлама шарҳлар ёзганлар.

Маълумотларга қараганда, асрлар давомида “Ҳидоя” га қизиқиш қанчалик кучли бўлган бўлса, унинг хулосаси — “Мухтасар”га қизиқиш ҳам шунчалик катта бўлган.

XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза бу китобга турк тилида бир ажойиб ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Аҳмад ал-Кирмоний унинг матнини турк тилида назм қилган ва шунингдек, қози Юсуф ибн Давлат ўғли мазкур ҳошияни туркча назм риштасига тизган.

**“Мухтасарул-Виқоя”** форсий тилга самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Абу Бакр Самарқандий Гўрмирий томонидан таржима қилинган. Муаллиф муқаддиманинг охирида Абулғозий Убайдулло Баҳодурхонга сано ва сифатлар айтиб, илтимос билдирадики, “агар у киши илтифот юзасидан бу асарга бир назар солсалар, уларнинг кимёасар (кимё хосиятига эга) назарларидан олтинга айланиб, сайрафийлар (пул ва олтинни алмаштирувчи ва сараловчилар) бозорида эътибор топгувсидир”.

Шарҳловчининг айтишича, у мавлоно Фаҳруддин Илёс ёзган шарҳдан қисқартириб фойдаланган.

**“Шарҳи Гўрмирий”** номи билан шуҳрат топган бу китоб 1864 йил Афғонистон ва Туркистон тожирлари (савдогарлари) хоҳишига кўра, Ҳиндистондаги Лакнаҳу<sup>245</sup> ва кейинроқ Нулкишур босмахоналарида (614 бетда) настаълиқ ёзувида нашр этилган.

Ушбу шарҳ Истамбул шаҳрида қози Абдурраҳим Бухорий ўғли Қозизода Муҳаммад Шариф Маҳмуд ихтимоми билан, бухоролик муфтий Муҳаммад Шариф ўғли Саид Оқил хаттотлигида нашр этилган.

**“Мухтасарул-Виқоя”** нинг арабча матни форсча таржимаси билан 1901 йилда Тошкент шаҳридаги О.А.Порцов литография босмахонасида чоп этилган. Бу китоб домла Шамсий Охунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан Эшон Тиллохўжа илтимосига биноан, таржима қилинган.

Китобнинг энг муҳим шарҳларидан бири бўлмиш Али ал-Қорининг арабча шарҳи 1901 йил Олимжон ибн Муҳаммад-жон ал-Борудий томонидан Қозон университети матбаасида нашр қилинган.

<sup>245</sup> “Шарҳи Гўрмирий”, Лакнаҳу—Ҳиндистон, 1864й

Мулло Абдуллатиф Мулло Холид ўгли ёзган **“Китобун-Нуқоя Мухтасарул-Виқояга туркий шарҳ”** 1873 йил мазкур матбаада икки жилд, 144 бетда нашр этилган. Шарҳловчи китоб муқаддимасида бундай деб ёзади: “Аллоҳ таолонинг ҳар қавмга, анинг лисони (тили) узра Пайғамбар кундирмак ҳукми ҳар тоифага ўзлари дилинжа шариат аҳкоми баён эдилмоқ иқтизо эдар. Шул сабабдан туркча шарҳ этарга саъй ва ижтиҳод қилдук”.

“Мухтасарул-Виқоя” турли тилларга таржима ва шарҳ қилиниб, турли мамлакатларда қанча кўп нашр этилгани ҳақидаги маълумотларни беришдан мақсад, бу китобнинг қанчалик муҳим асар эканлигини кўрсатишдир.

Ушбу қимматли асарнинг катта шарҳларидан бири бўлмиш ўзбекча шарҳи **“Мажмаул-Мақсуд”** дир.

Тошкентлик Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан **“Ан-Нуқоя”** ё **“Мухтасарул-Виқоя”**га ёзилган икки жузълик (жилдлик) ўзбекча шарҳ **“Мажмаул-Мақсуд”** деб аталган. Бу шарҳ форсий тилда ва баъзи бир араб тилида ёзилган шарҳларга нисбатан каттароқ ҳажмга эга.

Шарҳловчи икки ярим бетлик муқаддимасида Худо ҳамди ва Пайғамбар наътидан кейин фикҳ илми ва унинг аҳамияти борасида сўз юритиб, унинг бошқа илмларга нисбатан юксаклигига далиллар келтиради.

Муаллифнинг айтишича, асарнинг таълифига халқнинг истаги сабаб бўлган. Унга ҳар доим кишилар мурожаат қилиб, шариат масалалари борасида саволлар берадилар. Савол берувчилар кўпинча туркий тиллилар бўлади. Улар араб ва форс тилларига ошно бўлмаганликлари ҳақида сўзлашиб, олам китобдан тўлиб тошса-ю, лекин биз улардан баҳраманд бўла олмасак не фойда, деб фикҳни она тилларида ўрганишга умид билдирадилар.

*Чоҳдаги сув, қирдаги дарёни минг тавсиф қил,  
Бўлмасам сероб, найлай, бўлса минг дарёи Нил.  
Ташнадурмиз жаҳл саҳросида, умр ўтди, дарийғ,  
Айлагил сероб олиб сув, гарчи андакдур ариғ.*

Муаллиф уларнинг илтимосини назарда тутиб, бошқаларга манфаат етказиш ва билим ўргатишга чорловчи ҳадисларни зикр этади ва шунга биноан **“Мухтасарул-Виқоя”**ни араб тилидан туркий тилга (ўзбек тилига) шарҳлай бошлайди. **“Ушбу “Мухтасарул-Виқоя”ни туркий лафз бирла таржима қилдим, баъзи тегишли масалаларни бошқа китоблардан жам қилдим ва**

**қайси китобдан олинганлигига ҳам ишорат қилдим, токи лафзи арабийни билмайдургонлар бу туркий шарҳига қараб, матни мухтасарга муқобил қилиб, маънини билиб ва ҳам лафзи арабийни ўргангайлар, шоядки каминага ажри азим ҳосил бўлса”, дейди муаллиф.**

Муқаддимадан кейин мухтасарнинг арабча матни билан таржима ва шарҳи бошланади. Ўрни келганда шарҳловчи матн мазмунини ёритмоқ учун баъзи бир арабча сўзларни ҳар томонлама текшириб, баъзи грамматик қоидаларни ҳам изоҳлаб беради. У ҳар бир ҳуқуқий масалани шарҳлаш учун ўз фикру мулоҳазаларини билдиради ва кўпинча, мавзуларни кенгроқ ёритиш ва яхшироқ тушунтириш учун турли фикҳий (ҳуқуқий) манбаларга мурожаат қилиб, мўътабар олимларнинг хилма-хил назар ва хулосаларини келтиради.

Муаллиф 50 тага яқин фикҳий манбалар, машҳур фатоволар (ислом ҳуқуқи олимлари томонидан берилган турли масалаларга доир фатволар мажмуалари) ни кўриб чиқиб, улардаги энг муҳим ва мўътабар фикру мулоҳазалардан ўз шарҳида фойдаланади.

“Мухтасарул-Виқоя” умуман 50 та китоб ва “хилма-хил масалалар” фасли (охирги фасл) дан таркиб топиб, ҳар китоб бир неча фаслга бўлинади, шарҳнинг биринчи жузъи (жилди) ўн бир китобдан иборат бўлиб, ҳар китоб икки фаслдан 25 фаслгача бўлинади.

Ҳар бир китобнинг бошланишида муаллиф томонидан умумий масалалар баён этилиб, сўнгра ҳар фаслга тегишли бўлган масалалар ёритилади.

Биринчи жузъининг асосий қисми ислом динининг рукнларидан бўлмиш ҳуқуқуллоҳ, яъни тоат ва ибодатга бағишланган бўлиб, таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж, шунингдек, никоҳ ва оила ҳуқуқига доир кўп муҳим масалаларни ҳам ўз ичига олади.

Иккинчи жузъ эса ҳуқуқий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиб, унга кирган 40 та китобда кишилар ва жамият амалий ҳаёти билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалалар, масалан, сотиш, сотиб олиш, ижара, ғасб (бировнинг мулкини тортиб олиш), ваколат, музораъа (ерни экинчиликка бериш), суд ва суд жараёни, даъво, ширкат, тижорат, вақф, ичимликлар, шунингдек, жиноят ва муомалот ҳуқуқининг кўплаб қирралари ва бошқа кўп муҳим масалалар ёритилади.

Китоб ислом ҳуқуқининг асосий тармоқлари ва уларга боғлиқ бўлган жузъиётни аниқлаб берганлиги учун катта аҳамият

касб этади. Китобда ёритилган мавзулардан, айниқса, фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи масалаларидан, қонунчилик соҳасида, ўзбек ҳуқуқшунослик фанини бойитиш ва ҳуқуқий атамаларни кенгайтиришда ҳар томонлама фойдаланиш мумкин.

Китоб матнини содда таржима қилиш ва муҳим масалаларни белгилаб шарҳлаш, муаллифнинг катта олимлиги ва фикр илмини кенг қамраб олганидан далолат беради. Ўрни келганда у бирон-бир муҳим мавзу устида тўхталиб, эътиборли ҳуқуқий манбаларга таяниб, муфассалроқ шарҳу изоҳлар беради. Масалан: эр билан хотин ҳуқуқий муносабатлари тўғрисида унинг изоҳлари беш бетдан ошади.

Бундай катта ишни бажаришга, муаллифни ўз халқига — ўзбек халқига бўлган меҳр-муҳаббати ва жонкуярлик туйғуси чорлайди. Бу туйғу у ёзган муқаддима ва айтган шеърларидан сезилиб туради. У қатор қаршилик ва тўсқинликларга қарамасдан она тили олдидаги ўз бурчини бажаришга муваффақ бўлиб, бу тилда минг бетдан ортиқроқ бўлган ҳуқуқий манбани вужудга келтирди.

Муаллиф ишлатган тил XX аср бошларидаги ўзбек тили бўлиб, унда форсча ва арабча сўзлар ва атамалар кўп ишлатилди. Муаллиф умуман “нинг” келишиқ қўшимчаси ўрнида ҳам “ни” қўшимчасини ишлатади. Албатта, бундай ҳолатлар асарнинг баҳосини камайтирмайди ва ундан катта ҳуқуқий манба сифатида фойдаланишга монелиқ қилмайди.

Агар “Мажмаул-Мақсуд” ҳуқуқшунос олимлар томонидан танқидий нашрга тайёрланиб, қайтадан чоп этилса, ёш ҳуқуқшунослар учун мўътабар қўлланма бўлиб, ислом ҳуқуқшунослигида Марғиноний асос солган ҳуқуқшунослик йўналиши негизи бўлган “Ҳидоя” ни ўрганиб олишда эътиборли манба бўлиб хизмат қиларди.

“Мухтасарул-Викоя” кўп машҳур ва ишончли ҳуқуқий манба бўлгани учун, унинг ўзбекча шарҳи ҳам ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди ва ниҳоят, мароқ билан кутиб олинди. Чунончи, ўн бир йил давомида биринчи нашри тугаб, унга бўлган талаб ортди, муаллиф сарф-харажати билан иккинчи нашрга иқдом қилинади, энди мана шу нашрлар ҳақида қисқача маълумот берамиз.

“Мажмаул-Мақсуд” нинг биринчи жуъи (жилди) биринчи марта 1901 йил Тошкент шаҳридаги В.И.Ильин босмаҳонасида Мулла Юсуф Охунд ибн Мулла Зокиржон қалами билан ёзилган настаълиқ хатида нашр этилади, китобнинг арабча матни ҳошияларда берилади, бетларнинг бичими 33x19 см.

Муаллиф биринчи жузъни олти байтли шеъри билан туга-тади. Ундаги қуйидаги икки байтни келтирамыз:

*Дури маъний садаф ичида эди,  
Ошкор ўлди халқ аро бирдан.  
Ҳамма турк аҳли топтилар мақсуд,  
Хирмани маънидан тегиб кафсан.*

Китобни иккинчи жузъининг нашри О.А.Порцов матбаа-сида бўлган. Мундарижадан кейин 4-бетда Мақсудхўжанинг 18 байтли катта шеъри берилади. Сўнгра муаллиф барча мўмин-мусулмонларни тўғрилиққа даъват этиб, баъзи айбловчи ҳосидлардан шикоят қилади, улар ушбу китоб нашрини кўролмайдиган зулумотига чўкиб кетганлар:

*Ушбу шарҳимиза уруббон чанг,  
Нега обод бўлди деб бу фалот.  
Рофизий ҳол ўлуб тағофул этиб,  
Илм аҳлига зулм этиб бот-бот.  
Кўрмай ул шарҳни тааммул этиб,  
Ўқумой туркий бир неча калимот.  
Айламай хуб мутолаа они,  
Топмайин, дер мулни кўрунг, ҳайҳот!*

Бу манзумадан сўнг китобнинг бир бетида Абуллайс Самарқандийнинг “Бустонул-орифин” номли китобидан араб тилидаги сўзлар кўчирилади. Уларнинг қисқача мазмуни қуйидагича: Илми яширмаслик керак, айниқса, Худо томонидан келган ҳидоятларни халқдан яшириш, илм тарқалишига тўсқинлик қилиш, шариат ва Худо амрига қаршилиқдир.

Муаллиф иккинчи жузънинг охирида муламмаъ (икки тилда қўшиб ёзилган шеър) шаклида ўзбекча-тожикча қилиб ёзилган мухаммасини беради. Ҳар банднинг бешинчи мисраси, бадий жиҳатдан кучли бўлмаса ҳам кўпинча араб тилида берилади. Бу мухаммаснинг қисқача мазмуни қуйидагидек: Араб тилида “Мухтасарул-Виқоя”ни ўқиш умумтурклар ва тожиклар учун оғир эди. Мен ушбу китобни турк тилига (ўзбек тилига) таржима қилдим, албатта, бу ҳам турклар (ўзбеклар), ҳам тожикларга билимсизлик дардини даволаш учун дори каби хизмат қилади.

“Мажмаул-Мақсуд” нинг биринчи жузъи иккинчи марта 1912 йили Мулло Абдулмавло ибн Мулло Абдурраҳмон ҳаракати билан Тошкент шаҳридаги О.А.Порцов босмахонасида нашрдан чиқарилган.

Китобнинг бу нашри аввалги нашрига нисбатан яхшироқ, чиройлироқ бўлиб, Абдуссалом исмли котиб қаламига мансубдир. Китобнинг арабча матни насх ёзувида, ҳарфлар эъроби (ҳаракати) билан берилиб, сатрлар тагида чизиклар тортилади ва унинг ўзбекча таржимаси ва шарҳи настаълиқ ёзувида берилади. Биринчи жуъзнинг иккинчи нашри муаллифнинг ўзбекча шеъри билан тугайди.

“Мажмаул-Мақсуд”нинг иккинчи жуъзининг иккинчи нашридан маълумот йўқ.

Китобнинг биринчи ва иккинчи жуъзларининг биринчи нашри ва иккинчи жуъзнинг иккинчи нашри Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланмоқда.

“Мажмаул-Мақсуд” билан танишганимиздан сўнг китобнинг муаллифи, ҳуқуқшунос олим ва адиб Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа ким бўлган ўзи?, деган савол туғилади.

Биз ҳозиргача муаллифнинг ким эканлиги борасида маълумотга эга эмасмиз. Фақат унинг бошқа тўртта асарини ЎзРФА Шарқшунослик институти кутубхонасидан топишга муваффақ бўлдик. Бу асарлар “Маҳзанул-Мақсуд”, “Мажмаул-одоб”, “Мухаммаси Мақсудий”, “Мақсудул-мутааллим” дан иборат бўлиб, муаллиф “Мақсудул-мутааллим” да ўзини “тошкентлик” деб танитган.

Асарлар муаллифи Мансурхўжа ўғли Мақсудхўжа қалбини она ватани Туркистон ва унинг халқига бўлган меҳру муҳаббат тўлқинлантириб туради ва уни ўз халқининг савиясини маънавий жиҳатдан юксалтириш ва бойитишга чорлайди.

Унинг асарлари катта эътибор қозониб, муштарийлар томонидан мароқ билан ўқиб келинган, чунончи, арабча мухаммаси бошқа китоблар билан ҳам нашр этилган<sup>246</sup>.

Мақсудхўжа ўз замонасининг Ислом ҳуқуқи олими ва зиёлиси сифатида, қарамлик даврининг оғир шароитига қарамасдан, ўз миллатини илму маърифат сари чорлаб, улар учун қайғурган, ўз миллий бурчини бажариш йўлида олға қадамлар қўйган.

Олижаноб муаллифни таништириш ва у қолдирган бошқа асарларни топиб муаррифий қилиш, миллий қадриятларни тиклаш йўлида ўзбек олимлари учун фахрли вазифа ҳисобланади.

“Мажмаул-Мақсуд”нинг биринчи жилди 1996 йил Маҳ-

<sup>246</sup> Кенгроқ маълумот учун қаранг: А.Ш.Жўзжоний, «Марғинович ва унинг издошлари», 40—53-бетлар “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2000



муд Ҳасаний томонидан кирилл алифбосига ўгирилиб “Адолат” нашриёти томонидан босмадан чиқарилди<sup>247</sup>.

### III БОБ

## ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ РИВОЖИДА ЎРТА ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИНИНГ РОЛИ ВА ҲИССАСИ

Ўрта Осиёда мухаррижлар, асҳобут-таржиҳ ва тақлид даврларига тегишли бўлган юзлаб асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида сўз юритиш кенг қамровли илмий-тадқиқот ишларини талаб қилади. Биз китобнинг бу қисмида Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон ҳудудида Ҳанафий мазҳабининг буюк вакиллари сифатида тан олиниб, ўз илмий фаолиятлари билан донг таратган машҳур фақиҳлардан айримларини танитиб ўтамиз.

### 1. Марв фақиҳлари

#### • *Абдулло ибн Муборак*

Ибн Муборак Абу Абдурраҳмон Марвазий (118—181 ҳ.) нинг асл ватани Марв шаҳри бўлиб, Лакнавий таъкидлашича, онаси Хоразмлик ва отаси туркийлардан бўлган. У Абу Ҳанифанинг яқин суҳбатдошлари ва шогирдларидан бири бўлиб, ўз илмини ундан олган. Бир куни Абу Ҳанифа ундан ҳаёт йўлига киргани ҳақида сўраганида жавоб берган экан: “Дўстларим билан бир боғда ўтириб кечгача еб-ичдик, мен уд ва танбур чалишга кўп қизиқардим. Тонг чоғи ухлаб туш кўрсам, тепамда дарахт устида бир қуш ўтириб бундай дейди: “Имон келтирган кишилар учун диллари Аллоҳнинг зикрига ва ундан нозил бўлган ҳақ — Қуръонга мойил бўлиш вақти келмадими?” (Қуръон, 57-сура, 16-оят). Мен “Ҳа, вақти келган”, дедим. Уйғонишим билан удимни синдириб, ёнимда бор нарсаларни ёқиб юбордим. Бу эса менинг зоҳидлик йўлига қўйган биринчи қадамим эди”<sup>248</sup>.

Ал-жавоҳирул-музиада ёзилишича, Ибн Муборакнинг бир гуруҳ суҳбатдошлари йиғилишиб илм, фикҳ, адаб, наҳв (араб

<sup>247</sup> “Мажмаул-мақсуд”, “Адолат” нашриёти, 1996 й.

<sup>248</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-фавоидул-бахия”, 125-бет

тили грамматикаси), луғат, шеър, зухд, фасоҳат, тақво ва бошқа бир қатор илму фазилатларни ўзида тўплаш унинг олий фазилати деб фикр билдирган эканлар.

Ибн Муборак кўп китоблар муаллифи эди. Имомлар ва буюк олимлар унинг ҳақида ажойиб сўзлар айтиб, олий хислатлари ва илмий мақомини тавсиф этганлар. Ибн Уяйна унинг ҳақида: “Мен саҳобаларни кўздан кечириб ўтдим, уларда Пайғамбар (с.а.в.) билан суҳбатлашиб ғазовотга қатнашганларидан бошқа Ибн Муборакка нисбатан устун турадиган бирор ортиқча фазилат кўрмадим”, деган экан<sup>249</sup>.

Ибн Муборак Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг энг самимий дўсти ва шогирди сифатида унинг ишончига сазовор бўлиб келган ва ҳар жойда унинг ҳомийси бўлган. Масалан, Абдурраҳмон Авзоъийга уни танитган, раъй ва қиёс бўйича унинг қарашлари ва чиқарган хулосалари тўғрилигини кўрсатиб бериб, уларни бир-бирига яқинлаштириб, учрашувларини таъминлаган.

Ибн Ҳажар Асқалоний Яҳё Андалусийдан шундай ривоят қилади: Молик билан бир мажлисда ўтирганимизда, Ибн Муборак кириши учун рухсат сўралганда рухсат берилди. Ўшанда мен имом Моликни кўрдимки, унинг (Ибн Муборак) учун ўрнидан турмоқчи бўлди, сўнгра у уни ўтиргизди. Мен имом Моликнинг ундан бошқа ҳеч бир киши учун ўрнидан турганини кўрмаган эдим.

Барча олимлар гувоҳлигича, у энг ишонарли олим, фақиҳ, муҳаддис, айна ҳолда шижоат ва саҳоват эгаси ҳам эди, биринчилардан бўлиб ҳадисларни тўплади, Ибн Жунайд ибн Маиндан ривоят қилишича, у китобларида минглаб ҳадисни ривоят қилган. Ибн Исҳоқ Фазорий Ибн Муборакни Имамулмуслимин (мусулмонларнинг имоми) деб атаган эди. У Абу Ҳанифа ҳақида қуйидаги кичик шеърни оддий ёзган эди:

*Лақад зонал-билода ва ман алайҳо,  
Имомул-муслимийна Абу Ҳанийфа.  
Би-осорин ва фикҳин фи ҳадийсин,  
Ка-оётиз-забўри алас-саҳийфа<sup>250</sup>.*

Таржимаси: “Оятлар “Забур” саҳифаларини қандай қилиб безатган бўлса, мусулмонлар пешвоси Абу Ҳанифа ҳам, фикҳ ва

<sup>249</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-фавоидул-баҳия”, 125-бет

<sup>250</sup> Ал-Ҳидоя муқаддимаси.

ҳадис бўйича ўз асарлари билан, ўлкалар (шаҳарлар) ва уларда яшайдиган кишилар (фикрлари)ни шундай қилиб безатди. Унга тенг келадиган киши на Шарқ ўлкаларида, на Ғарбда ва на Куфа шаҳрида бор”.

Ибн Муборак ҳақида жуда кўп манбаларда, жумладан, “Миротул-жунон”, “Вафаётул-аъён” ва бошқа китобларда муфассал маълумотлар берилган.

### • *Абу Марям Марвазий*

Абу-исма Нух бин Марям Язид ибн Жауна ал-Марвазий машҳур Ҳанафий олимларидан эди. Ибн Қутлубғо ёзишича, у биринчи бўлиб Абу Ҳанифа фикҳини тўплагани учун “Ал-Жомеъ” (тўпловчи) лақаби билан аталган. Баъзилар фикрича, унинг бу лақабни олишига сабаб барча илмларни жамлаштиргани бўлган. Унинг тўрт хил мажлиси бўлган, бир мажлис асарлар (ҳадислар) учун, бир мажлис Абу Ҳанифадан ривоят қилинган сўзлар учун, бир мажлис наҳв (грамматика) учун, бир мажлис шеърят учун бўлиб ўтар экан<sup>251</sup>.

Абу Марям Зухрий, Муқотил ибн Ҳайёндан ривоят қилган. У Абу Жаъфар Мансур Аббосий даврида Марв шаҳри қозиси бўлган ва 173 ҳ. йили вафот этган.

## 2. Бухоро фақиҳлари

### • *Абуҳафс Кабийр ал-Бухорий*

Абуҳафс Кабийр Аҳмад ибн Ҳафс ал-Бухорий Бағдодга бориб, у ерда имом Муҳаммад билан учрашади ва ундан дарс ола бошлайди. Ҳанафий мазҳаби фикҳини ўзлаштириб, бошқа диний илмларда камол даражасига етгандан кейин она шаҳри Бухорога қайтиб келади. Бу ерда у бир неча масжид ва мадрасалар қуриб, толиби илмларга дарс ўтиб, одамларда пайдо бўлган турли саволлар ва масалаларнинг жавобларини айтиб беради.

Абуҳафс, ҳанафий мазҳаби таълимотларини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга олиб келди. Унинг кўлида кўпгина фақиҳлар ва олимлар етишиб чиқди. Ҳатто тарихчиларнинг таъкидлаш-

<sup>251</sup> Ибн Қутлубғо, “Тожут-тарожим фи табақотил-ҳанафия”, 20-бет, Бағдод, 1962.

ларича, Бухорода илмнинг тарқалишига, имом ва уламоларнинг ҳурмат топишига сабабчи бўлган киши Абуҳафс Кабийр бўлган. Самъонийнинг айтишича, Абуҳафс кўпгина фақиҳларни тарбиялаб камолга етиштирган. Улар Харожир деган қишлоқда бўлишган экан<sup>252</sup>.

Абуҳафс Кабийр ҳанафий мазҳаби фикҳининг Мовароуннаҳрда тарқалишида жонбозлик кўрсатган бўлса, унинг оиласи, хусусан, ўғли Абдуллонинг бу борада хизмати буюк бўлган. Шунинг учун ҳам уни Абуҳафс Сағийр, яъни кичик Абуҳафс деб аташган.

Абуҳафс Кабийрнинг шуҳрати бутун Бухорога, қолаверса, бутун ислом оламига тарқалади. Ҳатто, араб диёри олимлари бирор масаланинг жавобини топишда қийналиб қолишса, Бухорога Абуҳафс Кабийрнинг олдига бир кишини юбориб, ўша масаланинг ечимини билиб олишар экан.

Наршахийнинг айтишича, ҳожилар карвони келаётганида, карвондан бир киши Абуҳафснинг ёнига келиб, ундан масала сўраган экан. Абуҳафс ҳайратланиб: “Ўзинг-ку Ироқдан келяпсан, нима учун Ироқ олимларидан сўрамадинг?” — деб сўраса, у киши эса: “Бу масалада Ироқ олимлари билан мунозара қилдим, лекин улар жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога бориб, бу масалани Абуҳафсдан ёки унинг фарзандидан сўрагин, улар сенга бу масаланинг жавобини айтишади дейишди”, — деб жавоб беради<sup>253</sup>.

Олимлар унинг илму фазлини баҳолаб, уни “**муаллими ислом**”, яъни ислом динининг муаллими, унинг шарофати билан Бухорони “**Куббатул ислом**”, яъни ислом дини гумбази ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини “**Ҳақроҳ**”, яъни ҳақ йўл деб аташган экан.

Абуҳафс Кабийр 150/768 йили туғилиб,<sup>254</sup> 216/832<sup>255</sup> йил вафот этган.

### • *Абузайд Дабусий*

Бухоро билан Самарқанд оралиғида жойлашган, ҳозирда Самарқанд вилоятига тегишли «Дабусия» қишлоғида (ўтмиш-

<sup>252</sup> Абдулкарим ас-Самъоний “Насабнома” (Ал-Ансоб) Абдулғаффор Раззоқ таржимаси. “Бухоро”, 1999 й, 13-бет.

<sup>253</sup> Наршахий, “Бухоро тарихи”, Тошкент, “Шарқ баёзи”, 1993 й, 53—54-бет

<sup>254</sup> “Насабнома”. 37-бет

<sup>255</sup> Ўша асар. 55-бет

да шаҳар бўлган) туғилиб ўсган, «Кузоти сабъа» (етти машҳур қози)дан бири бўлмиш Абузайд Убайдулло (баъзи манбаларда Абдулло) ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий ислом ҳуқуқшунослиги бўйича **«Илмул-хилоф»** деб аталган янги фаннинг асосчиси эди. У аҳли сунна мазҳаблари орасидаги ихтилофларни тартибга солиб, илмий услубда ўрганиш қоидаларини яратиб берган ва кўп илмий асарлар ёзган. Улардан «Китобул-асрор фил-усул вал-фуруъ», «ал-Амадул-ақсо», усулул-фиқҳ бўйича «Ал-Анвор» китоби машҳур бўлиб, «Таъсисун-назар» Мустафо ибн Муҳаммад Қаббоний Дамашқий муқаддимаси билан Мисрда нашр этилган. Усулул-фиқҳ бўйича у ёзган «Тақвимул-адилла» китобини Фахрул-ислом Баздавий шарҳлаган.

Ибн Халдун таъкидлашича, Дабусийнинг усулул-фиқҳ бўйича ёзган китоби бу соҳада ёзилган асарларнинг энг муҳимларидан бири ҳисобланади<sup>256</sup>.

Дабусий «Ат-Таълиқа» номли китобни ҳам илми хилоф бўйича ёзган. «Абжадул-улум»да таъкидлашича, Ҳанафий мазҳабида у қиёс услуби бўйича кенг маълумот берган, унга тегишли бўлган шартлар ва баҳсларни тугатган ва усулул-фиқҳ илмини камол даражасига етказган олим эди<sup>257</sup>. Ҳанафий мазҳабида қиёс услуби борасида энг яхши асар ёзган олим, мутақаддимлардан ад-Дабусий ва мутааххирлардан Сайфул-ислом Баздавий эди.

Заҳабийнинг ёзишича, Дабусий 430 ҳ.й. вафот этган ва «Табоақотул-ҳанафия»да ёзилишича, Дабусияда Тўққиз қози (ёки Етти қози) мақбарасида дафн этилган.

Ривоятларга кўра, Дабусий бир фақиҳ билан мунозара қиладиган чоғда, далил келтирганда, фақиҳ унга қараб жилмайиб кулар экан. Дабусий ушбу муносабат билан қуйидаги шеърни ёзган экан. Унинг таржимаси:

**«Менга нима бўлдики, унга далил келтирсам-у, мени кулгу билан кутиб олади.**

**Агар кишининг кулгуси унинг фақиҳлигидан далолат берадиган бўлсайди, саҳродаги хирс (айиқ) энг яхши фақиҳ бўлган бўларди»<sup>258</sup>.**

<sup>256</sup> Ибн Халдун, “Ал-Муқаддима”, 320-бет, Дору ибн Халдун, Искандария, Миср.

<sup>257</sup> Сиддиқ ибн Ҳасан ал-Кунужий, “Абжадул-улум“, 3-жилд, 109 бет, Дорул-кутубил-илмия, Байрут, 1978.

<sup>258</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-фавоид”, 132-бет.

## • Шамсул-аимма Ҳалвоний (Ҳалвоий)

Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ Шамсул-аимма ал-Ҳалвоний (ал-Ҳалвоий) ал-Бухорий фикҳ илмини Хусайн ибн Али Насафийдан олган. У 448—49-йили Кеш шаҳрида дунёдан ўтиб, Бухорога келтирилиб дафн этилган. Унинг илмий мақоми юксак бўлиб, машҳур мужтаҳидлардан ҳисобланган. Машҳур ва катта ҳажмли асари «Ал-Мабсут» бўлиб, «Китобун-наводир» ҳам унинг қаламига мансуб.

Заҳабий «Сияру аъломин-нубало»да ёзишича, буюк Шамсул-аимма Ҳанафийлар пешвоси ва ўз диёрида раъй тарафдорларининг раиси эди<sup>259</sup>. Ундан Шамсул-аимма Сарахсий, Фахрул-ислом Баздавий, укаси Садрул-ислом Абул-юср, Шамсул-аимма Бакр ибн Муҳаммад Заранжарий илм ўрганганлар.

Зарнужий «Таълумул-мутаалим»да ёзишича, унинг отаси фақир киши бўлиб ҳолвапазлик ва ҳолва сотиш касби билан шуғулланарди.

## • Садри шаҳид

Ҳисомиддин Садри шаҳид Умар ибн Абдулазиз (483—536х.) усул ва фуруъ бўйича Ҳанафий мазҳаби имомларидан, маъқул ва манқул бўйича ўз даврининг буюк олимларидан бўлиб, илмул-хилоф ва мазҳаб муаммолари соҳасида катта салоҳиятли олим ўрнида турарди.

Ҳисомиддин фикҳ илмини ўз отаси Бурҳониддин Кабийрдан ўзлаштириб олиб, ижтиҳод соҳасида эришган муваффақиятлари билан ўз даврининг тенгсиз алломасига айланди. У ҳар доим фақиҳларга дарс ўтиб, олимлар билан мунозарада бўларди. Унинг илму фазлига унинг тарафдорлари ва мухолифлари бирдек эътироф этиб келганлар. Садри шаҳиднинг лаёқат ва илмий муваффақиятлари шу даражага етиб бордики, Мовароуннаҳрда ҳам султон ва ҳам унинг атрофидагилари томонидан катта иззат ва эҳтиромга сазовор бўлди. Имом 536 ҳ. йил Самарқандда юз берган Катвон воқеасида шаҳид бўлди, жасади Бухорога келтирилиб дафн этилди.

Баъзилар уни Шофиъий мазҳабида деб тасаввур қилганлар, лекин Абдулҳай Лакнавий бунинг нотўғрилигини кўрсатиб ўтган.

<sup>259</sup> Аз-Заҳабий, «Сияру аъломин-нубало», 18 жилд, 177 бет.

Садри шаҳид фикҳий назариялар бўйича Бурҳонуддин Маргинонийнинг буюк устозларидан бири бўлган. У ёзган асарларидан “**Ал-Фатово ас-суғро**” “**ал-Фатово ал-кубро**”, Хассофнинг “**Адабул-қазо**” китобига, шунингдек, “**Ал-Жомий ас-сағийр**” китобига ёзган шарҳлари машҳур.

### • *Нуруддин Собуний*

XII асрда мотуридия мактабининг яна бир атоқли вакили Аҳмад ибн Маҳмуд Собуний ўз асарлари билан катта шуҳрат қозонди, фикҳ илми ва мотуридия калом мактабининг ҳомийси сифатида эътироф этилди.

Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Абу Бакр бўлиб, манбаларда «ал-Имомул-ажалл» (буюк имом), «Нуруд-дин» (дин зиёси), «Носирул-ҳақ» (ҳақ ёрдамчиси) ва ас-Собуний лақаблари билан шуҳрат қозонган. Кунyasi айрим манбаларда Абу Муҳаммад, баъзиларида Абул-Маҳомид шаклида берилади.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг Собуний деб аталишига совунсозлик ёки совун сотиш касби билан шуғулланиши сабаб бўлган<sup>260</sup>.

Нуруддин Собуний ҳижрий 580 йил сафар ойининг 16 сида чоршанба куни (1184 йил 30 май) куёш ботиш чоғида ҳаётдан кўз юмиб, Бухородаги «Ал-Кузотус-сабъа» («Етти қози») мақбарасида дафн этилган (“Тожут-тарожим”, 10-бет).

Собунийнинг туғилган йили ва жойи ҳақида аниқ маълумот бўлмаса ҳам, у билан Фахруддин Розий орасида бўлиб ўтган мунозаралар йилига асосланиб, унинг таваллуди ҳижрий VI аср бошларида Бухоро шаҳрида содир бўлган, деган фикр бор. У туғилган оила эътиборли хонадонлардан ҳисобланиб, Бухоро, шунингдек, Ироқ ва Хуросонда илму фазли билан эътибор топган.

Олимнинг илмий ҳаётига оид маълумотлар унинг асарлари ва бизга етиб келган иккита мунозарасини ўз ичига олган китобда мужассамдир. «Тожут-тарожим» ва айрим бошқа манбаларда у фикҳни “Хоразмлик шамсул-аймма Кардарийдан (в. 562/1167) ўрганганига ишора қилинади<sup>261</sup>. Собуний асарини нашр этган Бакр Тўбол ўғли ҳам учта асосий манбага таяниб, унинг устози Аб-

<sup>260</sup> Қаранг: А.Ш.Жўзжоний «Ас-Собуний — Мотуридий мактабининг йирик вакили». Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000. №2. 102 бет.

<sup>261</sup> Ибн Қутлубғо, “Тожут-тарожим”, 10 бет

дулғафур ибн Нуъмон (Луқмон) ибн Муҳаммад шамсул-аймма Кардарий бўлиши мумкинлигини таъкидлайди.

Нуруддин Собуний баъзан аҳли сунна ва бошқа мактаб намояндalари билан, керак бўлса, аҳли бидъат билан мунозара ва мужодалада бўлган. Бундай мунозаралардан иккитасининг матни бизгача етиб келган. Улардан бири атоқли мутакаллим ва фақиҳ Ибнул-Хатиб лақаби билан машхур шофиъий мазҳабининг йирик намояндаси, мантиқ ва фалсафа соҳаларида кўп асарлар муаллифи Имом Фахруддин Розий (в.1210 й.) билан бўлиб ўтган.

Муаллиф вафотига тўғри келган ҳижрий 580 йилда Фахруддин Розий Мовароуннаҳр олимлари, айниқса, Собуний билан ўтказган мунозараларни “Мунозарот” китобида кўриш мумкин. Мунозаралар “Аллоҳ руъяти” (Аллоҳ дийдорини кўриш), “Вужуднинг далили” ҳамда “Таквин ва мукавван” (яратиш ва яратилган) мавзуларига тааллуқли бўлган. Ушбу китобни Тўбол ўғли кўриб, ундан фойдаланган<sup>262</sup>. Иккинчи мунозара Шайх Рашидуддин билан бўлиб ўтган.

Нуруддин Собуний Абу Мансур Мотуридий таълимоти асосида бир неча илмий асарлар яратган. Унинг китоблари ушбу таълимотни ёйиш, унинг мураккаб томонларини шарҳлаш, муҳолифлар қарашлари ва саволларига илмий жавоблар беришга бағишланган. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. “Ал-Мунтақо мин исматил-анбиё”;
2. “Ал-Кифоя фил-Ҳидоя”;
3. “Китобул-бидоя фи усулид-дин”.

Тўбол ўғли таъкидлашича, охириги китоб муаллифнинг энг машхур ва кўп кўчирилган асаридир. У шунчалик катта шухрат ва эътиборга эга бўлганки, бошқа олимлар Собунийни “Соҳиб-ул-Бидоя”, яъни “Бидоя соҳиби” деб атаганлар.

Ушбу китоб “Ал-Кифоя фил-Ҳидоя”нинг қисқартмаси бўлгани учун баъзан “Талхисул-Кифоя” (“Кифоя”нинг қисқартмаси) “Мулаххасул-Кифоя” ва “Мухтасарул-Ҳидоя” номлари билан ҳам аталиб келган. Унинг турли қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, уларнинг энг қадимийси Қопу саройидаги Аҳмад Учинчи кутубхонасида сақланиб, ҳижрий 653 йили, яъни муаллиф вафотидан 73 йил кейин Аҳмад ибн Аби Бакр исмли хатот томонидан кўчирилган.

<sup>262</sup> Доктор Бакр Тўбол ўғли, «Ал-Бидоя фи усулид-дин»га муқаддима, 9-бет, Анқара, 1995.



Нуруддин Собунийнинг калом илмига оид энг муҳим ва ихчам асари бўлмиш **“Китобул-бидоя фи усулид-дин”** (Дин асослари бўйича бошланғич китоб) тадқиқотчи олим Бакр Тўбол ўғли томонидан турк тилига таржима қилиниб, арабча танқидий матни билан бирга 1976 йили Истанбулда, 1995 йили эса Анқарада бешинчи марта нашр этилган.

Муаллиф ушбу китобда Абу Мансур Мотуридийни **Имомул-худо** (ҳидоят пешвоси), **Раису аҳлис-сунна, аш-шайхулимом** лақаблари билан зикр этади. **“Қола асҳобуно”** деганда у фақат мотуридия вакиллари назарда тутати<sup>263</sup>.

Китобда мураккаб фалсафий ва каломий муаммоларнинг содда иборалар билан ёритилганлиги муаллиф араб тилини нечоғли мукамал билганлигидан далолат беради. Айрим машҳур олимлар унинг сўзлари ва ибораларини иқтибос қилиб, ўз асарларига киритганлар. Масалан, соҳибқирон Амир Темурнинг суҳбатдоши, **“Ал-Мутаввал”** ва **“Мухтасарул-маъоний”** китобларининг муаллифи машҳур аллома Саъдуддин Тафтазоний ўзининг **“Шарҳул-ақоид”** китобида, Камолуддин Баёзий **“Ишоротул-муром”** (**“Кўзланган мақсадларга ишоратлар”**) китобида ва Роғиб Пошо **“Сафина”** асарида ундан иқтибос келтирганлар. Шунингдек, мисрлик таниқли файласуф Аббос Маҳмуд ал-Аққод илоҳиёт тарихига бағишланган машҳур асари **«Аллоҳ»** китобида Собунийдан иқтибослар келтирган<sup>264</sup>.

### *• Шамсул-аимма Заранжарий*

Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл ибн Ҳасан Шамсул-аимма аз-Заранжарий (427—512 ҳ.) иқтидорли олим ва Ҳанафий мазҳаби ҳимоysi бўйича зарбулмасалга айланган имом эди. Ўз шаҳрининг аҳолиси уни **“Кичик Абу Ҳанифа”** деб аташарди. У фикҳ илмини Абдулазиз Ҳалвонийдан ўрганиб, ундан ривоят қилган охириги киши ҳисобланади.

Заранжарий узоқ умр кўрди, Ҳанафий мазҳаби бўйича кўп қиррали маълумотга эга бўлиб, фатво олиш учун ҳар доим унга мурожаат қилинарди. У фикҳ илмини тарқатиш, ҳадислар ривоят қилиш ва имло айтиш бўйича катта хизматлар қилди. 512 йил Бухорода вафот этиб, Калобозда дафн этилди.

<sup>263</sup> “Ал-Бидоя фи усулид-дин”, 16-бет, Анқара, 1995.

<sup>264</sup> Собуний ҳақида кенгроқ маълумот учун қаранг: А.Ш.Жўзжоний, “Ас-Собуний – Мотуридий мактабининг йирик вакили”, Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2-сон, 2000.

### 3. Самарқанд фақиҳлари

#### • *Садрул-ислом Баздавий (Паздавий)*

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдулкарим ибн Мусо Абул-юр Садрул-ислом ал-Баздавий фикҳ илмини Исмоил ибн Абдусодикдан, Абдулкаримдан, Абу Мансур Мотуридийдан, шунингдек, Абу Яъқуб Юсуф Сайёрийдан олган. У, усул ва фуруъ бўйича салоҳиятли олим сифатида Ҳанафий мазҳаби раёсати даражасига кўтарилди. Лакнавий ёзишича у ҳеч қандай қайду шартсиз имомлар имоми бўлиб, ўз асарлари билан дафтарларни тўлдирди<sup>265</sup>. Ундан Умар Насафий, Алоуддин Самарқандий ва бошқалар фикҳ илмини ўзлаштирганлар.

Садрул-ислом 493 йил Бухорода ҳаётдан кўз юмган.

#### • *Абу Мансур Мотуридий*

IX—X асрнинг мураккаб шароитида Самарқанднинг Мотурид қишлоғида туғилиб, юксак мутакаллим ва мутафаккир, йирик фақиҳ ва атоқли олим даражасига кўтарилган Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Мотуридий (257—333 ҳ.й.) ўзига хос калом мактабига асос солиб, ҳанафий мазҳабининг байроғини баланд кўтарди ва унинг ғоявий пойдеворини мустаҳкамлаб, аҳли сунна вал жамоа эътиқодини қатъийлик билан ҳимоя қилди, Мўътазила, Исмоилия, Қарматия ва Ботиния фирқалари томонидан тарқатилган ақидавий тушунчаларнинг асоссизлигини исботлаб берди.

Абу Мансур Мотуридий яратган калом мактаби ўзининг кўп қирралиги, соҳаси кенглиги, илмийлиги, бидъатчиларга қарши муросасизлиги билан ажралиб туради. У шариат илмларидан ташқари ҳикмат, мантиқ ва бошқа фанларни ўзлаштирганлиги туфайли, катта илмий иқтидор ва маънавий салоҳият касб этиб, диний қарашлари фалсафий меъёрлар билан уйғунлашган эди.

Мўътазила (эътизол тарафдорлари) Қуръон ва Суннани тан олган бўлсалар ҳам, ақлни билимнинг ягона воситаси сифатида қабул қилган эдилар.

Абу Мансур Мотуридий уларга нисбатан кенгроқ илмий дунёқараш ва тушунчаларга эга бўлганлиги сабабли, тушуниш ва маърифат қуйидаги уч йўлдан ҳосил бўлади деб ишонади:

<sup>265</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-Фавоид”, 231-бет.

1. Ҳис ёки сезги аъзолари орқали.
2. Нақл ва ривоят орқали.
3. Ақл ва идрок орқали.

Мазкур услубга биноан Мотуридий мазҳабида ҳар бир ақидавий масала истидлол (далиллаш) ва мантиқий услуб асосида ёритилади. Мўътазилийлар ва Ботинийлар истидлолига қарши ҳам нақлий, ҳам ақлий далиллардан фойдаланади. У олиб борган курашнинг ўткир томони Мўътазилийлардан кейин уларнинг ақидавий асосларига таянган Исмоилий, Ботинийлар ва Қарматийларга қарши қаратилган эди.

Мотуридий биринчидан, Мўътазилийларга, сўнгра Ботинийлар ва Қарматийларга қарши ғоявий кураш олиб бориш, Қуръонни таҳриф ва ўзгартиришдан сақлаб қолиш, ислом руҳи ва таълимотини бидъатчиларнинг заҳарли ғояларидан ҳимоя қилиш, уларнинг мазҳабий ва фалсафий сафсаталари қанчалар асоссиз эканлигини исботлаб беришни ўз олдига асосий ва муқаддас вазифа қилиб қўйган эди. У Ботинийлар таъвилига бутунлай қарши турган аҳли сунна вал жамоа таъвилини ривожлангирди ва бу соҳада кўп жилдлик “Таъвилоту аҳлисунна” номли Қуръон тафсирини яратди. Аввалидан охиригача Мўътазилийлар ва Ботинийлар томонидан Қуръон оятларига қилинган ўринсиз таъвилларни рад қилиш, илмий, фалсафий ва нақлий далиллар билан уларнинг нотўғрилигини кўрсатиб беришга ихтисослашган ушбу тафсир ниҳоятда муҳим бир илмий асардир. Бу китоб Алоуддин Самарқандий томонидан “Шарҳу таъвилотил-Қуръон” номи билан шарҳланган. Ундан айрим қўлёзма нусхалар Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Р.3155, 3249 рақамларда ва “Таъвилотул-Қуръон”нинг нусхалари Р.5126, 5127 рақамларда мавжуд.

Ашъарий мазҳаби араб дунёси ва Яқин шарқда тарқалган бўлса, Мотуридия Туркистон, Хуросон ҳудудида кенг кўламда тарқалиб, одамлар онгидаги ғоявий бўшлиқни тўлдирди. Самарқанд аҳолиси, узоқ муддатли мунозаралар ва кескин жадалларда ғалаба қозониб, ўз илмий асарлари билан муҳолифларга қақшатқич зарба берган имом Мотуридийни эъзозлаб, камоли ҳурмат ва самимият билан кутиб олди ва у билан фахрланди.

Буюк имом кўп сонли илмий мерос қолдирди. Унинг энг муҳим асарлари:

1. “Китобу маъҳазиш шаръ” ё «Маохизуш-шаръ» (Шариат манбаи ё манбалари).

2. “Китобул-жадал” (Мунозара китоби).
  3. “Таъвилотул Қуръон” ёки “Таъвилоту аҳлис-сунна” (Қуръон таъвилига доир китоб, Қуръон тафсири).
  4. “Китобур-рад алал-Қаромита” (Қарматийларга раддия китоб).
  5. “Китобу радди авоилли адилла лил-Каъбий” (Каъбийнинг бошланғич далилларини рад қилишга бағишланган китоб).
  6. “Китобу баёни ваҳмил мўътазила” (Мўътазила ваҳм ва гумонларининг баёни).
  7. “Рисолотут-тавҳид” (Тавҳид бўйича рисоалар).
  8. “Китобул усул”.
  9. “Китобул мақолот фи усулид-дин” (Дин асослари бўйича мақолалар).
  10. “Шарҳу китобил фикҳил акбар” (Абу Ҳанифанинг “Ал-фикҳул-акбар” китобига шарҳ).
  11. “Китобу радди таҳзибил жадал лил-Каъбий” (Каъбийнинг “Таҳзибул жадал” китобига раддия).
  12. “Китобу раддил-усулил хамсати ли Аби Муҳаммад ал-Боҳилий” (Абу Муҳаммад Боҳилий томонидан ишлатилган бешта усул ва қоидага раддия китоб).
  13. “Китобу раддил-имома ли баъзир-равофиз” (Айрим Рофизий шиалар томонидан имомат масаласи бўйича илгари сурилган ғояларга раддия китоб).
  14. “Китобу радди ваъидил-фуссоқ” (Фосиқлар томонидан йўлга қўйилган ваидларни рад қилишга доир ёзилган китоб).
- Котиб Чалабий “Кашфуз-зунун” да “Маъхазуш-шаръ” ва “Китобул-жадал” га усулул-фикҳ бўйича илмий асосда ниҳоятда пухта ва мукамал ёзилган асарлар деб эътибор беради ва унинг сабабини китоблар муаллифи фикҳ бўйича усул ва фуруъ илмларини чуқур билиб ўзлаштирганлигида деб билади<sup>266</sup>.
- Мотуридийнинг калом мактаби кейинги даврларда ҳам бидъатчиларга қарши Мовароуннаҳр халқининг кураш байроғига айланган. Қорахонийлар давлати Бухорода Мотуридий яратган ақоид мактабини ҳақиқий ислом ва аҳли сунна вал жамоанинг ақидавий асослари деб эълон қилган эди<sup>267</sup>.
- Шундай қилиб, Мотуридий калом ва усулул фикҳ бўйича Ҳанафий мазҳабининг йирик ва салоҳиятли вакили сифатида

<sup>266</sup> “Кашфуз-зунун”, 1-жилд, 114

<sup>267</sup> Мотуридий ҳақида қаранг: А.Ш.Жўзжоний, “Ғоявий бирлик дарғаси”, Шарқ машғали, 1-2, 2000.

ўзидан қолдирган барҳаёт асарлари билан, Ҳанафий таълимоти асосида “Мотуридия” калом мазҳабини яратди ва фикҳ илми услубияти ривожига тенгсиз ҳисса қўшди. Ундан кейин Насафийлар ва бухоролик Нуриддин Собуний олимнинг издошлари сифатида, унинг йўлини давом эттирдилар.

• *Алоуддин Самарқандий*

Ўрта Осиёда Ҳанафийларнинг буюк имомларидан бири Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (в. 1145 й.) фикҳ илмини Абул-Муин Маймун Макхулий ва Садрул-ислом Абулюср Баздавийдан ўрганиб, ўз даврининг буюк алломаси сифатида тан олинган ва ҳанафий ҳуқуқшунослиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшган. У ёзган «Тухфатул-фуқаҳо» (“Фақиҳлар тухфаси”) номли китоб Ҳанафий фикҳи бўйича катта эътиборга эга бўлиб, унинг устидан шарҳлар ёзилган. У, ўз қизи Фотимани ёшлигиданоқ тарбиялаб, истеъдодли фақиҳ ва олим даражасига етказган эди. Манбаларда ёзилишича, Фотима фатво бериш ваколатига эга бўлиб, ушбу соҳада отаси билан ҳамкорлик қилиб келган. Алоуддин Самарқандийнинг шогирди ва куёви, Қорахонийлар даврининг буюк фақиҳи имом Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний ўз устозининг «Тухфатул-фуқаҳо» китоби устидан «Бадоиъус-саноиъ фи тартибиш-шароиъ» номли уч жилдлик шарҳ ёзиб, ўз устозига тақдим этган. Ҳожи Халифа ривоятига кўра, унинг шарҳи устозга манзур бўлиб, ўзининг чиройли қизи Фотимани унга никоҳлаб берган. Ўшанда халқ ичида «**Шараҳа тухфатаҳу ва тазавважа ибнатаҳу**», яъни “**Тухфа**” китобини шарҳлаб қизини олди деган сўз юритилган<sup>268</sup>.

Алоуддин Самарқандий фикҳ илмидан ташқари калом илми бўйича ҳам Ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири сифатида имом Абу Мансур Мотуридийнинг издоши ва таълимотининг тарқатувчиси бўлган. Ҳожи Халифа ёзишича, у имомнинг “Таъвилот” китобини саккиз жилдда жамлаган.

• *Фотима бинти Алоуддин*

Абдулҳай Лакнавий «Ал-Фавоид»да ёзишича, Фотима отаси Алоуддин Самарқандийнинг «Тухфатул фуқаҳо» китобини

<sup>268</sup> “Кашфуз-зунун”, 1-жилд, 294-бет

ёддан билган, отасига фатво чиқаришда ёрдам бериб, фатво-лар ҳар иккаласининг ижозати билан чиққан. Абу Бакр Косонийга турмушга чиққандан кейин фатволар ҳар уччаласининг муҳри билан чиқарилган. Баъзан эри Абу Бакр хатога йўл қўйганда Фотима унинг хатосини тўғрилаб келган<sup>269</sup>.

Табақотда ёзилишича Ибнул-Адимнинг отаси унга Фоти-ма ҳақида қуйидагидек маълумот берган экан: «У, мазҳабни янгича нақл қилар экан, фатво биринчи унинг ижозати билан чиқар, кейин отасининг ижозати билан. Ҳаловия (Ҳовия)даги фақиҳлардан бири Довуд ибн Али айтишича рамазон ойида фақиҳларга фитр садақасини беришни биринчи марта Фоти-ма жорий қилган»<sup>270</sup>.

Айрим манбаларда айтилишича, Фотима ўз эри Абу Бакр ибн Масъуд Косоний билан баъзи сабабларга кўра, бир муд-дат Ҳалаб диёрида истиқомат қилганлар.

У эрини Ҳалабдан кетишга ундаган. Буни эшитган Нурид-дин Маҳмуд Занкий Косонийни чақириб, уни қолишга кўнди-ради. Нимага кетмоқчи эканлигининг сабабини сўраганда, у устозининг қизига хилоф иш қила олмаслигини айтади. Кейин Нуриддин Маҳмуд у билан маслаҳатлашиб, Фотимага бир аёлни юбориб уни кўндиради ва улар умрларининг охиригача Ҳалабда қолиб, Ҳанафий фикҳини тарқатиш билан шуғулланадилар

Косоний 587 йил ражаб ойининг учинчи куни вафот этиб, хотини Алоуддин қизи Фотима ёнида “Зоҳири Ҳалаб”да мақо-ми Иброҳим Халилнинг ичида дафн этилган<sup>271</sup>.

Шундай қилиб, ўзбек қизи Фотима ислом дунёсида ўз буюк истеъдоди ва фикҳ илми бўйича юксак салоҳияти билан мум-тоз ва мисли кам бўлган фақиҳ аёл сифатида донг таратган.

### • *Абуллайс Самарқандий*

Абуллайс Наср ибн Муҳаммад ас-Самарқандий Самарқанд-нинг забардаст олимларидан бири эди. У “**Ал-Фақиҳ**” лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Бу лақабни олиши тўғрисида ушбу ҳодиса келтирилади:

<sup>269</sup> “Ал-Фавоид”, 193-бет.

<sup>270</sup> Абдулқодир ал-Кураший, “Табақотул-ҳанафия”, 1-жилд, 278-бет, Мир Муҳаммад кутубхонаси, Карачи.

<sup>271</sup> Ўша асар, 278—279-бет.

Абуллайс Самарқандий “Танбеҳ ул-ғофилин” китобини ёзиб бўлганидан кейин ўз китобини олиб Пайғамбаримизнинг равзалари — қабрларига келиб шу ерда тунаб қолади. Кечаси тушида Пайғамбаримиз унга ўша китобни кўрсатиб “Китобингни олгин, эй фақиҳ!”, деб марҳамат қилаётганини кўради. Мана шундан кейин Абуллайс Самарқандий ушбу лақабни табаррук деб юрар экан<sup>272</sup>.

У шунингдек, “**Имомулҳудо**” лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Бу лақаб билан Абу Мансур Мотуридий ҳам танилган эди.

Унинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумот йўқ. Вафотининг тарихи ҳақида ҳам кўрсатилган саналар фарқлидир.

Абуллайс Самарқандий биринчидан ўз отаси Муҳаммад ибн Иброҳимдан дарс олган. Унинг устозлари: Абу Жаъфар ал-Ҳиндувоний, Ал-Халил ибн Аҳмад ас-Сажазий, Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Балхий ва бошқалардир.

Унинг шогирдлари: Луқмон ибн Ҳаким ал-Фарғоний, Абу Молик Наим ал-Хатиб, Муҳаммад ибн Абдураҳмон аз-Зубайдий, Абу Саҳл Аҳмад ибн Муҳаммад, Абу Абдуллоҳ ал-Ҳаддодий ва бошқалар бўлган.

Абуллайс ўз даврида етук забардаст аллома, фақиҳ, муҳаддис, муфассир, зоҳид киши бўлган. У ёзган китоблар унинг турли илмларда мутахассислигини ва шу илмларда юқори даражаларга эришганлигини кўрсатади.

Абуллайс Самарқандий ўзининг кўп қиррали шахсияти ва кўп сонли илмий ижоди билан замондошларидан ажралиб турган.

У тафсир илми бўйича “Баҳрул-улум” китобини, фикҳ илми бўйича “Хизонатул-фикҳ”, “Уюнул-масоил”, “ал-Муқаддима”, “ан-Навозил”, “Таъсисун-назоир”, “ал-Мабсут”, “ан-Наводир ул-фикҳий”, “Шарҳул-жомеъ ал-кабийр”, “Шарҳул-жомеъ ассағийр”, “Муқаддима фи баъзил-кабоир вас-сағоир”, “Фатово” асарларини, зоҳидлик ва тақво борасида “Танбиҳ ул-ғофилин”, “Бустонул-орифин”, “Қурратул-уюн ва муфарриҳул-қалбил-маҳзун”, эътиқод-калом илми бўйича “Усулуд-дин”, “Баён ақидатил-усул”, “Асрорул-ваҳий”, “Рисола фил-маърифа вал-

<sup>272</sup> “Баҳрул-улум” муқаддимаси, Шайх Али Муҳаммад Муавваз, Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд, Доктор Закариё Абдулмажид ан-Нутий, Байрут, “Дорул-кутубил-илмия”, 1-жилд, 1993 й, 6-бет.

иймон”, “Рисола фил-ҳукм”, “Қувватун-нафс фи маърифатил-арконил-хамс” китобларини ёзган<sup>273</sup>.

#### 4. Насаф фақиҳлари

##### • *Нажмиддин Абуҳафс Насафий*

Нажмиддин Абуҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (461—537 ҳ.й.) Ҳанафий мазҳабининг йирик намояндаларидан бири, фикҳ, усулул-фикҳ, тафсир, ҳадис, калом илмлари, араб тили ва адабиёти бўйича салоҳиятли ва иқтидорли олим эди, Куръонни ёддан биларди.

У фикҳ илмини Садрул-ислом Абул-юср Муҳаммад Баздавийдан ўрганган ва ўғли Абуллайс Аҳмад ан-Насафийни фақиҳлик даражасига етказиб тарбиялаган. Самъоний ёзишича, у “ал-Жомий ас-сағийр”ни назмга киритган. «Ҳидоя» муаллифи ўзининг баъзи бир асарларини унинг назаридан ўтказган.

Нажмиддин Насафий фозил имомлардан бири сифатида халқ ичида катта ҳурмат ва иззат билан яшаган. У биринчи бўлиб, фикҳ илми бўйича манзум асар (назмда ёзилган китоб) яратган. Унинг асарларидан 20 жилдлик танланган шеърлар тўплами, «Ал-Қанд фи уламои Самарқанд», «Бухоро тарихи» ва «Китобул-мавоқийт» бўлиб, Ҳанафий мазҳабида ишлатилган фикҳий атамаларни изоҳлаш мақсадида «Тилбатут-талаба» номли китоб ёзган<sup>274</sup>. Манбаларда унинг асарлари сони юзга яқин деб кўрсатилган. Улардан «Тафсирут-тайсийр», «ал-Ақоид ан-насафия» ва бошқалар машҳурдир.

Умар Насафий «**Муфтий ас-сақалайн**», яъни ҳам инсонлар, ҳам жинлар учун фатво бериш салоҳиятига эга бўлган олим лақаби билан машҳур бўлган.

##### • *Бурҳон Насафий*

Муҳаммад ибн Муҳаммад Абул-Фазл ал-Бурҳон ан-Насафий атоқли имом, юксак фазилатлар эгаси, тафсир, ҳадис, усул ва калом илмлари соҳасида йирик олим эди.

<sup>273</sup> “Заҳабий, “Сияру аъломин-н убало”, 17 жилд, 332. Лакнавий 272—273-бетлар.

<sup>274</sup> Ибн Кутлубғо, “Тожут-тарожим”, 47-бет.



Илмул-хилоф мавзуида у ёзган “Муқаддима” машхур бўлиб, калом илми бўйича ҳам китоб ёзган, имом Розийнинг “Ат-Тафсирул-кабийр”ини қисқартирган. У, 600 ҳижрий йили туғилиб, 679 йил вафот этган ва ривоятга кўра, Абу Ҳанифанинг қабри ёнида дафн этилган. Лакнавий ақоид бўйича Умар Насафийнинг китобини унинг қаламига мансуб деб билади.

#### • Қози Абу Али Насафий

Ҳусайн ибн Хизр ал-Қозий Абу Али ан-Насафий фикҳ илмини Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазлдан таълим олди.

Қози Абу Али фикҳ бўйича ўз даврининг имоми бўлиб, “Фавоид” ва “Фатово” номли асарлар ёзган. У, кўп шогирдларни камолга етказиб, ундан кўп кишилар ривоят қилганлар. У саксон ёшларида 424 ҳ. йили Бухорода вафот этиб, Калобоз қабристонига дафн этилган.

### 5. Фарғона фақиҳлари

#### • Шамсул-аимма Сарахсий

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абусаҳл Абу Бакр шамсул-аимма ас-Сарахсий Ўрта Осиёда Ҳанафий мазҳабининг йирик вакили, фикҳ, усулул-фикҳ ва калом илмларининг буюк имоми сифатида ўзидан унутилмас асарлар қолдирган. У истеъдодли мунозарачи ва иқтидорли аллома эди. Камол Пошо масалаларни ечиш бўйича уни мужтаҳидлар даражасида кўяди.

Сарахсий буюк фақиҳ Абдулазиз Ҳалвоний хизматида бўлиб, илму фазлни ундан ўзлаштириб, ўз даврининг тенгсиз алломасига айланган эди.

Машхур фақиҳлар: Бурҳонул-аимма Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳасирий, Маҳмуд ибн Абдулазиз Ўзжандий (Ўзгандий), Рукнуддин Масъуд ва Усмон ал-Байкандийлар фикҳни ундан ўрганганлар.

Имом Сарахсий айғоқчилар душманлиги, шунингдек, амирга ўғит бериб у чиқарган қарорига қарши тургани учун ҳибсга олиниб, Ўзганд шаҳрига юборилди. Манбаларда айтилишича, ўзининг энг муҳим китоби «Ал-Мабсут»ни зиндонда имло қилди, яъни бирон-бир манбага мурожаат қилмасдан шогирдларига ёддан айтиб турарди ва улар зиндоннинг устида туриб

уни ёзиб олардилар. Шунингдек, у Имом Муҳаммаднинг муҳим асари «ас-Сиярул-кабийр» шарҳини «Бобуш-шурут» қисмигача зиндонда туриб имло қилади, шундан кейин қўйиб юборилади. Амир Ҳасан уни ўз уйига олиб бориши билан шогирдлари етиб келдилар ва имом мазкур шарҳнинг охириги қисмини амирнинг даҳлизиди уларга ёддан айтиб ёздирди<sup>275</sup>.

Лакнавий таъкидлашича, Шамсул-аймма Сарахсий Мовароуннахрнинг усул ва фуруъни эгаллаган буюк олимларидан ҳисобланади.

Унинг энг муҳим асари фуруъул-фиқҳ бўйича 15 жилдда ёзилган «ал-Мабсут» китобидир. Ушбу китоб Ҳанафий мазҳаби бўйича бир мўътабар ҳуқуқий манба сифатида барча ислом мамлакатларида қўлланиб келинмоқда. «ал-Мабсут» китоби Абу Абдулло Муҳаммад Ҳасан Исмоил аш-Шофиъий ёзган шарҳу тадқиқот билан бирга 2001 йил Байрутда 30 жузъда нашр этилди.

Сарахсийнинг Халқаро миқёсда шуҳрат қозонган асари олдинги бобларда айтиб ўтганимиздек, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг «ас-Сиярул-кабийр» китобига ёзган катта ҳажмли шарҳи ҳисобланади. Маълумки, Шайбоний Гроцийдан неча юз йил муқаддам ўзининг ўша китоби билан халқаро ҳуқуқ асосий нормаларини ёритиб бериб, ушбу мавзу бўйича биринчи бўлиб муҳим илмий асар ёзган эди, лекин афсуски, унинг бу китоби бизгача етиб келмаган. «Исломда халқаро ҳуқуқ» китобида ёзилишича, ушбу муҳим китобнинг асл нусхаси мавжуд бўлмаса ҳам, 4-ҳижрий асрда Туркистоннинг буюк фақиҳларидан бири Сарахсийнинг унга ёзган шарҳи бугун мавжуд.

Муаллиф таъкидлашича, ушбу асар 1825 йил Оврупада нашр қилингандан кейин ғарб олимлари аш-Шайбонийнинг илмий мақомини эътироф этдилар<sup>276</sup>.

Бундан бир аср кейин 1917 йил Сарахсийнинг шарҳи 4 жилдда Ҳиндистон Ҳайдорободида нашр этилди. Бу нашр Ҳанафий мазҳабининг йирик имоми Муҳаммад ибн Ҳасанни Ғарб дунёсига яна бир марта танитди ва олимларнинг диққатини унинг илмий назарияларига тортди. Бу ўринда улуғ ватандошимиз имом Сарахсийнинг ёзган катта шарҳи тарихий рол ўйнади (Биз бу ҳақда Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийни танитиш қисмида маълумот берганмиз).

<sup>275</sup> Ибн Қутлубғо, “Тожут-тарожим”, 53-бет.

<sup>276</sup> Доктор Саййид Халил Халилиён, “Исломий халқаро ҳуқуқ”. 62-бет.

Сарахсийнинг бошқа асарларидан:

1. “Усул-фикҳ” китоби. Ибн Қутлубғо ёзишича, ушбу асар икки қалин жилддан иборат.<sup>277</sup>
2. «Муҳаммад ибн Ҳасаннинг “ал-Жомий ас-сағийр» китобига шарҳ.
3. Муҳаммад ибн Ҳасаннинг «ал-Жомий ал-кабийр» китобига шарҳ.
4. Хассофнинг «Адабул-козий» номли асарига шарҳ.
5. «Ашротус-соъа» («Қиёмат аломатлари ҳақида китоб»).
6. Хассофнинг «Китобун-Нафақот» асарига шарҳ.
7. «Ал-Фавоидул-фикҳия» ва бошқалар.

Ибн Қутлубғо «ал-Масолик»дан нақл қилишича, бир куни у шуғулланиб турган даврада имом Шофиъий уч юз курс (дафтар)ни ёддан билар экан деб айтилганда, у: Шофиъий мен ёддан биладиганларнинг закотини ёдлаган экан», дейди. Ҳисоб-жаб кўрсалар, у ёддан биладиганлари икки минг курс (дафтар)га етиб борар экан (Тожут-тарожим, 53-бет). Шунингдек, у Тоҳовийнинг “ал-Мухтасар” китобига шарҳ ёзган.

Баъзи манбаларда у Балх шаҳрида вафот этган, дейилган бўлса-да, бошқа манбалар, жумладан, «ал-Мунжид фил-аълум» да у умрининг охиригача Фарғонада яшаб, энг тўғри ривоятга биноан 490 х/1097 йил ўша ерда ҳаётдан кўз юмган.

### • *Абдулазиз Марғиноний*

Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон ал-Марғиноний буюк фақиҳ эди. У 1084-85 йил 68 ёшида вафот этган. Ул зот ўз илму фазилати билан ўша даврнинг буюк олимларидан ҳисобланган. Абдулазизнинг муфтий бўлиб танилган олтита ўғлидан, манбаларда Абулҳасан Заҳируддин Али зикр этилади (в. 1112 йил). Унинг ўғли ва шогирди Заҳируддин ал-Ҳасан ибн Али Абулмаҳосиндир. «Ислом энциклопедияси»да берилган маълумотларга кўра, тўртта асар унинг қаламига мансубдир. Улар «Ақзия» («Масалалар»), «Фатово» («Фатволар»), «Фавоид» ва «Шурут»дан иборат бўлиб, охиригининг кўлёмалари мавжуд<sup>278</sup>. Абдулазиз «Ҳидоя» китоби муаллифи — Марғинонийнинг устозларидан бири бўлган.

<sup>277</sup> Ушбу қимматли китоб 1993 йили Байрутда икки жилдда “Усулус-Сарахсий” номи билан нашр этилган.

<sup>278</sup> “Ислом энциклопедияси” (турк тилида), 7-жилд, 761-бет, Истанбул.

## • *Фахрул-ислом Қозихон*

Имом Фахрул-ислом (Фахруддин) Абулмафохир Ҳасан ибн Мансур Ўзжандий, ал-Фарғоний, Қозихон лақабли **“Фатовойи қозихон”**, **“Амолий”** ва бошқа бир қатор китоблар муаллифи йирик мужтаҳид ва кўп қиррали олим эди (в. 592 ҳ). Унинг **“Фатово”** асари барча олимлар ва фақиҳларга манзур бўлиб, унда ҳаёт жараёнида кўплаб юз берадиган ва ечимига ниҳоятда зарурат сезиладиган масалалар киритилган<sup>279</sup>. Муаллиф ушбу китобни 578 йил 10-муҳаррам чоршанба кuni имло қила бошлаган. Уни Румлик (Туркиялик) Муҳаммад ибн Мустафо ибн ал-Ҳаж Муҳаммад Афанди ас-Сафий тартибга солган. Қозихоннинг Фатовосини Ахи Чалабий ат-Тўқотий лақаби билан шуҳрат топган Мавло Юсуф ибн Ҳусайн бир жилд қилиб қисқартириб, Султон Боязидхонга тақдим этган.

Абдулҳай Лакнавий **“Мен унинг фатово китобидан фойдаландим, у тўрт жилдда ёзилган бўлиб, барча буюк фақиҳлар назарида ишонарли китоб ҳисобланади”**, деган. Қосим ибн Кутлубо фикрича, ал-Қудурийнинг тасҳиҳида айтилишича, Қозихон тўғрилаган нарса, бошқаларникидан устун туради, чунки у **“фақиҳ фин-нафс”**, яъни табиатан фақиҳдир.

Унинг бошқа асарлари **“Ал-Воқиот”**, **“Ал-Маҳозир”**, **шунингдек**, **“Аз-Зиёdot”**, **“Ал-Жомий ас-сағийр”** ва Хассофнинг **“Адабул-қазо”** китобининг шарҳлари ҳисобланади. Ундан Маҳмуд Ҳасирий, Шамсул-аимма Муҳаммад Кардарий, Нажмул-аимма ва Нажмуддин Юсуф фикҳни ўрганганлар.

## 6. Хоразм фақиҳлари

### • *Абул-Мафохир Кардарий*

Имом Абдулғафур Кардарий ибн Луқмон (баъзи манбаларда Нуъмон) ибн Муҳаммад, Шарафул-қузот (қозилар фаҳри), Тожуддин (дин тожи), Абул-Мафохир, Шамсул-аимма лақаблари билан шуҳрат қозонган. У Хоразмнинг Кардар<sup>3</sup> минтақасига мансуб бўлиб<sup>280</sup>, ўз даврининг атоқли алломаси ҳисобланарди.

<sup>279</sup> Котиб Чалабий, “Кашфуз-зунун”, 2-жилд, 169-бет.

<sup>280</sup> Қаранг: “Муъжамул-булдон”. 4-жилд. 450-бет.

\* Кардар Қорақалпоғистоннинг Нукус туманида жойлашган.

Ал-Кардарий Абулфазл Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Кирмонийдан фикҳ илмини ўрганиб, Абу Тоҳир ас-Синжий ал-Марвазийдан бир неча китоблар ривоят қилган. Шунингдек, “**ал-Матолий**” ва “**Баёнул ҳикма**” китобларининг муаллифи Сирожуддин ал-Армавийдан ҳам дарс олиб, кўпгина илмларни эгаллаб, уларнинг ҳаммасида чуқур маълумотга эга бўлади ва фикҳ илмида моҳир бўлиб етишади.

«Аш-Шақоикун-нуъманийя» китобида<sup>281</sup> кўрсатилишича, “**Изник**” мадрасасида дарс бераётган Довуд ал-Қайсарийнинг вафотидан кейин султон Ўрхон уни ал-Қайсарийнинг ўрнига мударрис этиб тайинлаган.

Унинг икки қизи бўлиб, бирини шайх Едебалига, иккинчисини Хайруддин ал-Қозийга никоҳлаб берган. Хайруддин ал-Қозий кейинчалик вазир бўлиб Хайруддин Пошо лақаби билан танилади.

Бироз вақтдан кейин Ҳалабга бориб, у ерда Ҳаддодин мадрасасида ҳам мударрислик қилган. У ҳар доим ўз атрофида талабаларни йиғиб, дарс бериб келган. Унинг машҳур шогирдларидан бири шайх Шиҳобуддин Абулфазл Муҳаммад ибн Юсуф Али ал-Ғазнавийдир.

Султон Нуруддин Муҳаммад Занкий даврида Ҳалабнинг қозиси бўлган ва шу ерда 562 ҳ.(1166 м.) йили вафот этган.

У Ҳанафий мазҳабида фикҳ ва усулул-фикҳ мавзуларида бир неча китоблар ёзиб қолдирган ва машҳур фикҳ китобларини шарҳ қилган.

Унинг қўйидаги асарлари маълум:

1. “**Ал-Муфид вал-мазид фи шарҳит-Тажрид**”. Бу китоб унинг устози Абулфазл Абдураҳмон ибн Муҳаммад ал-Кирмонийнинг «**Тажрид**» китобига ёзилган шарҳдир. Китоб уч жилддан иборат.

Кафавийнинг хабар беришича унинг қўлида ушбу китобнинг иккинчи жилдидан бир нусхаси мавжуд бўлиб, асар “**ал-Мазид вал-муфид**” деб номланган экан. У Абдулғафур Кардарийнинг шогирди шайх Шиҳобуддин Абулфазл Муҳаммад ибн Юсуф Али ал-Ғазнавий хати билан ёзилган. Бу нусха “**Никоҳ**” китоби билан бошланиб “**Ширкат**” китоби билан яқунланган экан.

<sup>281</sup> Тошкўбризода, “Аш-Шақоикун-нуъмания”, Дорул-китобил-арабий, Байрут.

2. “Шархул-жомиъ ал-кабийр”.

3. “Шархул-жомиъ ас-сагийр”.

4. “Хайратул-фуқаҳо”. Бу китобда фикҳий масалалар келтирилган бўлиб, улар фикҳ китобларининг боблари асосида тартибга солинган. Лекин бу китобнинг фарқли томони шунда эдики, унга киритилган масалалар уларни ечишда фақиҳларни ҳайратда қолдирадиган ва олимларни жавоб беришда қийнаб қўядиган эди. Кафавийнинг хабар беришича, бу китоб ўша даврда қўлдан қўлга ўтиб юрган, ҳатто Кафавийнинг қўлида ҳам ҳар доим унинг бир нусхаси мавжуд бўлган.

5. “Зиёdot”.

6. “Усулул-фикҳ”. Бу китоб “Усулул-Кардарий” номи билан ҳам юритилади.

7. «Ал-Интисор ли Аби Ҳанифа фи ахбориҳи ва ақволиҳи» (Хабарлари ва сўзлари бўйича Абу Ҳанифанинг ғалабаси)<sup>282</sup>.

### • Шамсул аймма Кардарий

Шамсул аймма Абулважд Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад ал-Имодий ал-Кардарий ал-Баратқиний 559 ҳижрий йил (1163 м.й.)да Кардарнинг **Баратқин** туманида туғилган. Ёшлик давридан илмга қизиқиб, Хоразмга борган ва у ерда Замахшарийнинг шогирди “Муғриб” ва “Шархул-Мақомот” китобларининг муаллифи шайх Бурҳонуддин Носир ибн Абулмакорим ал-Матризийдан араб тили ва адабиёти бўйича дарс олган. У ҳар доим илм талабида юриб, бу ишда жуда тиришқоқ бўлган. У олимлар суҳбатини ёқтириб, мажлисларига қизиққан ва жуда кўп илм аҳли ва фақиҳлар хизматида бўлган. Тарихчилар унинг устозлари сонини чексиз дейишади. У тафсир, ҳадис, хусусан, Ҳанафий мазҳаби фикҳи бўйича буюк олим бўлган.

Ёшлигида Самарқандга бориб «Ҳидоя» китобининг муаллифи Бурҳонуддин Марғиноний ва «Ширъатул-ислом» китобининг муаллифи шайх Имомзода Маждуддин ал-Маҳҳод ас-

<sup>282</sup> Қаранг: Заркалий. “Ал-Аълom” 2-жилд, 531-бет; Деҳхудо, “Луғатнома”. 21844 ва 21924-бетлар; Абдулқодир ибн Абулвафо ал-Қураший, “Табақотул-ҳанафия”. 322 бет; Котиб Чалабий “Кашфуз-зунун” 1-жилд, 114-бет; Кафавий. “Катоиб Аълomил-ахёр”. ЎЗРФАШИ № 91. 158 а ва ундан кейинги бетлар.

Самарқандийдан дарс олган ва улардан ҳадис ва фикҳ илмларини ўрганган.

Кардарий кейин Бухорога келиб бир қатор машхур олимлар, жумладан, Имодуддин Умар аз-Заранжарий, Нуруддин Аҳмад ас-Собуний ал-Бухорий, Фахруддин Қозихон ва бошқалардан тафсир ва ҳадис илмларини ўзлаштирган<sup>283</sup>.

Ундан жуда кўп кишилар дарс олганлар. Манбаларда у ёзиб қолдирган китоблардан қуйидаги икки китоб кўрсатилади:

1. **“Таъсисул-қавоъид”**. Бу китоб калом илмига тегишли бўлиб, Ҳожи Халифанинг айтишича, Пайғамбарларнинг маъсум, яъни гуноҳдан пок эканлиги ҳақидаги китобдир.

2. Лакнавийнинг айтишича, у яна Ғаззолийга раддия ёзган экан. Маълум бўлишича Ғаззолий “ал-Манхул” номли китобида мазҳаб мужтаҳидлари тўғрисида гапириб, Абу Ҳанифа ҳақида нотўғри сўзлар айтган. Шамсул-аимма Кардарий Ғаззолийнинг ушбу сўзларига раддия сифатида ушбу китобни ёзган экан<sup>284</sup>.

Аширбек Мўминов орқали Германия қўлёмалар кутубхоналарининг биридан бу китобнинг бир нусха микрофилми олиб келинган эди. Мазкур нусхани шогирдимиз О.Сарсенбоев ўганиб чиқиб шундай хулосага келдики китоб Лакнавий тавсифлаганидек Ғаззолийнинг «ал-Манхул» китобида ёзган сўзларига раддия бўлиб, у муқаддима ва олти бобдан ташкил топган. Лекин шуниси қизиқки, муаллиф бу китобни Ҳалаб шаҳрига келганидан кейин ёзганлигини айтади. Шу ва яна бошқа шунга ўхшаш далилларни ҳисобга олганда биз бу китобни Шамсул-аимма Муҳаммад ибн Абдуссаттор ал-Кардарий эмас, балки Тожуддин Абдулғафур ибн Луқмон ал-Кардарий ёзган бўлиши мумкин, деган тахминдамиз. Чунки, юқорида айтиб ўтганимиздек, Тожуддин ал-Кардарийнинг ҳам “шамсул-аимма” деган лақаби бўлган. Қолаверса Муҳаммад ал-Кардарийнинг Ҳалабга бориб у ерда яшаганлиги тўғрисида маълумот йўқ.

Шамсул-аимма Муҳаммад Кардарийнинг асарлари кам бўлишига қарамасдан, у нодир китобларнинг бизгача етиб келишига ёрдам берган. Масалан, Абу Мансур Мотуридийнинг

<sup>283</sup> Абдулҳай Лакнавий, “Ал-Фавоид”, 217-бет.

<sup>284</sup> Ўшга асар, ўша бет.

“Таъвилот аҳлис-сунна” китобининг Тошкент нухаси ва Бурҳонуддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарларининг бизгача етиб келишида катта хизмат кўрсатган<sup>285</sup>.

Кардарий 642 ҳижрий йил 9 муҳаррам (1244 йил 18 июнь) жума куни Бухорода вафот этган ва шаҳардан ярим фарсах узоқликдаги Сабзамун қабристонида Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ас-Сабзамуний қабрининг ёнига дафн этилган.

### • *Ибнул-Баззозий*

Ибнул-Баззозий ал-фақиҳ Ҳофизуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Шихоб ибн Юсуф ибн Умар ибн Аҳмад ал-Кардарий илмлар таснифи, фикҳ ва усулул-фикҳ бўйича замонасида тенги йўқ олим эди. У ўзининг илмларини отаси Носируддин Кардарийдан ўрганиб, изчиллиги ва фикҳ илмига қизиқиши билан юксак илмий салоҳиятга эга бўлиб, катта шуҳрат қозонганди.

У Итил (Волга) дарёсининг ёнидаги “Сарой” шаҳрида истиқомат қилар эди. Кейинчалик Қрим шаҳрига сафар қилиб, у ерда бир неча йил яшаб қолади. Қримда олимлар, имомлар ва фақиҳлар билан суҳбат қилиб, улар билан мунозара ўтказди. Унинг ақлу заковати ва илми олимларни ҳайратда қолдириб, юксак истеъдоди зарбулмасалга айланган эди.

Манбаларда бу ерда унинг шогирдларидан Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Қиримий, Шарафуддин ибн Камол ал-Қиримий зикр этилган.

У молу дунёга қизиқмасди, кўп тақволи киши эди. Ўтирганда ҳам, турганда ҳам, юриб кетаётганда ҳам, бирор уловга минганда ҳам Куръони каримни ўқиб юарди.

806 йили (1403 йили) Қримдан ўз юрти Хоразмга қайтиб келиб, кейинроқ Рум диёри (Туркия)га сафар қилади. У ерда Шамсуддин ал-Фанорий билан мунозара ўтказди. Олимларнинг таъкидлашларича, у ақлий ва нақлий билимларда моҳир бўлганлиги учун мунозарада ғолиб чиқади.

Ибнул-Баззозийнинг қуйидаги асарлари бизга маълум:

<sup>285</sup> Ш.Зиёдов, “Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси”, 16-бет; Заҳабий, Сияру аъломин-нубало, 23-жилд, 112-бет; Табақотул-ҳанафия, 82-бет; Кашфузунун, 1-жилд, 837-бет; Кафавий, “Катоиб Аъломил-ахёр”, ЎзРФАШИ № 91. 172 а ва ундан кейинги бетлар.



1. **“Ал-Важиз”**. Бу китоб халқ орасида **“Ал-фатово ал-Баззозийя”** номи билан ҳам машҳурдир. Муаллиф ушбу китобни Рум диёрига боришидан олдин ёзиб тугатган. Ҳожи Халифа ёзишича, бир кун машҳур муфтий Абу Суъуд Афандидан **“Нега энди ўзингиз муфтий бўла туриб, барча фатволарни йиғиб бир китоб ёзмайсиз”**, деб сўрашганда у киши **“Ибнул-Баззозийнинг китоби турганда мен бошқа бир китоб ёзишга ундан ҳаё қиламан”**, деган экан.

2. **“Маноқиб ул-имом ал-аъзам Аби Ҳанифа”**. Бу китоб Абу Ҳанифа ҳақидаги манқибалардан иборат бўлиб, жуда машҳур ва мақбул китоблардан ҳисобланади. Кўпгина муаллифлар ўзларининг китобларида, жумладан, имом Абу Заҳра ушбу китобда келтирилган Абу Ҳанифа ҳақидаги маълумотлардан фойдаланганлар.

Китоб муқаддима ва ўн бир бобдан ташкил топган. Муқаддимада саҳоба ва тобиинлар ҳақида, биринчи бобда Абу Ҳанифа ҳақида, иккинчи бобда Имом Абу Юсуф ҳақида, учинчи бобда Имом Муҳаммад ҳақида, тўртинчи бобда Абдуллоҳ ибн Муборак ҳақида, бешинчи бобда Имом Зуфар ҳақида, олтинчи бобда Довуд ат-Тоий ҳақида, еттинчи бобда Вакиъ ибн ал-Жарроҳ ҳақида, саккизинчи бобда Ҳафс ибн Гиёс ҳақида, тўққизинчи бобда Яҳё ибн Закариё ҳақида, ўнинчи бобда Ҳасан ибн Зиёд ҳақида, ўн биринчи бобда Абу Ҳанифанинг бошқа шогирдлари ҳақида маълумот берилган. Бу китоб Туркия ва бошқа ерларда жуда машҳур бўлган<sup>286</sup>.

Ибнул-Баззозий 827 ҳ. (1423 м.) йил, баъзи манбаларда кўрсатилишича 829 ҳ. (1425 м.) йил вафот этган.

---

<sup>286</sup> “Кашфуз-зунун”, 2-жилд, 528-бет; Кафавий, “Катоиб Аъломил-ахёр” ЎзРФАШИ № 91. 236 а ва ундан кейинги бетлар. Тошкўпризода. “Аш-Шақоикун-нуъмония”. 21-бет; “Кашфуз-зунун”. 1-жилд. 242-бет, 2-жилд, 1837—1838-бетлар.

## ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, асрлар давомида Ўрта Осиё, алал хусус Ўзбекистон ҳудуди Ҳанафий мазҳабининг тарқалиш ва ривожланиш ҳудудларидан бирига айланиб, Мовароуннаҳр фақиҳлари ушбу мазҳабнинг салоҳиятли вакиллари ва ҳомийлари сифатида ўз илмий-амалий ижодлари билан унинг ривожини йўлида буюк хизматлар қилиб келганлар.

Ислом дунёсида биринчи бўлиб фикҳ илми бўйича қиёсий ҳуқуқшунослик, яъни «илмул-хилоф»га асос солган Абузайд Дабусий ўзининг ушбу соҳада ёзган кичик асари «Таъсисун-назар», шунингдек усулул-фикҳ бўйича ёзган китоблари билан барча фақиҳлар ва Ибн Халдун каби алломаларнинг диққатини ўзига тортиб келган. Машҳур тадқиқотчи олим Ҳамидулло «Усулул-фикҳ тарихи» китобида қайд этишича андалусиялик буюк олим ва ориф Ибнул-арабий Бағдод шаҳрига келганда унинг асарларни кўчириб олиб, ислом дунёсининг Фарбий мамлакатларига элтиб тарқатган ва Ибн Рушд ҳамда Ибн Нажим ўз ҳуқуқий асарларини ёзишда Дабусийдан илҳомланган.<sup>287</sup>

Шунингдек бир неча фақиҳларимиз ёзган ал-Мабсут китоблари, Мотуридий ёзган «ал-Жадал» ва «Маъхазуш-шаръ», Қозихоннинг «Фатовои Қозихон» китоби, Сарахсий, Баздавий ва Садруш-шариа Иккинчининг усул бўйича ёзган китоблари, Марғиноний ёзган «ал-Ҳидоя» ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида барҳаёт асарлар бўлиб қолаверади.

XIII—XIV асрларда юз берган урушлар ва нотинчликлар оқибатида жуда кўп фақиҳлар Мовароуннаҳрдан кўчиб, Қоҳира, Ҳалаб, Дамашқ, Мавсил, Қуния, Басра, Қрим, Ҳожитархон ва бошқа шаҳарларда истиқомат қилдилар ва узоқ муддатли ўз илмий фаолиятлари натижасида бу ерларда фикҳ илми ва Ҳанафий мазҳаби тараққиётига унутилмас ҳисса қўшдилар. Хатто бу ўлкадан Афғонистон ва Ҳинд ярим оролига бориб, дунёнинг буюк империяларидан бири бўлмиш Бобурийлар салтанатига асос солган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг сулоласи ҳам Ҳанафийликни ўз ҳимоялари остига олиб, унинг таълимоти асосида “Фатовоийи Оламгирий” ёки “Фатовоийи Ҳиндия”

<sup>287</sup> Доктор Юсуф Зиё Ковакчи. “XI ва XII асрларда Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр Ислом ҳуқуқшунослари”. Анқара: Севинч Матбааси, 1976. 34-б.

(ушбу китоб 2000 йил Байрутдаги “Дорул-кутубиллимиа” нашриёти томонидан, 6-жилдда нашр этилди) каби тўрт жилдлик ҳуқуқий кодексни ёзиб тугатиш учун шароит яратиб бериб, асар муаллифларини қўллаб-қувватлаб келганлар. Мирзо Бобурнинг ўзи авлодларини ушбу мазҳаб руҳида тарбиялаш мақсадида Ҳанафий фикҳи асосида «Ал-Мубаййин» номли манзум асар яратган<sup>288</sup>.

Биз, ўлкамиз дунёнинг мукамал ҳуқуқий тизимларидан бири — ислом ҳуқуқшунослиги ва унинг асосий йўналишларидан бири бўлмиш Ҳанафий фикҳининг такомили ва ривожланиши маркази сифатида, ўз йирик алломалари ва сонсиз фақиҳларининг ижоди ва илмий фаолиятлари орқали ушбу жараёнга унутилмас ҳисса қўшиб келганидан фахрланамиз ва улар қолдирган бебаҳо илмий меросни ҳар томонлама ўрганиб, ижодий талқин этиш ва мустақиллик шароитида қонунчилик ва ҳуқуқшунослик фанини ривожлантиришда улардан фойдаланишни тарихий бурчимиз деб биламиз.

---

<sup>288</sup> Ушбу китоб Саидбек Ҳасанов, Ҳамидбек Ҳасанов тайёрлаган матн асосида «Тошкент ислом университети» нашриёти ва Алишер Навоий номли адабиёт ва санъат музейи томонидан 2001 йил нашр этилган.

# Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

## Ўзбек тилида

1. Каримов И.А. Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда. “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоб. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: Президент И.Каримовнинг Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил апрель, Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Мулоқот” журнали. 1998. №5.
5. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. “Тафаккур” журнали. 1998, №2.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996.
7. Абдулваҳҳоб Халлоф. Усулул-фиқҳ. Мутаржим Салоҳиддин Муҳиддин. Тошкент: “Адолат”, 1997.
8. Абдулкарим ас-Самъоний “Насабнома” (Ал-Ансоб) Абдулгаффор Раззоқ таржимаси. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 1999 й.
9. Алишер Навоий. Хамса. Тошкент: Порцев босмаҳонаси, 1893.
10. Алоуддин Мансур. Имоми Аъзам буюк имомимиз. —Бишкек: 1998.
11. Амир Темур ўғитлари (тўплам). Тошкент: “Наврўз”, 1992.
12. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1994.
13. Бакиров Ф. Чор Туркистонда суд, шариат ва одат. Тошкент: “Фан”, 1967.
14. Бобоев Х.Б. Ўзбекистон сиёсий ҳуқуқий таълимотлари тарихидан. Тошкент: ТошДУ, 1987.
15. Бурҳонуддин Марғинович. Ал-Ҳидоя. Абдулҳай Лакнавий муқаддимаси билан. Лакну, Ҳиндистон: “Асаҳхул-матобий”, 1304 ҳ.й.
16. Бурҳонуддин Марғинович. Ҳидоя. Масъул муҳаррирлар А.Саидов, М.Нуриддинов. Тошкент: “Адолат”, 2000.
17. Жўзжоний А.Ш. Абу Мансур Мотуридий: ғоявий бирлик дарғаси // Шарқ машъали, 2000, №1-2.

18. Жўзжоний А.Ш. Ас-Собуний — Мотуридий мактабининг йирик вакили // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2000, №2.
19. Жўзжоний А.Ш. Бухоролик фақиҳлар силсиласи // Ҳаёт ва Қонун, 1994, №3.
20. Жўзжоний А.Ш. Мажмаул мақсуд — нодир ҳуқуқий манба. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996, 27 август.
21. Жўзжоний А.Ш. Марғиноний ва унинг издошлари. Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2000.
22. Жўзжоний А.Ш. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби анъаналари тарихидан. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1994, №8.
23. Жўзжоний А.Ш. Мусулмон ҳуқуқида халифалик ва имомлик муаммолари. “Мулоқот”. 1996, №2-6.
24. Жўзжоний А.Ш. Суддан юқориси — Аллоҳ //Халқ сўзи, 1991, 27 ноябрь.
25. Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. Тошкент: “Адолат”, 2001.
26. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. Мутаржим Абдумурод Холмурод ўғли. Тошкент: “Абдулбосит”, 1995.
27. Закои Кўнрапа. Ҳазрати Пайғамбаримиз ва ислом дини. Мутаржим Абдумурод Холмурод ўғли. Тошкент: “Абдулбосит”, 1996.
28. Зиёдов Шовосил. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000, 28 б.
29. Зиёдулло Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Энг қадимги даврдан ХХ асргача). Самарқанд: “Зарафшон” нашриёти
30. Зоҳидий Абдулқодир. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. Тошкент: “Фан”, 1993.
31. Иброҳимов Неъматулло. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент: “Шарқ машъали” журналига илова. Шарқ баёзи, 1993.
32. Имом Исмоил ал Бухорий. “Ал-Адаб ал-Муфрад” (адаб дурдоналари). Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993.
33. Искандаров Биродар. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993.
34. Исҳоқов Суръат. Бурҳонуддин Марғиноний ва фикҳ илми. Тошкент: “Адолат”, 2000.
35. Каримова О., Гаффаров З. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1995.
36. Кароматов Ҳ.С., Куръон ва ўзбек адабиёти. Тошкент: “Фан”, 1993.

37. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаул-мақсуд. (“Мухтасарул-виқоя”нинг ўзбекча шарҳи). 2 жилдлик. Тошкент: Порцев босмаҳонаси, 1912.

38. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаул-мақсуд. (“Мухтасарул-виқоя”нинг ўзбекча шарҳи). Нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний. 1-жилд. Тошкент: “Адолат”, 2000.

39. Мўминов Аширбек. Имоми Аъзам Абу Ҳанифа // “Мулоқот” журнали, 1994, №7,8.

40. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Шоядки тақводор бўлсак. Тошкент: “Чўлпон”, 1992.

41. Мўминов Иброҳим. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни. Тошкент: “Фан”, 1993.

42. Наршахий, “Бухоро тарихи”, Тошкент: “Шарқ баёзи”, 1993 й.

43. Раҳмон Насимхон. Турк хоқонлиги. Тошкент: “Мерос”, 1993.

44. Саидов А.Х., Тожихонов У., Тошқулов Ж. Мустақиллик ва ҳуқуқий мафкура. Тошкент: ИИВ Академияси, 1995.

45. Саидов А.Х., Жўзжоний А.Ш. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари, Тошкент: «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази, 1998.

46. Саидов А.Х., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент: ИИВ Академияси, 1995.

47. Саидов А.Х. Бурҳонуддин Марғиноний Буюк ҳуқуқшунос. Т: “Мир эконоимики и права”, 1997.

48. Темур тузуқлари. Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Бўрибой Аҳмедов таҳрири остида. Тошкент: “Ғафур Фулом” нашриёти, 1991.

49. Убайдулло ибн Масъуд. Мухтасар. Татарча таржимадан ўзбек тилида нашрга тайёрловчилар: Рашид Зоҳид, Акрам Деҳқон. Тошкент: “Чўлпон”, 1994.

50. Усмонов М.А. Ислом, справочник. Тошкент: “Ўзбекистон энциклопедияси бош редакцияси”, 1989.

51. Шокиров Юсуфхон. Ислом шариати асослари. Тошкент: “Чўлпон”, 1992.

52. Шоший Абдулқаҳҳор. Ислом арконлари. Тошкент: Шарқ, 1993.

53. Юридик атамалар ва иборалар луғати. Жамоа. Тошкент: “Адолат”, 1993.

54. Қодиров Зоҳиджон Отахон ўғли. Имоми Аъзам: ҳаёт йўли ва фикр усуллари. Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1999.

55. Қориев О. Ислом ҳуқуқшунослиги ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний // “Ҳаёт ва қонун” журнали, 1994, №2.

56. Қуръони карим маъноларичинг таржимаси. Таржима ва

изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2001.

57. Куръони Карим. Ўзбекча таржимаси. Таржимон: Алоуддин Мансур. Тошкент: “Чўлпон”, 1992.

58. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1-жилд, 2000. 2-жилд, 2001.

58. Ўзбекистон халқлари тарихи. Жамоа. Асқаров А. таҳрири остида. 1-жилд. Тошкент: “Фан”, 1992.

60. Ҳидоят Г.А. Менинг жонажон тарихим. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992.

60. Ҳусниддинов Зухриддин. Исломи йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2000.

61. Хузарий Муҳаммад. Нурул-яқин. Эмин Усмон таржимаси. Тошкент: “Чўлпон”, 1992.

## Рус тилида

1. Ахмеджанов У. Институт собственности в мусульманском праве: Афтореф. дисс.канд.юрид. наук. М., 1963.
2. Абидова Н.Н. Суды казиев и особенности процесса их ликвидации в Узбекской ССР: Афтореф.дисс.канд.юрид. наук. Ташкент: 1973.
3. Васикова М.С. Законодательная деятельность Узбекской ССР. Тошкент: Узбекистан. 1973.
4. Ишанова Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 года: Афтореф. дисс.канд. юрид.наук. Ташкент: 1992.
5. Керимов Г.А. Шариат и его социальная сущность. – Москва: Мысль, 1978.
6. Кашинская Ф.Л. Становление национальной государственности Афганистана (историко-правовое исследование): Афтореф.дисс.канд.юрид.наук. Т: 1993.
7. Муромцев Г.И. Некоторые особенности становления национального права в странах Африки, развивающихся по некапиталистическому пути: Афтореф. дисс. канд. юрид. наук. Москва: 1968.
8. Муллаев М. Происхождение и реакционная сущность шариата. Душанбе: Ирфон. 1967.
9. Расулов А.Х. Создание и развитие Советского суда в Узбекистане. Ташкент: Госиздат. 1957.
10. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. Москва: Наука, 1986.
11. Садагдар М.Н. Основы мусульманского права. Москва: УДН, 1968.
12. Сулайманова Х.С. Собрание сочинений, Т 1. Ташкент: “Фан”, 1967.
13. Саидов А.Х. Основы мусульманского права. Ташкент: Академия МВД, 1994.
14. Уразаев Ш.З., Ишанов А.И., Саматова Х.С. История государства и права Узбекистана. Ч. 1. Ташкент: “Ўқитувчи”, 1969.
15. Хайдарова М.С. Формирование и развитие мусульманского права: Афтореф. дисс. канд. юрид. наук. М: 1985.
16. Хидоя. Комментарии мусульманского права /Отв.рук. А.Х. Саидов. Т: Узбекистан, 1994.



## Араб тилида

1. Абдулваҳҳоб Халлоф. *علم أصول الفقه و خلاصة التشريع الإسلامي* (Усул — фикҳ илми ва ислом қонунчилиги ҳуло-саси). - Қоҳира. 1985. 293 б.

2. Абдулқодир ибн Абулвафо ал-Қураший, *الجواهر المضية*, *في الطبقات الحنفية* (Ҳанафий уламулари табақаларидаги ёрқин жавҳарлар). Карачи: Мир Муҳаммад кутубхонаси.

3. Абдулҳалим ал-Жундий. *أبو حنيفة بطل الحرية و التسامح في الإسلام* (Абу Ҳанифа ислом динида эркинлик ва муроса қаҳра-мони). Қоҳира: Лажнатут таъриф бил ислом, 1966.

4. Абдурраҳмон ибн Халдун. *المقدمة* (Муқаддима). Миср. Ис-кандария: Дору Ибн Халдун.

5. Абдулқодир Ўда. *التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي* (Шариатда жиноят қонунларини дунёвий қонунлар билан қиёсий ўрганиш), 2 жилд. Байрут: Дору ихёит туросил арабий, 1985.

6. Абдураҳмон ал-Жазарий. *الفقه على المذاهب الأربعة* (Тўрт мазҳаб бўйича фикҳ илми). Байрут: Дорул кутубил илмия, 1990.

7. Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Иброҳим. *أصول الشاشي* (Шо-ший усуллари). Деҳли: Алимий босмаҳонаси, 1935.

8. Абулфазл Ибн Манзур. *لسان العرب* (Араблар тили). Лу-т. 3-жилд, Байрут, Дор Содир, 1997.

9. Абулҳасан Али ал-Мовардий. *الأحكام السلطانية* (Султоний ҳукмлар). Қоҳира: 1298 ҳ.й.

10. Абулҳасанот Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. *الفوائد البهية*, *في تراجم الحنفية* (Ҳанафий уламулари таржимаи ҳоллари-даги ёрқин фойдалар). Қозон: Матбаатул хизона, 1903.

11. Абу Юсуф. *كتاب الخراج* (Ер солиқлари ҳақида китоб). Тадқиқот ва изоҳлар муаллифи доктор Муҳаммад Иброҳим ал-Банно. Пешовур. Мактабаи Форуқия. Нашр йили кўрсатилмаган.

12. Али ибн Ҳусайн ал-Масъудий. *مروج الذهب و معادن الجواهر* (Олтин маъданлари ва жавоҳир конлари). III ва IV жузлар.
13. Ал-Киндий Абу Умар Муҳаммад ибн Юсуф. *كتاب القضاة* (Қозилар ҳақида китоб). Лондон. 1917.
14. Алливо Ҳасан Содиқ. *جذور الفتنة في الفرق الإسلامية* (Ислом фирқаларидаги фитна илдизлари). Қоҳира: Мактабат Мадбулий, 1993.
15. *الموسوعة الفقهية* (Ислом фикҳи энциклопедияси). 32-жилд. Кувейт: Авқоф ва исломий ишлар вазирлиги. Дорус-сафва матбааси, 1995.
16. *الحقوق في الإسلام* (Исломда ҳуқуқ). 1992-1993 йил Аммонда бўлиб ўтган илмий конференцияда ўқилган илмий мақолалар тўплами. Аммон. Иордания: Муассасату Олил-байт, 1994. I-II жилдлар.
17. Алоуддин ас-Самарқандий. *بحر العلوم* (Илмлар денгизи). Шайх Али Муҳаммад Муавваз, Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд, Доктор Закариё Абдулмажид ан-Нутий тадқиқи остида. Байрут, Дорул кутубил илмия, 1993.
18. Аш-Шофиъий Муҳаммад ибн Идрис. *الرسالة* (Рисола).- Шарҳловчи ва нашрга тайёрловчи Доктор Муҳаммад Набийл Ганоим. Қоҳира: Ал-Аҳром, 1988.
19. Аҳмад Амин. *ضحى الإسلام* (Ислом ёғдулари). 2-жилд. Қоҳира: Ан-наҳзатул арабия, 1993.
20. Аҳмад Амин. *فجر الإسلام* (Ислом тонги). Қоҳира: Ан-наҳзатул арабия, 1994.
21. Бурҳонуддин Марғиноний. *الهداية* (ал-Ҳидоя). Покистон, Пешовур: Юсуфий матбааси, 1-2 жилд. 1314 ҳ.й.
22. Ваҳбий Сулаймон Ғовжий. *أبو حنيفة النعمان إمام الأئمة الفقهاء* (Абу Ҳанифа Нуъмон фақиҳ имомларнинг имоми). Дамашқ: Дорул қалам.
23. Голд Зиҳер. *العقيدة و الشريعة في الإسلام* (Исломда ақида ва шариат). Қоҳира: Дорул фикрил арабий, 1946.
24. Доктор Абдулло Аҳмад ан-Наим. *نحو تطوير التشريع الإسلامي* (Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида). Қоҳира: Симо нашри, 1994.

25. Доктор Абдулмавжуд Муҳаммад Абдуллатиф. السنة النبوية بين دعاة الفتنة و أدعياء العلم (Пайғамбар суннатлари фитна тарқатувчилар ва илм даъвогарлари ораси). Қоҳира: Дорут-тибоатил Муҳаммадия, 1990.

26. Доктор Абдураззоқ Аҳмад. الحضارة الإسلامية في العصور الوسطى (Ўрта асрларда ислом маданияти) Қоҳира: 1-жилд. “Дорул фикрил арабий”, 1990.

27. Доктор ал-Ҳусайний Абдулмажид Ҳошим (Ал-Азҳар вакили). أصول الحديث النبوي: علومه و مقائيسه (Пайғамбар ҳадисларинин ўрганиш усуллари: илмлари ва қоидалари). Қоҳира: Доруш шуруқ, 1988.

28. Доктор Аҳмад ал-Ҳусарий. السياسة الاقتصادية و النظم المالية (Ислом ҳуқуқида иқтисодий сиёсат ва молиявий тизимлар). Байрут: Дорул кутубил арабий, 1986.

29. Доктор Ваҳба Зуҳайлий. الفقه الإسلامي و أدلته (Ислом фикҳи ва манбалари). –Байрут: Дорул фикр, 1984, 10 жилд.

30. Доктор Муҳаммад Баракот ал-Бийлий. التشيع في البلاد المغرب الإسلامي (Ғарбий ислом мамлакатларида Шиалик). Қоҳира: Ан-наҳзатул арабия кутубхонаси, 1989.

31. Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо. تاريخ الفقه الإسلامي (Ислом фикҳи тарихи). Қоҳира: Дорул кутубил ҳадийса, 1987.

32. Доктор Нуъмон ал-Хатиб. مبادئ القانون الدستورية (Конституциявий қонун асослари) Иордания: Муна университети, 1993.

33. Доктор Ҳусайн. الدراسات الدينية بخراسان في العصر الأموي (Умавийлар даврида Хуросонда диний тадқиқотлар) Байрут: Дорул жийл, 1993.

34. Доктор Ҳусайн Атвон. المرجئة و الجهمية بخراسان في العصر الأموي (Умавийлар даврида Хуросонда муржиа ва жаҳмия мазҳаблари). Байрут: Дорул жийл, 1993.

35. Ибн Абдулбирр. الدرر في اختصار المغازي و السير (Урушлар ва пайғамбар сийрати ҳақида дурдоналар). Қоҳира. Авқоф вазирлиги, 1994.

36. Ибн Халликон. وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان (Машҳур кишилар вафотлари ва замон фарзандлари (асрдошлари) ҳақида маълумотлар). Байрут: Дорул кутубил илмия, 1998, 4 жилд.

37. Ибнул-асийр Али ибн Аҳмад. الكامل في التاريخ (Тарих

фанида мукаммал китоб). 5-жилд. Миср, Қоҳира: Аҳмад Ҳалабий, 1884.

38. Ибнун-надим. *الفهرست* (Китоблар рўйхати). Байрут: Дорул маърифат, 1978.

39. Ибн Кутлубго. *تاج التراجم في الطبقات الحنفية* (Ҳанафий уламолари табақалари бўйича таржимаи ҳолларнинг тожи). Бағдод. Мактабатул мусанно. 1962.

40. Ибн Ҳумом. *فتح القدير* (Ал-Ҳидоя китобига шарҳ). ЎзФА. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар кутубхонаси. Қўлёзма. Р 5544 рақам остида сақланмоқда.

41. Имом Абдуҳомид Ғаззолий. *إحياء علوم الدين* (Диний илмларни тиклаш). Нашрга тайёрловчи Ислоҳ Абдуссалом Ар-рифоъий. Қоҳира: Ал-Аҳром, 1987.

42. Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Мозорий. *كتاب فوائد المسلم* (Саҳиҳи Муслим). Қоҳира. Авқоф вазирлиги, 1993. I жилд.

43. Имом Исмоил ал-Бухорий. *الألف المختارة من صحيح البخاري* (Саҳиҳи Бухорий китобидан танланган бир минг ҳадис). Танлаб шарҳловчи Абдуссалом Муҳаммад Ҳорун. Қоҳира: Хонжий кутубхонаси, 1979. 1-жилд.

44. Имом Муҳаммад Ҳусайн Оли Кошифилғито. *أصل الشيعة و أصولها* (Шиа мазҳабининг асоси ва қоидалари). Ироқ, Нажаф: 1355 ҳ.й.

45. Кафавий. *الأخبار الأعلام* ЎзР ФА ШИ № 91.

46. Котиб Чалабий. *كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون* (Китоблар ва фанлар номидаги шубҳаларни бартарф этиш). 2 жилд. Истамбул: ал-Олам, 1-жилд. 1893, 2-жилд. 1894.

47. Мавлоно Баракатуллоҳ. *أحسن الحواشي* (Ҳошиялар-шарҳларнинг энг яхшиси). Усулуш шоший китоби устидан қисқача шарҳлар. Деҳли: Ҳиндистон, 1935. (Матн атрофида берилган).

48. Маҳмуд Тунакий Ҳиндий. *مجمع المصنفين* (Муаллифлар мажмуаси). Ҳайдоробод, Ҳиндистон, 2-жилд, 1966.

49. Молик ибн Анас. *الموطأ* (Ал-Муваатто). Муҳаммад ибн

Ҳасан ривояти асосида. Тадқиқот ва изоҳлар муаллифи  
Абдулваҳҳоб Абдуллатиф. Қоҳира. Авқоф вазирлиги, 1994

50. Муҳаммад Абу Заҳра. تاريخ المذاهب الإسلامية في السياسة و العقائد (Ислом фирқаларининг сиё-  
сат ва эътиқоддаги тарихи. Фикҳий мазҳаблар тарихи). Қоҳира:  
Дорул фикрил арабий.

51. Муҳаммад Абу Заҳра. أبو حنيفة: حياته و آثاره - آراؤه و فقهه (Абу Ҳанифа: ҳаёти ва асарлари – фикрлари ва ҳуқуқий қараш-  
лари). Қоҳира: Дорул фикрил арабий, 1991.

52. Муҳаммад ибн Али ибн Али ат-Таҳонавий. كشاف  
اصطلاحات الفنون (Фанлар атамаларини изоҳлаб берувчи китоб).  
Истанбул: Иқдом матбааси, Аҳмад Жавдат нашри, 1317.

53. Муҳаммад Фарид Важдий. دائرة المعارف القرن العشرين (Йигирманчи аср энциклопедияси.) Байрут: Дорул Андалус, 1983.

54. Муҳаммад Фуод Абдулбоқий. المعجم المفهرس لألفاظ القرآن (Куръон каримдаги сўзларнинг феҳрист қилинган  
гўплами). – Истанбул: Ислом кутубхонаси, 1982.

55. Муҳаққиқ Ҳиллий Абулқосим Нажмуддин. المختصر النافع (Қисқача фойдали китоб). Кум. Муассасатул-баъса. Нашр йили  
кўрсатилмаган.

56. Саййид Абулғало ат-Тақво. الفرقة الوهابية في خدمة من؟ (Ваҳҳобийлар фирқаси кимга хизмат қилади?). Байрут. Ал-  
Иршод лит-тибоати ван-нашр. Нашр йили кўрсатилмаган.

57. Саййид Шариф Журжоний. التعريفات (Таърифлар).  
Дори саодат: Ориф Афанди матбааси, 1940.

58. Сиддиқ ибн Ҳасан ал-Қанужий. أبجد العلوم (Илмлар  
алифбоси). Байрут. Дорул-кутубил-илмия, 1978. 3 жилд.

59. Тошкўбризода, الشقائق النعمانية (Нуъмоний гулола-  
лар), Байрут. Дорул китобил арабий.

60. Убайдулло ибн Масъуд. مختصر الوقاية (Мухтасарул-  
виқоя). Тошкент: Мовароуннаҳр, 1991.

61. Фардинон Тутал. المنجد في الأدب و العلوم Байрут: Котулик  
матбааси, 1966.

62. Хайруддин Заркалий, الأعلام (Машхур олимлар). 3-жилд, Қоҳира. 1954.

63. Шайх Валиюддин ибн Абдуллоҳ ал-Хатиб. مشكوة المصابيح (Чироқлар тоқчаси). Ҳадислар тўплами. Деҳли: Асаҳхул матобий, 1961.

64. Шайх Зайнул Обидин ибн Иброҳим ибн Нажим. الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان (Ҳанафий мазҳаби асосида бир-бирига ўқшаш масалалар). Байрут: Дорул кутубил илмия, 1993.

65. Шайх Муҳаммад Хузарийбек. تاريخ التشريع الإسلامي (Ислом қонунчилиги тарихи). Байрут: Дорул кутубил илмия, 1985.

66. Шайхулислом Ибн Таймия. الحسبة في الإسلام (Исломда муҳтасиблик). -Қоҳира: Лажнатут таъриф, 1921.

67. Шайх Низом. الفتاوى الهندية (Фатовои ҳиндия ёки Фатовои Оламгирия). Муҳаммад Аврангзеб Оламгир назорати остида. Байрут. Дорул-кутубил-илмия, 2000. VI жилд.

68. Шайх Ҳусайн Ғайб Ғиломий ал-Ҳарсовий. الإمام البخاري و فقه أهل العراق (Имом Бухорий ва Ироқ фикҳи). Байрут. Дорул-иътисом лит-тибоъати ван-нашр, 2002.

69. Шамсул аимма ас-Сарахсий. المبسوط (Ал Мабсут). Байрут: Дорул фикр, 2001. 15 жилд.

70. Шиҳобуддин Аҳмад ал-Ҳайтабий. الخيرات الحسان في مناقب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان (Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмоннинг манқибалари ҳақида энг яхши сўзлар). Бомбей: Мавлоно Муҳаммад Абдуллоҳ Жетакар, 1324 ҳ.й.

71. Ҳасан Содиқ. الفرق الإسلامية (Исломий фирқалар). - Қоҳира: Мадбулий кутубхонаси, 1993.

72. Ҳасан Иброҳим Ҳасан. تاريخ الإسلام السياسي و الديني و الإجتماعي (Исломнинг сиёсий, диний, маданий ва ижтимоий тарихи). 1-жилд. Байрут: Дорул жийл, 1991.

## Форс тилида

1. **حيات ابوحنيفه** (Абу Ханифанинг ҳаёти). Тўпловчи Муҳаммад Амин Ҳусайнбар, “Интишороти китоб”, Пешовур, 1379 ҳ.й.
2. **Абулфазл Байҳақий. تاريخ بيهقي** (Байҳақий тарихи). Машҳад. Фирдавсий университети нашриёти, 1375 ҳ.қ.й.
3. **Абдулкарим Зайдон. حقوق فرد و دولت از نظر اسلام** (Исломда шахс ва давлат ҳуқуқи). Доктор Неъматулло Шаҳроний таржимаси. Абдурахмон Шаҳид нашриёти, 1363. Нашр жойи кўрсатилмаган.
4. **Абдулҳай Ҳабибий. افغانستان بعد از اسلام** (Афғонистон исломдан кейин). I жилд. Қобул: Тарих анжумани. Давлат босмахонаси, 1950.
5. **Абулҳасан Муҳаммадий. قواعد فقهي** (Фикҳий қоидалар). Техрон: Дод густар, 1372.
6. **Азиз Аҳмад. تاريخ تفكر اسلامي در هند** (Ҳиндистонда исломий тафаккур тарихи). Нақий Лутфий ва Муҳаммад Жаъфар Ғақий таржимаси. Техрон, 1367.
7. **Азизуддин Вакилий Пупалзоий. دار القضاء در افغانستان** (Афғонистонда суд идораси). Қобул: Исломий тадқиқот маркази, Давлат босмахонаси, 1991.
8. **Алиризо Алиободий. افغانستان** (Афғонистон). Техрон: Эрон ташқи ишлар вазирлиги, 1994.
9. **Аҳмад Али Кухзод. تاريخ افغانستان** (Афғонистон тарихи). Қобул: Тарих анжумани, 1948.
10. **افغانستان** (Афғонистон). I жилд. Қобул: Доиратул маориф Орёно, 1958.
11. **Аҳмад Озарий Кумий. ولايت فقيه از نظر قرآن** (Қуръон нуқтаи назаридан фақиҳ валояти (ваколати)). Кум. Дорул илм. 1371 ҳ.қ.й.
12. **Бартольд В.В. ترکستان نامه** (Туркистон). Карим Кашоварз таржимаси. 2 нашр. Техрон: Интишороти огоҳ, 1988.
13. **Ги Лестринж. جغرافياي تاريخي سرزمينهاي خلافت شرقي** (Шарқий халифалик ўлкаларининг тарихий жўхрофияси). Маҳмуд Ирфон таржимаси. Техрон. Ширкати интишороти илмий ва фарҳангий, 1377 ҳ.қ.й.

14. Доктор Букой. **قرآن و علم** (Таврот, Инжил, Қуръон ва илм). Ҳасан Ҳабибий таржимаси. Теҳрон. Ҳусайнияи иршод, 1357 ҳ.қ.й.

15. Доктор Забиҳулло Сафо. **تاریخ ادبیات در ایران** (Эронда адабиёт тарихи). 1,2 жилд. Теҳрон: Фирдавсий, 1944.

16. Доктор Забиҳулло Сафо. **تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی** (Ислом маданиятида ақлий фанлар тарихи). 1 жилд. Теҳрон: Амири Кабир, Сипехр матбааси, 2536 ҳ.ш.й. (Эронда қабул қилинган шоҳий сана).

17. Доктор Муҳаммад Акбар Мададий. **اوضاع اجتماعی دور غزنویان** (Ғазнавийлар даврида ижтимоий шароит). Қобул: Бай-ҳақий, 1977.

18. Доктор Муҳаммад Нозим. **حیات و اوقات سلطان محمود** (Султон Маҳмуднинг ҳаёти ва вақтлари). Қобул: Давлат босма-хонаси, 1940.

19. Доктор Носир Котузиён. **فلسفه حقوق** (Ҳуқуқ фалсафаси), Ҳуқуқнинг таъриф ва моҳияти ҳақида. Теҳрон. Ширкати сиҳомий интишорот, 1380 ҳ.қ.й. I жилд.

20. Доктор Носир Котузиён. **فلسفه حقوق** (Ҳуқуқ фалсафаси), Ҳуқуқнинг манбалари ҳақида. Теҳрон. Ширкати сиҳомий интишор, 1381 ҳ.қ.й. II жилд.

21. Доктор Носир Котузиён. **فلسفه حقوق** (Ҳуқуқ фалсафаси), Ҳуқуқ мантиқи ҳақида. Теҳрон. Ширкати сиҳомий интишор, 1381 ҳ.қ.й. III жилд.

22. Доктор Саййид Жаъфар Сайжжодий **فرهنگ علوم فلسفی و کلامی** (Фалсафа ва калом фанлари қомуси). Теҳрон: Интишороти Амири Кабир, 1375.

23. Доктор Саййидулло Лутфий. **قواعد فقه مدنی** (Муомалот фикҳи қоидалари). Ҳамадон университети, 1381 ҳ.қ.й.

24. Доктор Халил Хилилиён. **حقوق بین الملل اسلامی** (Ислом халқаро ҳуқуқи). Теҳрон. Фарҳанги исломий нашриёти, 1368.

25. Жалолиддин Маҳмуд ибн Абу Бакр Самарқандий Гўрмирий **شرح گورمیری** (Мухтасарул виқоянинг форсча шарҳи). Лакну, Ҳиндистон, 1869.

26. Журжи Зайдон. **تاریخ تمدن اسلام** (Ислом маданияти тарихи). Араб тилидан Али Жавоҳиркалом таржимаси. Теҳрон: Амири Кабир, 1960.



27. Ибн Баттута. **سفرنامه** (Сафарнома). Техрон: Бунгоҳи таржима ва нашри китоб, 1959.
28. Имом Абу Юсуф. **كتاب الخراج** (Ер солиқлари ҳақида китоб). Араб тилидан Али Асғар Шуо таржимаси. Қобул: Давлат босмаҳонаси, 1947.
29. Козим Мудир Шоначи. **حدود خراسان در طول تاريخ** (Тарих жараёнида Хуросон чегаралари). Машҳад ақлий ва нақлий фанлар факультети. б. 113-152. Нашр йили берилмаган.
30. Мавлоно Муҳаммад Қосим ал-Ёсиний. **فتاوى قاسميه** (Қосимий фатволари). 1-жилд. Лоҳур: Гелоний босмаҳонаси, Нашр йили берилмаган.
31. Минҳожуддин ибн Сирожуддин ал-Жўзжоний. **طبقات ناصري** (Носирийлар сулоласи). 1-жилд. Қобул: Абдулҳай Ҳабибий, Маориф босмаҳонаси, 1964.
32. Мир Фулом Муҳаммад Ғубор. **افغانستان در مسير تاريخ** (Афғонистон тарих ўзанида). Қобул: Китоблар нашри муассасаси, Давлат босмаҳонаси, 1967.
33. Мир Фулом Муҳаммад Ғубор. **تاريخ افغانستان** (Афғонистон тарихи). 3-жилд. Қобул: Тарих анжумани, 1957.
34. Мир Муҳаммад Сиддиқ Фарҳанг. **افغانستان در پنج قرن اخير** (Афғонистон охири беш асрда). Қум: Исмоилиён муассасаси, Садр-Қум босмаси, 1-жилд, 1993.. 2-жилд. 1993.
35. Мир Хванд. **روضه الصفا** Ризоқулий Ҳидоят назоратида. 1-жилд. Техрон: Дорус салтана босмаҳонаси, 1270 ҳ.қ.й.
36. Муфтий Муҳаммад Ошиқ Илоҳий Барний. **شرح قدوري** (Қудурий шарҳий). Ғулумуддин таржимаси. Пешовур. 1380 ҳ.қ.й.
37. Муҳаммад Карим Назиҳий. **مشاهير افغانستان** (Афғонистоннинг машҳур шахсиятлари). Қобул Журнали. Адабий анжуман нашри. 1933 йилги сонларида кетма-кет нашр қилинган. Қобул босмаҳонаси. 1933.
38. Н.Р.Пуланзас. **حقوق و طبيعت اشيا** (Воқеълик ва қадрият диалектикаси ҳақида тадқиқотлар). Доктор Наход Али таржимаси. Техрон. Дор густар нашри, 1997.
39. Профессор Ғ.Муҳиддин Дарийз. **حقوق جزا در فقه اسلامي** (Ислом фикҳи ва дунёвий қонунларда жазо ҳуқуқи). Қобул. Қазо нашриёти, Давлат матбааси. 1369. I жилд.
40. Саййид Муҳсинул-амин. **تاريخچه نقد و بررسی وهابیها** (Ваҳобийларнинг қисқача танқиди тарихи). Эътиқод ва

фаолиятлари бўйича танқид ва тадқиқот. Саййид Иброҳим Саййид Алавий таржима ва таҳрири. Техрон. Амири Кабий, 1376 ҳ.қ.й.

41. **ترجمه و تفسیر قرآن کریم** (Куръони карим таржимаси ва тафсири). Бир гуруҳ олимлар томонидан тайёрланган. 6 жилд. Қобул: Афғонистон исломий ишлар ва авқоф вазирлиги, Давлат босмахонаси, 1990.

42. **توضیح الملل** (“Ал-Милал ван-ниҳал” таржимаси ва янги таҳрири). Таржима ва таҳрир муаллифи Мустафо ибн Холиқдод Ҳошимий Аббосий. Тасҳиҳ ва изоҳлар муаллифи Саййид Умар Ризо. Техрон. Иқдом нашриёти, 1373 ҳ.қ.й. I ва II жилд.

43. Халилуллоҳ Халилий. **غزویان** (Ғазнавийлар). 3-жилд, 5-қисм. Қобул: Тарих анжумани, Давлат босмахонаси, 1957.

44. Хожа Низомулмулк. **سیاستنامه** (Сиёсатнома). Техрон: Фарохоний муассасаси, Шарқ босмахонаси, 1959.

45. Эҳсон Табарий. **برخی بر رسی ها در باره جهان بینی ها و جنبش های اجتماعی در ایران** (Эронда дунёқарашлар ва ижтимоий ҳаракатлар бўйича бир қатор тадқиқотлар). 2-нашр. Қобул: Давлат босмахонаси, 1983.

46. **قاموس جغرافی افغانستان** (Афғонистон жуғрофий қомуси). Қобул: Доиратул маорифи Ориёно, 1-жилд. 1957.

47. Қори Абдулло Маликушшуаро. **فقهای افغانستان** (Афғонистон ҳуқуқшунослари). Қобул журналининг 1933-1934 йиллари сонларида кетмакет нашр қилинган. Қобул адабий анжумани. Қобул босмахонаси.

48. **قانون جزا** (Афғонистон жиноят кодекси). Қобул: Афғонистон Адлия Вазирлиги, Расмий жариди идораси, Давлат босмахонаси, 1977.

49. **قانون مدنی** (Афғонистон фуқаролик кодекси). 4 жилд. Қобул: Афғонистон Адлия Вазирлиги, Расмий жариди идораси, Давлат босмахонаси, 1977.

50. **قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران** (Эрон конституцияси). Техрон: Интишороти донишвар, 1372.

51. **قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران** (Эрон фуқаролик кодекси). Техрон: Интишороти донишвар, 1372.

52. Фулом Жилоний Жалолий. **غزنه و غزویان** (Ғазна ва ғазнавийлар). Қобул: Байҳақий, 1973.

53. Хусайн Имомзода. **تاریخ انبیا** (Пайғамбарлар қиссаси). Техрон: “Ислом” нашриёти, 1995.

## Турк тилида

1. Абдулқодир Ўда. Муқоясали ислом ҳуқуқи ва башарий ҳуқуқ. Профессор доктор Али Шафақ таржимаси. Анқара. Раҳбар нашриёти, 1990. IV жилд.

2. Амир Али. Ислом руҳи. Умар Ризо таржимаси. Истамбул: Сабийлур рашод кутубхонаси, Омадий босмахонаси, 1341.

3. Абдулло Вияям Квилям. Ислом дини. Маҳмуд Асъад таржимаси. Истамбул: Китобжий Орокил, Иқдом босмахонаси. 1314 –ҳ.й. (1896 й.).

4. Доктор Юсуф Зиё Ковакчи. XI ва XII асрларда Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр Ислом ҳуқуқшунослари. — Анқара: Севинч Матбааси, 1976. 322 б.

5. Журжи Зайдон. Ислом маданияти тарихи. 5 жилд. Истамбул: 1910.

6. Ислом энциклопедияси. Истамбул: Истамбул университети адабиёт факультети. 1 жилд. 1950.

7. Ризо Тавфийк. Фалсафа қомуси. Истамбул: Маорифи умумия назорати, Матбааи омира, 1330.

8. Саййид Али Саййидий. Исломий ҳуқуматлар. Дорулхилофа. Истамбул: Ортин Осодурян босмахонаси, 2 жилд. 1327 ҳ.й.

9. Саййидбек. Фикҳ усуллари сабоқлари. Истамбул: Дорулфунун матбааси, 1340 ҳ.й.

10. Туркча сўзлик. Муҳаммад Али Агокий томонидан тайёрланиб, жамоа иши асосида бешинчи нашри. Анқара: Турк тарихи куруми матбааси. 1969.

11. Фикҳ тарихи дарслари.

12. Хайруддин Каромон. “Яни галишмалар қаршисинда Ислом ҳуқуқи”. Туркия: Ужук. Насл ёйинлари, 1992.

13. Хожа Саъдуддин афанди. Тожут тавориҳ. 5 жилд. Анқара: Култур вазирилиги нашри. Она дўли университети босмаси, 1992.

14. Шамсуддин Сомий. Қомуси туркий. Дари Саодат. Истамбул: Иқдом матбааси, 1317.

15. Шамсуддин Сомий. Қомусул аълум. 6 жилдлик. Истамбул: Меҳрон босмахонаси, 1898.

## МУНДАРИЖА

|  |   |
|--|---|
| Мовароуннаҳр фикҳшунослигига кириш (А.Х. Саидов) ..... | 3 |
| Сўз боши .....   | 8 |

### БИРИНЧИ ҚИСМ

#### ИСЛОМ ҲУҚУҚШУНОСЛИГИНИНГ АСОСЛАРИ ВА МАЗҲАБЛАРИ

|   |    |
|---|----|
| <b>I Б О Б. ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАЛИШИ, ФИҚҲНИНГ КЕЛИБ<br/>ЧИҚИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ</b> ..... | 13 |
| 1. Ислom динининг тарқалиши ва фикҳнинг<br>шаклланиши .....                                       | 13 |
| 2. Шариат (ислом қонунчилиги) ва унинг тараққиёт бос-<br>қичлари .....                            | 17 |
| • <i>Ислom қонунчилигининг тараққиёт босқичлари</i> .....   | 20 |
| • <i>Улуми шаръия</i> .....   | 23 |
| • <i>Шариат категориялари</i> .....   | 27 |
| • <i>Шариат ва қонун</i> .....  | 28 |
| • <i>Шариат ва ислоҳот</i> .....  | 32 |
| • <i>Замонавийлаштириш (модернизация) тарафдорлари</i> .....                                      | 37 |
| 3. Ислom ҳуқуқининг асосий атамаларидан — ҳақ ва<br>ижтиҳод .....                                 | 42 |
| • <i>Ҳақ (ҳуқуқ) тушунчаси ва унинг турлари</i> .....   | 42 |
| • <i>Ижтиҳод ва унинг турлари</i> .....   | 45 |
| 4. Фикҳ ва унинг илмий таърифи .....  | 51 |
| 5. Ислom ҳуқуқи босиб ўтган даврлар ва илк ҳуқуқий<br>мактаблар .....                             | 55 |
| 6. Ислom ҳуқуқини ўрганиш давр талаби .....   | 58 |
| 7. Ислom ҳуқуқини ўрганиш услублари .....   | 61 |
| <b>II Б О Б. ИСЛОМ ҲУҚУҚИ МАНБАЛАРИ</b> .....   | 63 |
| 1. Биринчи манба: Қуръони карим .....   | 63 |
| 2. Иккинчи манба: Сунна .....   | 65 |

|  |    |
|--|----|
| • <i>Суннанинг қонун тузиш салоҳияти</i> ..... | 67 |
| • <i>Ҳадис илми ёки ҳадисшунослик</i> .....    | 68 |
| 3. Учинчи манба: Ижмо .....                    | 69 |
| • <i>Шиаликда ижмо</i> .....                   | 71 |
| 4. Тўртинчи манба: Қиёс .....                  | 72 |
| 5. Ислом ҳуқуқшунослигида икки йўналиш: .....  | 73 |
| • <i>“Аҳли ҳадис” ва “Аҳли раъй”</i> .....     | 73 |

### **III Б О Б. ИСЛОМДА СУННИЙЛИК ВА ШИАЛИК (ТАСАННУН ВА ТАШАЙЮЪ) ОҚИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ** .....

|   |    |
|---|----|
| 1. Исломда турли оқимларнинг келиб чиқиши .....         | 76 |
| 2. Суннийлик (Тасаннун) оқими ва унинг мазҳаблари ..... | 80 |
| • <i>Ҳанафий мазҳаби</i> .....                          | 82 |
| • <i>Моликий мазҳаби</i> .....                          | 82 |
| • <i>Шофиъий мазҳаби</i> .....                          | 84 |
| • <i>Ҳанбалий мазҳаби</i> .....                         | 85 |
| • <i>Авзоъий мазҳаби</i> .....                          | 87 |
| • <i>Зоҳирий мазҳаби</i> .....                          | 88 |
| • <i>Табарий мазҳаби</i> .....                          | 89 |
| 3. Шиалик (Ташайюъ) оқими ва унинг мазҳаблари .....     | 90 |
| • <i>Жаъфарий мазҳаби</i> .....                         | 93 |
| • <i>Исмоилӣ мазҳаби</i> .....                          | 94 |
| • <i>Зайдий мазҳаби</i> .....                           | 94 |

## **ИККИНЧИ ҚИСМ**

### **ИМОМИ АЪЗАМ АБУ ҲАНИФА ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАКТАБИ (ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ)**

|  |     |
|--|-----|
| <b>I Б О Б. ИМОМИ АЪЗАМ АБУ ҲАНИФАНИНГ ҲАЁТИ, ШАХСИЯТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ</b> ..... | 96  |
| 1. Абу Ҳанифанинг наслу насаби ва ёшлик даври .....                                | 96  |
| 2. Абу Ҳанифанинг устозлари ва замондошлари .....                                  | 99  |
| 3. Абу Ҳанифа яшаган давр ва унинг сиёсий қарашлари .....                          | 103 |
| 4. Абу Ҳанифанинг фикҳий асарлари .....  | 108 |
| • <i>Ал-Муснад</i> .....   | 109 |
| • <i>Ҳанафий мазҳаби истилоҳлари</i> .....   | 110 |
| 5. Абу Ҳанифа ва муржийлик .....   | 111 |
| 6. Абу Ҳанифанинг шахсияти ва илмий мақоми .....                                   | 114 |

|  |     |
|--|-----|
| <b>II Б О Б. АБУ ҲАНИФАНИНГ ФИҚҲИЙ УСЛУБИ</b> .....                      | 124 |
| 1. Истинбот усуллари .....   | 124 |
| 2. Абу Ҳанифа услубида амалий ҳаёт таъсири .....                         | 128 |
| 3. Абу Ҳанифа услубида эркинлик принциплари .....                        | 130 |
| 4. Ҳанафийликда “Таҳриж” ва “Таржиҳ” усуллари .....                      | 133 |
| 5. Ҳанафийликда “Ҳийлаи шаръия” .....                                    | 140 |
| 6. Абу Ҳанифанинг дарс ўтиш услуби .....                                 | 148 |
| 7. Ҳанафий мазҳаби тарқалишининг сабаб ва омиллари ..                    | 151 |
| <br>   |     |
| <b>III Б О Б. АБУ ҲАНИФАНИНГ ШОГИРДЛАРИ</b> .....                        | 154 |
| 1. Абу Ҳанифанинг шогирдлари ҳақида .....                                | 154 |
| 2. Имом Абу Юсуф ва унинг фикҳий асарлари .....                          | 156 |
| 3. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний ва унинг<br>фикҳий асарлари ..... | 161 |
| 4. Зуфар ибн Ҳузайл .....  | 167 |
| 5. Ҳасан ибн Зиёд Лувлувий .....   | 167 |
| 6. Абу Ҳанифанинг бошқа шогирдлари .....                                 | 168 |
| 7. Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг ўғитлари .....                             | 170 |

## УЧИНЧИ ҚИСМ

### МОВАРОУННАҲРДА ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ ВА ЎРТА ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИ

|  |     |
|--|-----|
| <b>I Б О Б. МОВАРОУННАҲРДА ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ</b> .....   | 175 |
| 1. Мовароуннаҳрда Ҳанафий мазҳабининг тарқалиши .....  | 175 |
| 2. Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг равнақи .....  | 178 |
| <br>   |     |
| <b>II Б О Б. МОВАРОУННАҲРДА ФИҚҲ ИЛМИНИНГ МАШҲУР<br/>НАМОЯНДАЛАРИ</b> .....                  | 182 |
| 1. Бурҳонуддин Марғиноний ва унинг Ҳанафий мазҳаби<br>ривожига қўшган ҳиссаси .....          | 182 |
| 2. Марғиноний ва бухоролик фақиҳлар .....  | 197 |
| 3. “Мухтасарул-виқоя”нинг ўзбекча таржимаси<br>ва шарҳи .....                                | 202 |
| <br>   |     |
| <b>III Б О Б. ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ РИВОЖИДА ЎРТА ОСИЁ<br/>ФАҚИҲЛАРИНИНГ РОЛИ ВА ҲИССАСИ</b> ..... | 209 |
| 1. Марв фақиҳлари .....  | 209 |
| • <i>Абдулло Ибни Муборак</i> .....  | 209 |
| • <i>Абу Марям Марвазий</i> .....  | 211 |

|   |     |
|---|-----|
| 2. Бухоро фақиҳлари .....                       | 211 |
| • <i>Абуҳафс Кабийр ал-Бухорий</i> .....        | 211 |
| • <i>Абузайд Дабусий</i> .....                  | 212 |
| • <i>Шамсул-аймма Ҳалвоний (Ҳалвоий)</i> .....  | 214 |
| • <i>Садри шаҳид</i> .....                      | 214 |
| • <i>Нуруддин Собуний</i> .....                 | 215 |
| • <i>Шамсул-аймма Заранжарий</i> .....          | 217 |
| 3. Самарқанд фақиҳлари .....                    | 218 |
| • <i>Садрул-ислом Баздавий (Паздавий)</i> ..... | 218 |
| • <i>Абу Мансур Мотуридий</i> .....             | 218 |
| • <i>Алоуддин Самарқандий</i> .....             | 221 |
| • <i>Фотима бинти Алоуддин</i> .....            | 221 |
| • <i>Абуллайс Самарқандий</i> .....             | 222 |
| 4. Насаф фақиҳлари .....                        | 224 |
| • <i>Нажмиддин Абуҳафс Насафий</i> .....        | 224 |
| • <i>Бурҳон Насафий</i> .....                   | 224 |
| • <i>Қози Абу Али Насафий</i> .....             | 225 |
| 5. Фарғона фақиҳлари .....                      | 225 |
| • <i>Шамсул-аймма Сарахсий</i> .....            | 225 |
| • <i>Абдулазиз Марғиноний</i> .....             | 227 |
| • <i>Фахрул-ислом Қозихон</i> .....             | 228 |
| 6. Хоразм фақиҳлари .....                       | 228 |
| • <i>Абул-Мафохир Кардарий</i> .....            | 228 |
| • <i>Шамсул-аймма Кардарий</i> .....            | 230 |
| • <i>Ибнул-Баззозий</i> .....                   | 232 |
| <b>Хулоса</b> .....                             | 234 |

### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

|                    |     |
|--------------------|-----|
| Ўзбек тилида ..... | 236 |
| Рус тилида .....   | 240 |
| Араб тилида .....  | 241 |
| Форс тилида .....  | 247 |
| Турк тилида .....  | 251 |

**Абдулҳаким Шаръий ЖЎЗЖОНИЙ**

**Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва  
Ўрта Осиё фақиҳлари**

*«Тошкент ислом университети» нашриёти  
Тошкент — 2002*

|                |   |
|----------------|---|
| Муҳаррирлар:   | <i>Абдулборий Зиёдов,<br/>Алишер Саъдулла</i> |
| Бадий муҳаррир | <i>Шухрат Ҳасанов</i>                         |
| Тех. муҳаррир  | <i>Жанилқан Бекиева</i>                       |
| Мусаҳҳиҳ       | <i>Нодира Абдуллаева</i>                      |
| Матн терувчи   | <i>Муҳаббат Жўраева</i>                       |
| Саҳифаловчи    | <i>Шоира Йўлдошева</i>                        |

Теришга берилди 11.03.2002 й. Босишга рухсат этилди  
03.07.2002 й. Бичими 60x90<sup>1</sup>/16. Шартли б.т. 16,0. Нашр б. т. 14,0.  
Адади 2000. Буюртма №130

«Тошкент ислом университети» нашриёти, 700011,  
А.Қодирий кўчаси, 11.  
Шартнома №07-76-2002.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг  
Тошкент рангли босма фабрикасида босилди. Тошкент.  
У.Юсупов кўчаси, 86.